

Moskevská pohřebiště

Češi a českoslovenští občané popravení v Moskvě v letech 1922 – 1953

Mečislav Borák

Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2013. 275
s. ISBN 978-80-7248-934-3.

Práce vznikla s podporou Grantové agentury ČR v souvislosti s řešením výzkumného projektu reg. č. 409/09/0555.

Tato elektronická verze knihy je určena pro studijní a badatelské účely. Neobsahuje žádné obrazové přílohy, rejstříky ani formátování finální sazby. V citacích prosím vždy uvádějte oficiální tištěnou verzi knihy. Více informací na www.mecislavborak.cz.

Obsah

Úvod

1. Zdroje informací k tématu této práce

Odborná literatura, „martyrology“ a elektronické databáze obětí

Archivní fondy

Vyšetřovací spisy jako historický pramen

2. Represivní politika sovětského režimu

Od rudého teroru k socialistické zákonnosti

Likvidace kulaků a přechod k Velkému teroru

Masové operace NKVD

Paragrafy smrti

3. První Čechoslováci popravení v Moskvě

Nemocnice Jauza

Vagaňkovský hřbitov

4. Nástup Velkého teroru v Moskvě

Donský hřbitov a krematorium

Zvláštní objekt „Kommunarka“

5. Masové operace NKVD v Moskvě

Butovská střelnice

Osudy československých obětí

Češi

Němci

Maďaři

Rakušané

Židé

Slováci

Srbové

Poláci

Českoslovenští „špioni“

6. Válčné a poválečné popravy v Moskvě

Represe v letech 1939–1945

Poválečné politické popravy

Závěr

Poznámky

Seznam zkratk

Seznam literatury a pramenů

Seznam obětí

Úvod

Až donedávna jsme o existenci většiny osob, o nichž pojednává tato kniha, vůbec nevěděli. A často ani rodiny obětí neměly tušení, jak tragický osud jejich blízké potkal. Zatímco postupně vznikaly databáze vojáků z I. i II. světové války, legionářů nebo obětí domácího komunistického režimu, tak poměrně početná skupina osob, jejichž životy násilně ukončil sovětský totalitní režim, zůstávala v zapomnění. Teprve zpřístupňování fondů bývalých sovětských archivů a obětavá práce organizací oživujících památku obětí politických represí přinesly první informace o podobě a rozsahu represivní politiky sovětského režimu. Dalo se předpokládat, že mezi oběťmi perzekuce budou i bývalí českoslovenští občané a obyvatelé českých zemí, stejně jako příslušníci české menšiny v Sovětském svazu. Až na pár výjimek však nikdo neznal konkrétní jména ani počty obětí. I znalci problematiky vyjadřovali pochybnosti o tom, zda to vůbec bude někdy ještě možné prokazatelně zjistit. Po letech pátrání můžeme dnes konstatovat, že se podařilo jmenovitě určit přes 1 200 Čechů, bývalých československých občanů a obyvatel českých zemí, kteří byli v někdejším Sovětském svazu popraveni z politických důvodů. V souvislostech našich národních dějin se tento počet obětí může jevit jako poměrně vysoký (vždyť je to pětinasobek počtu popravených z politických důvodů v Československu v letech 1948–1960), nicméně dobře vypovídá o charakteru sovětského totalitního režimu. A to ještě musíme vzít v úvahu, že tento počet není konečný, neboť se dosud objevují další informační zdroje.

Asi desetina tohoto počtu obětí (v knize uvedených 121 stručných životopisů) je bezprostředně spojena s Moskvou a jejím okolím, což znamená, že dotyčné osoby tu žily, byly zde „souzeny“ a zastřeleny a také leží na některém z dosud objevených moskevských pohřebišť obětí politických represí. Je jich dnes ve městě pietně upravených celkem pět (park u nemocnice Jauza, Vagaňkovský a Donský hřbitov, areál „Kommunarka“ a střelnice Butovo), a na každém z nich leží Češi a Čechoslováci, jejichž osudy už byly skoro zapomenuty. Zachovali jsme v knize sled výkladu podle těchto pohřebišť, neboť do značné míry odpovídá i chronologickému sledu událostí, a dává příležitost k případnému uctění památky konkrétních obětí.

Hned na začátku musíme čtenáře upozornit na úskalí základního pojmu užívaného v této práci, pojmu „popravení“. Vybrali jsme si tuto kategorii z celé škály politických

represí (k nimž vedle poprav patřily věznice, gulagy a jiné tábory, deportace, vyhnanství aj.), protože je jasně vymezena a většinou i dobře archivně doložena. Nicméně jde o jisté významové posunutí tohoto pojmu. Původní význam staročeského „popraviti“ byl kdysi širší než dnes, znamenal „napravit, učinit po právu, ztrestat“, a „poprava“ byla vlastně „soudní pravomoc“.¹ A dosud nám zůstalo v povědomí, že poprava se děje po právu a podle soudního rozhodnutí. To však vůbec neodpovídalo poměrům totalitního sovětského režimu, kdy většinu výroků o trestu smrti vynesly mimosoudní orgány různých trojek, dvojek a revolučních tribunálů. Navíc i vojenská kolegia soudních orgánů rozhodovala na základě zfalšovaných a vykonstruovaných obvinění, ale to už dobře známe i z historie našich totalitních režimů. Rovněž pochování či pohřbení zlikvidovaných obětí je eufemismem, protože oběti byly naházeny do vykopaných jam a zahrnuty hlínou na pohřebištích, kde beze jména spočívají dodnes. Nebyly to vlastně žádné popravy, ale politicky motivované vraždy, a sotva lze mluvit o pohřbech. I když v obecných popisech a statistice ony vžité pojmy užíváme, měli by čtenáři na posun významu těchto pojmů pamatovat.

Těžištěm knihy jsou životní příběhy popravených, ve většině případů sestavené z vyšetřovacích spisů Správy NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast, převedených už před lety z bezpečnostních archivů do Státního archivu Ruské federace, což vlastně umožnilo vznik této publikace. Patří za to dík nejen zmíněnému archivu, ale též moskevskému sdružení Memorial, v jehož archivu jsou dokumenty a vzpomínky vztahující se k obětem perzekuce, a je zde centralizována evidence všech zjištěných obětí politických represí. Domnívám se, že právě tyto životní příběhy konkrétních lidí, plné drastických zvratů a zcela nečekaných souvislostí, mohou vhodně doplnit statistiky a úřední dokumenty té doby, a mohou nám pomoci i při nesnadném hledání odpovědí na otázky po příčinách a smyslu oněch událostí.

Spisy popravených měly být v uzavřených archivech bezpečnosti uchovány navždy, a měly tak navždy zmizet i stopy po jejich životech. Málem k tomu už došlo. Vzpomínám si, jak mě překvapil názor jedné ruské archivářky, která se upřímně divila: Proč pořád vytahujete ty hrozné věci, komu to může být k užitku, vždyť máme v archivu tolik krásných dokumentů o spolupráci, kultuře... Namítal jsem, že stále ještě dostávám desítky dopisů od lidí, kterým někde na Východě zmizel někdo blízký a chtějí vědět, co se s ním stalo, kdy a jak zemřel a kde je místo, na němž by mohli zapálit svíčku na jeho

¹Machek, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha 1968, s. 472; Rejzek, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice 2001, s. 488.

památku. A že cítím odpovědnost za svou profesi historika, abych jim pomohl takové informace získat. Nepřesvědčil jsem ji: Copak si myslíte, že z mé rodiny nezůstal nikdo v gulagu? U nás není takových rodin. Ale proč se pořád vracet do minulosti, lepší je hledat pozitivní věci v životě a hledět dopředu... To možná trochu objasňuje, proč se v posledních letech plní regály ruských knihkupectví literaturou obnovující lesk stalinského impéria a knížky o zvěrstvech totality už takřka mizí, jak je k tomu nízké náklady předurčují.

Ale připomněl jsem si i názor českého kolegy, pro nějž byl náš výzkum obětí represí vlastně zbytečný, protože pokládal za nemožné, že se vůbec kdy podaří vydobýt z ruských archivů relevantní informace. Předmět výzkumu, české a československé oběti represí, označil za chybně stanovený, protože podle něj si tyto osoby život v zemi sovětů zvolily dobrovolně a samy si tak určily svůj osud, takže vlastně do našich národních dějin nepatří. Takové hodnocení však neodpovídá skutečnosti, oné přepestré škále motivů, které oběti perzekuce, a často už jejich předky, do těchto končin přivedly. A není přece důležité, zda se někdo ocitl v Rusku jako potomek českých sedláků a řemeslníků, válečný zajatec, který tu zapustil kořeny, nebo jako hledající člověk, co naivně uvěřil přeludům o sociálně spravedlivé společnosti. Právě nezáměr o jejich osudy už kdysi přispěl k tomu, že tento varovný hlas byl oslyšen, když se po válce usazovala nová totalita i u nás. Máme v tomto smyslu stále ještě co napravovat.

Osudy oněch popravených, postupně vyzvedávané z propadlin času, patří i do našich životů. Jejich nepředpojaté přijetí nás může obohatit o nové pohledy na historické události a bude i projevem úcty k jejich památce, což bylo hlavní pohnutkou k napsání této práce.

V Ostravě, 23. 11. 2013.

Mečislav Borák

1. Zdroje informací k tématu této práce

Nejprve alespoň stručně připomeneme, jaké možnosti se dnes naskýtají zájemcům o poznání tématu politických represí v bývalém Sovětském svazu, zvláště pokud se týkaly československých občanů nebo příslušníků české menšiny, kteří tam tehdy žili.

Soustředíme se především na prameny k moskevským popravám a k verifikaci osudů popravených. Po přehledu obecné literatury k této problematice, která je dnes již dostupná i českému čtenáři, zmíníme další odbornou, převážně ruskou literaturu, z níž tato monografie vychází, stejně jako soupisy obětí represí, ať již vydané knižně či v podobě elektronických databází. Podáme rovněž stručný popis archivních fondů, které zásadně ovlivnily podobu této publikace, a neopomeneme ani fondy, jejichž zpracování na badatele teprve čeká. Blíže se zastavíme u zásadního zdroje informací – archivních vyšetřovacích spisů, a nastíníme některé metodické problémy s posuzováním jejich hodnoty jako historického pramene.

Odborná literatura, „martyrology“ a elektronické databáze obětí

Teprve pád komunistického režimu zásadně změnil možnosti výzkumu jeho represivní politiky. Konečně byly odkryty zdroje informací dosud přísně utajované v sovětských archivech, což umožnilo podstatně doplnit a opravit dosavadní výklady této problematiky a především vytvořit mnoho nových prací, pokrývajících dnes již většinu tematických okruhů politických represí. Původní opojení svobodou se postupně změnilo v dnešní pragmatický vztah ruského vedení k minulosti sovětského státu, kdy sice byly politické represe kategoricky odsouzeny, ale zároveň se začala zdůrazňovat nutnost „vyváženého“ přístupu k sovětské epoše dějin. Současná záplava ruské literatury oslavující sovětskou minulost a omlouvající i zločiny režimu tradičním hledáním nepřátel, zrádců a spiklenců nemůže ovšem popřít vynikající výsledky ruské i zahraniční historiografie, jež byly během oněch téměř pětadvaceti let poměrně svobodného výzkumu zaznamenány a přesvědčivě doložily skutečné příčiny, průběh, rozsah i následky politických represí sovětského režimu.

Podrobnou analýzu těchto výsledků v mezinárodním kontextu, včetně kritiky některých pokusů o falzifikaci výkladu represí, provedl nedávno Alexej Těpljakov.²

²Těpljakov, Alexej: Epocha repressij: subjekty i objekty. In: Meždu kanunami. Istoričeskije issledovanija v Rossii za poslednije 25 let. Pod red. Gennadija Bordjugova. Moskva 2013, s. 1135-1169.

Z dalších analýz ruské historiografie k tomuto tématu lze zvýraznit např. práce Sergeje Kropačeva, který sleduje i ztráty způsobené perzekucí.³ Představu o mimořádném rozsahu vydaných publikací si lze učinit třeba z elektronického katalogu publikací o totalitním sovětském režimu, jež se nacházejí ve fondu knihovny sdružení Memoriál v Moskvě,⁴ výběrová bibliografie literatury k tématu byla před časem zveřejněna i v ČR.⁵ Ostatně i v českém prostředí se již objevily překlady některých významných prací k této problematice, např. průkopnické dílo Roberta Conquesta *Velký teror*, doplněné a opravené podle nových archivních zdrojů,⁶ nebo práce spoluautora proslulé *Černé knihy komunismu* Nicolase Wertha na stejné téma, v níž také zohlednil archivní výzkumy a novou ruskou historickou literaturu.⁷ Z mnoha dalších tematicky souvisejících prací lze z těch novějších jmenovat např. přehledné dějiny stalinismu od Jörga Baberowského,⁸ komparaci stalinismu a nacismu od Michaela Geyera a Sheily Fitzpatrickové,⁹ nebo podobnou, konkrétně zaměřenou komparaci od Timothyho Snydera,¹⁰ podrobný přehled o systému GULAG od Anne Applebaum,¹¹ historii tzv. zvláštních osídlenců od Lynne Violové¹² apod. Poněkud méně než by bylo žádoucí jsou v českých překladech zastoupeni ruští autoři, i když lze již jmenovat např. stručný přehled historie politických represí od Alexandra Jakovleva,¹³ zásadní monografii o historii GULAGu od Olega Chlevňuka,¹⁴ nebo nové (a první kompletní) vydání Solženicynovy přelomové práce.¹⁵ Objevují se i

³Kropačev, Sergej A.: Od lži k pokajani. Otčečstvennaja istoriografija o masštabach repressij i potěrjach SSSR v 1937–1945 godach. Sankt-Peterburg 2011; Kropačev, Sergej – Krinko, Jevgenij: Potěri naselenija SSSR v 1937–1945 gg.: masštaby i formy. Otčečstvennaja istoriografija. Moskva 2012.

⁴Viz <http://lib.memo.ru/biblio/cat>.

⁵Belenkin, Boris I. – Vasiljeva, N.: Výběrová bibliografie k problematice politických represí v SSSR. In: Borák, Mečislav (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Opava 2007, s. 125–266.

⁶Conquest, Robert: Velký teror. Nové zhodnocení. Praha 2012.

⁷Černá kniha zločinů komunismu. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha–Litomyšl 1999; Werth, Nicolas: Opilec a květinářka. Historie jedné masové vraždy (1937–1938). Praha 2009.

⁸Baberowski, Jörg: Rudý teror. Dějiny stalinismu. Praha 2004.

⁹Geyer, Michael – Fitzpatricková, Sheila: Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu. Praha 2012.

¹⁰Snyder, Timothy: Krvavá země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem. Praha–Litomyšl 2013.

¹¹Applebaum, Anne: Gulag. Dějiny. Praha–Plzeň 2004.

¹²Violová, Lynne: Neznámý Gulag. Ztracený svět Stalinových zvláštních osad. Praha 2012.

¹³Jakovlev, Alexandr N.: Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno 2008.

¹⁴Chlevňuk, Oleg V.: Historie GULAGu. Od kolektivizace do „velkého teroru“. Praha 2008,

¹⁵Solženicyn, Alexandr I.: Souostroví Gulag. Kompletní vydání. 1918–1956. Praha 2011.

překlady vzpomínkových prací bývalých politických vězňů,¹⁶ užitečný slovník různých druhů sovětských táborů sestavil dokonce i český badatel Vladimír Bystrov.¹⁷

Česky vydaných prací o politických represích sovětského režimu se samozřejmě najde mnohem více, ale i tituly, které jsme uvedli, spolehlivě dokládají, že i český čtenář dnes již má příležitost k tomu, aby se mohl seznámit s obecnými souvislostmi této problematiky. Poznání celé širší konkrétních témat ovšem může umožnit pouze ruská odborná literatura z posledních let, z níž ale české překlady bohužel dosud neexistují. A stále je dosti složité získat informace o podobě a rozsahu politické perzekuce Čechů a československých občanů v bývalém Sovětském svazu. Kromě prvních publikovaných výsledků výzkumu této problematiky, provedeného badateli ze Slezského zemského muzea v Opavě,¹⁸ žádná souhrnná práce na toto téma nevznikla, především proto, že jiný podobný výzkum se neuskutečnil. Zmínky o represích jsou roztroušeny v desítkách monografií, nicméně systematicky byla zpracována jen problematika osob odvezených na konci války a krátce po ní z Československa do Sovětského svazu, jak se o to zasloužilo badatelské úsilí V. Bystrova¹⁹ a monografie Milady Polišenské.²⁰ Vzniklo též několik prací o osudech příslušníků československého vojska v SSSR, kteří k jednotkám přicházeli rovnou z gulagů,²¹ a mnozí z nich vydali i vzpomínky na dobu svého věznění.²² Lze sem přidat i vzpomínky osob odvezených na konci války z Československa a

¹⁶Babka, Lukáš – Bzonková, Radka (edd.): Jen jeden osud. Antologie sovětské lágrové prózy. Praha 2009, 2010; Vilenskij, Semjon – Babka, Lukáš (sest.): Ozvěny Gulagu: povídky a vzpomínky/Echo Gulaga: rasskazy i vospominanija. Praha 2013.

¹⁷Bystrov, Vladimír. Průvodce říší zla. Praha 2006.

¹⁸Borák, Mečislav: České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003; Borák, Mečislav a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Praha 2003. [Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR sv. 38]; Týž (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Opava 2007; Týž (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. – Vězni a popravení. Část II. – Zajatci a internovaní. Opava 2007.

¹⁹Bystrov, Vladimír: Z Prahy do Gulagu aneb Překáželi. Praha 1999; Týž: Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945–1955. Praha 2003; Týž: Osud generála. Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojcechovského. Praha 2007; Týž: Sovětská brutální svévole a československý ustrašený králíček. Pokus o esejistický výklad stále nepřilíh známého zločinu z roku 1945. Praha 2009.

²⁰Polišenská, Milada: Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953. Praha 2006.

²¹Např. Kulka, Erich: Židé v československé Svobodově armádě. Praha 1990; Medailonky statečných. Praha 1998; Jovbak, Vasil: Pravda o 1. čs. samostatné tankové brigádě v SSSR. I. kniha, Kroměříž 1999; Levora, Vladimír – Dvořáková, Zora: Ze stalinských gulagů do československého vojska. Praha 2003; Richter, Karel: Přes krvavé řeky. Československý východní odboj bez cenzury a legend. Praha 2003.

²²Např. Demčík, Jan: Můj útěk do gulagu. Praha 1995; Luťanský, Štěpán: Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942). Praha 1999; Pavlíč Jiří: Přežil jsem Gulag. Kruh v Podbezdězí 2000; Kričfaluši, Michal – Richter, Karel. Účtování s časem. Díl I. – V náručí Gulagu. Praha 2004; Fiala, Jindřich: Na frontu přes gulag. Praha 2007; Hajdur, Vasil: Z gulagu přes Buzuluk do Prahy. Vzpomínky a zážitky frontového vojáka. Praha 2011.

internovaných v sovětských táborech,²³ přičemž ty slovenské jsou z pochopitelných důvodů mnohem častější.²⁴

Stranou však bohužel zůstala nejpočetnější skupina osob, jež se staly obětmi represí už v době před druhou světovou válkou, včetně naprosté většiny popravených. Způsobil to nejen mnohem delší časový odstup od událostí, neboť pádu komunistického režimu se dožila jen málokterá z předválečných obětí, ale též výrazně vyšší izolovanost této skupiny vůči československým úřadům, daná přísným utajováním represí sovětského režimu a ještě znásobená válečnými událostmi. Jen zcela výjimečně se objevila svědectví bývalých českých vězňů gulagu, jimž se podařilo ještě před válkou dostat se na svobodu.²⁵ Zprávy publikované až v době německé okupace českých zemí vyšly se souhlasem protektorátních úřadů a už jen z toho důvodu byly pokládány za nevěrohodné.²⁶ Poválečné práce vydané v exilu napsali váleční vězni, kteří o situaci před válkou měli jen kusé informace.²⁷ Drobné zmínky o represích se nedávno začaly objevovat v publikacích o historii Volyňských Čechů, kteří po válce repatriovali do českých zemí, avšak i oni měli o rozsahu represí jen matné představy, vycházející spíše z ústních tradic než z písemných pramenů.²⁸ Informace o popravených Čechách a

²³Např. Dvořáková, Zora: Z letopisů třetího odboje. Praha 1992, s. 104-109; Kupka, Jiří S.: Krvavé jahody. Praha 2007, 2008.

²⁴Např. Slobodník, Dušan: Paragraf: Polárny kruh. Bratislava 1991; Juščák, Peter: Odvlečení. Osudy občanov Československa odvlečených do pracovných táborov GULAG v ZSSR. Bratislava 2001; Hovancová, Alica: Spoved' odvlečeného. Krížová cesta gulagom. Prešov 2002; Zseitlik, Mikuláš: Sibírske utrpenie. Sedem rokov a 40 dní v pekle stalinských lágrov – 6 000 km na úteku. Poprad 2009; Tekely, Jozef: Novodobé galeje prežité v rokoch 1945 – 1953. Poprad 2009; Bobalík, Jozef: Sedem rokov na Severe. Bratislava 2009; Košút, Ján: Cez červený očištec. 2. vyd. Bratislava 2009; Nurko, Stanislav: Osem rokov v gulagoch. Michalovce 2012; Košút, Ján: Odkliate: dva príbehy. Bratislava 2012; Groch, Erik Jakub: Šlabikár päťmestia. Košice 2013.

²⁵Patřil k nim např. Jiří Bezděk, jehož životní příběh přehledně zpracovali Dvořák, Jan – Hradilek, Adam: Když pochopíte, nebude váš osud tak bolestný. Učitel Bezděk v soukolí totalitních režimů. Paměť a dějiny, Revue pro studium totalitních režimů, r. 5, 2011, č. 4, s. 89-107; další podrobnosti o tzv. charkovském procesu z roku 1931 přinesl Dvořák, Jan: Antonín Vodseďálek a proces s českými učiteli na Ukrajině. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 7, 2013, č. 4, s. 97-114.

²⁶Např. Klička, Josef: Žil jsem v SSSR. Praha 1942; Týž: Krev a slzy. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva. Praha 1942; Urban, Rudolf: Na Sibiři? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů. Praha 1943; Roland, H.: Váleční zajatci vypovídají.... Praha 1943.

²⁷Polák, František: Otroci v sovětských koncentračních táborech. New York 1955; Týž: Cestou ze sovětského koncentráku. Tamtéž 1959; Týž: Jak žili a umírali sověští otroci. Tamtéž 1962; Goliath-Gorovský, Karel: Zápisky ze stalinských koncentráků. Köln 1986.

²⁸Např. Andres, Evžen: Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Čechách a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 166-170; Dufek, Vladimír /ed.): Kapitoly z dějin volyňských Čechů, Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Praha 1997; Hostička, Vladimír: Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR. In: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. Praha 1998, s. 47-60; Týž: Vzpomínky volyňské Česky na život na Ukrajině a na Sibiři. In: Za svobodu a demokracii. I. díl: Odpor proti komunistické moci. Uspořádali J. Cuhra a V. Veber. Praha 1999, s. 276-290; Vaculík, Jaroslav:

Čechoslovácích tak zůstaly utajeny až do otevření sovětských archivů po pádu komunistického režimu. Trvalo to však ještě mnoho let, než byla identifikována konkrétní jména a zjištěny bližší osudy popravených, a konečný počet obětí není přesně znám dodnes. Vždyť i dosud jediná shrnující práce na toto téma,²⁹ vydaná v roce 2007, zachytila jen 476 jmen popravených osob, a teprve výzkum v následujících letech tento počet více než zdvojnásobil.

V této knize jsme vycházeli především z nejnovější v Rusku vydané odborné literatury k problematice politických represí, ať už autory konkrétních titulů byli historici ruští nebo práce vznikly v mezinárodní spolupráci. Lze zde připomenout zvláště monumentální encyklopedické dílo o historii GULAGu, jehož první svazek podrobně charakterizuje masové represe v bývalém SSSR.³⁰ Z mnoha dalších prací zmiňujeme ruský překlad nového díla N. Wertha o systému stalinismu,³¹ monografii O. Chlevňuka upřesňující Stalinův podíl na vyostřování represí,³² a práci Vladimira Chaustova a švédského historika Lennarta Samuelsona podrobně analyzující přípravy a cíle zostřených represí v letech 1936–1938.³³ Monografie V. Kudrjavceva a A. Trusova o politické justici v SSSR osvětlila okolnosti vzniku represivního aparátu v sovětském Rusku,³⁴ A. V. Malko a S. V. Žilcov přehledně zpracovali vývoj trestu smrti v Rusku a Sovětském svazu.³⁵ Z mnoha dalších analýz represivní politiky sovětského režimu lze zmínit alespoň monografii Olega Mozochina, vycházející z materiálů bezpečnostních archivů.³⁶ Vzhledem k charakteru našeho výzkumu byly pro nás důležité práce o souvislostech národnostní politiky sovětského režimu a politických represí, jejichž

Dějiny volyňských Čechů. Díl II., Praha 1998; Andrš, Bohuslav: Česká Alexandrovka. Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi. Praha 2009; Doleček, Jiří: Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha. Praha 2014; Drbal, Alexandr: České osady Čechovka (Čechi, Čechov) a Stěpanovka v Ruské federaci. Viz http://www.mzv.cz/public/f0/44/b0/550537_451771_Cechovka.pdf.

²⁹Borák, Mečislav: Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů. In: Borák, Mečislav (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. – Vězni a popravení. Opava 2007, s. 117–236.

³⁰Vert, N. – Mironěnko, S. V. (edd.): Istorija stalinskogo Gulaga. Koněc 1920-ch – pervaja polovina 1950-ch godov: Sobranije dokumentov v 7-mi tomach. T. 1. Massovyje repressii v SSSR. Moskva 2004.

³¹Vert, Nikolas: Terror i besporjadok. Stalinizm kak sistema. Moskva 2010.

³²Chlevňuk, Oleg V.: Chozjain. Stalin i utveržděnie stalinskoj diktatury. Moskva 2010.

³³Chaustov, Vladimir – Samuelson, Lennart: Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg. Moskva 2010.

³⁴Kudrjavcev, V. N. – Trusov, A.: Političeskaja justicija v SSSR. Moskva 2000.

³⁵Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň v Rossii. Istorija. Politika. Pravo. Moskva 2003.

³⁶Mozochin, Oleg B.: Pravo na repressii. Vnėsuděbnyje polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918–1953). Moskva 2006.

pečlivou analýzu za období let 1923–1939 provedl anglický historik Terry Martin.³⁷ Německý historik Victor Dönninghaus podrobně prozkoumal specifický vztah sovětského režimu k „západním“ národnostním menšinám,³⁸ a konkrétní modelový případ represí vůči německé menšině v rámci operací NKVD v Moskvě a Moskevské oblasti prozkoumal Alexandr Vatlin.³⁹ Jiný „modelový případ“ tohoto ruského historika posloužil jako vzor pro nový druh výzkumu – zkoumání represí v podmínkách mikroregionu. V jeho případě jím byl okres Kuncevo v Moskevské oblasti, takže některých závěrů jeho analýzy jsme mohli vhodně využít i v našem výzkumu.⁴⁰ Pozoruhodný obraz každodenního společenského, kulturního i politického života v Moskvě na počátku „velkého teroru“ v roce 1937 podal německý historik Karl Schlögel.⁴¹

Informace o konkrétních obětech politických represí se v bývalém Sovětském svazu začaly publikovat až v době politického uvolnění za Gorbačovovy „perestrojky“ koncem osmdesátých let, kdy vzniklo i sdružení Memoriál, jež si uctění památky obětí vytyčilo jako jeden ze svých hlavních cílů. Noviny a časopisy zveřejňovaly dopisy bývalých vězňů se seznamy obětí (v Moskvě to byly především „Večerní Moskva“ a „Ruské noviny“, *Rossijskaja gazeta*), organizovaly pátrání po osudech nezvěstných, dotazníková akce Memoriálu přinesla první tisíce dokumentů pro vznikající archiv.⁴² Jelcinův zákon „O rehabilitaci obětí politických represí“ z roku 1991 tomuto úsilí vyšel vstříc a vydávání soupisů rehabilitovaných obětí podpořil.⁴³ Tak se kromě seznamů zveřejňovaných v novinách začaly už počátkem devadesátých let objevovat i pamětní knihy obětí politických represí, jimž se s ohledem na ruské tradice říká také „martyrology“.⁴⁴ Staly se během let pro badatele natolik specifickým pramenem, že se bez nich dnes už žádný

³⁷Martin, Terry: Imperija „položitelnoj dějatel'nosti“. Nacii i nacionalizm v SSSR, 1923–1939. Moskva 2011.

³⁸Dönninghaus, Viktor: V těni „Bolšogo Brata“. Zapadnyje nacionalnyje menšinstva v SSSR 1917–1938 gg. Moskva 2011.

³⁹Vatlin, Alexandr J.: „Nu i něčist“. Německaja operacija NKVD v Moskve i Moskovskoj oblasti 1936–1941 gg. Moskva 2012.

⁴⁰Vatlin, Alexandr J.: Terror rajonnogo masštaba. „Massovyje operacii“ NKVD v Kuncevskom rajoně Moskovskoj oblasti 1937–1938 gg. Moskva 2004.

⁴¹Šlögol, Karl: Terror i mečta: Moskva 1937. Moskva 2011.

⁴²Buvina, Galina: Knigi pamjati žertv političeskich repressij v Rossii i problemy učota etich žertv. In: Borák, M. (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů, s. 90–94; Iz istorii Memoriala. Viz <http://www.memo.ru/d/24.html>.

⁴³Reabilitacija i vosstanovlenije prav žertv političeskich repressij. Sbornik zakonodatěl'nych aktov i metodičeskich materialov. Sost. N. A. Olšanskij, O. N. Jevančina. Velikij Novgorod 2001, s. 20.

⁴⁴Z původního řeckého slova pro seznamy křesťanských mučedníků s vylíčením jejich života a mučednické smrti.

výzkum obětí represí neobejde.⁴⁵ Pokrývají dnes už všechny oblasti bývalého Sovětského svazu a jejich počet stále roste.⁴⁶

Moskva se dočkala knižně vydaných soupisů obětí mezi prvními regiony hned na počátku devadesátých let. Předpoklad, že jako správní centrum země měla i značný počet obětí represí, se záhy začal potvrzovat, takže na rozdíl od jiných regionů zahrnovaly moskevské martyrology pouze popravené osoby, rozčleněné do samostatných soupisů podle míst, na něž byly uloženy jejich ostatky. První „Soupisy zastřelených“ (*Rasstrelnyje spiski*) vydalo moskevské sdružení Memoriál a záznamy o obětech obsahovaly jen jejich stručné osobní údaje a zjištěné datum popravy; týkaly se nejprve jen Donského a Vagaňkovského hřbitova.⁴⁷ Počátkem roku 1995 se začaly předávat spisy obětí represí, vyšetřovaných bezpečnostními orgány Moskvy a Moskevské oblasti, z bezpečnostních archivů do Státního archivu Ruské federace, což umožnilo dalším badatelům podstatně zpřesnit a doplnit soupisy obětí. Mohl tak být vydán i základní soupis více než dvaceti tisíc osob uložených do hromadných hrobů na střelnici v Butovu, jež kdysi patřila moskevské správě bezpečnosti; vydání podpořila pravoslavná církev.⁴⁸ Toto největší moskevské pohřebiště obětí politických represí pak bylo předmětem dalšího soustavného výzkumu, který využil archivní zdroje a v letech 1998 až 2004 podrobně shrnul své výsledky do celkem osmi vědeckých sborníků.⁴⁹ Také o pohřebišti ve zvláštním objektu bezpečnosti „Kommunarka“, jež podléhalo centrálním bezpečnostním orgánům, vznikla podrobná monografie, dokládající životopisy více než čtyř a půl tisíce zdejších obětí.⁵⁰ Byla zásadně přepracována problematika Donského hřbitova a krematoria, a nová publikace s využitím archivních zdrojů výrazně rozšířila a

⁴⁵K otázce martyrologů jako historického pramene viz Borák, M.: Popravy jako součást politických represí, s. 118-120.

⁴⁶Přehled prvních martyrologů viz Knižně vydané soupisy zastřelených a perzekvovaných osob, evidované ve sdružení Memoriál v Moskvě. In: Borák, M. a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR, s. 153-201; třikrát tolik (626 titulů) uvádí bibliografie Gruzděv, J. P. – Razumov, A. J. (edd.): Knigi pamjati žertv političeskich repressij v SSSR. Annotirovannyj ukazatel. Sankt-Peterburg 2004; aktuální přehled lze najít na internetové stránce projektu Vozvraščonnyje imena (Navrácená jména), <http://visz.nlr.ru/links.html>; tematicky členěný přehled martyrologů podle zemí a regionů je na stránkách Memoriálu: Bibliografija knig pamjati, <http://www.memo.ru/library/bkmemory/list.htm>.

⁴⁷Rasstrelnyje spiski. Vypusk 1 – Donskoje kladbišče. 1934-1940. Moskva 1993; Rasstrelnyje spiski. Vypusk 2 – Vagaňkovskoje kladbišče. 1926-1936. Moskva 1995.

⁴⁸Ljubimova, K. F. (ed.): Martirolog rasstreljannyh i zachoroněnyh na poligone NKVD „Objekt Butovo“. 8. 8. 1937–19. 10. 1938. Moskva-Butovo 1997.

⁴⁹Butovskij poligon: 1937-1938 gg. Kniga pamjati žertv poličeskich repressij. Vyp. 1-8. Moskva 1998-2004 (2007); důležitý je zvláště 7. svazek, v němž je jmenný rejstřík obětí a statistické přehledy, a také 8. svazek se závěrečnými hodnotícími studiemi.

⁵⁰Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, Butovo. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2002.

zpřesnila biografické záznamy o obětech represí.⁵¹ Bez samostatné publikace tak zůstaly jen oběti uložené na území Jauzské nemocnice, jejichž soupis byl publikován časopisecky⁵² a v elektronické podobě. Vydání se dočkal i první soupis obětí všech druhů politických represí z celé Moskevské oblasti, bohužel prozatím příliš stručný a neúplný.⁵³ Objevují se též soupisy obětí podle jednotlivých moskevských okresů, kvalitně byl zpracován např. okres Mytišči a již zmíněné Kuncevo.⁵⁴

Základní údaje o osobách popravených jako oběti politických represí v Moskvě lze snadno najít i v několika elektronických databázích. Jednu z prvních vytvořili v Muzeu Andreje Sacharova z podkladových materiálů Skupiny pro zvěčnění památky obětí politických represí, pracující pod vedením Michaila B. Mindlina. Pracovníci této skupiny získali přístup do bezpečnostních i státních archivů, v nichž jsou uloženy spisy týkající se osob zastřelených v Moskvě a Moskevské oblasti,⁵⁵ a sestavili první soupisy obětí. Podkladové materiály pak předali do muzea, kde z nich už v roce 1996 zhotovili první databázi obětí. „Martyrolog zastřelených v Moskvě a Moskevské oblasti v letech masových represí“ obsahoval 17 142 jmen osob, pochovaných na pěti moskevských pohřebištích (Jauza, Donský a Vagaňkovský hřbitov, Kommunarka, Butovo), počítačový program vytvořil V. V. Frolov.⁵⁶ Počet zjištěných obětí stále rostl, v roce 2002 již databáze obsahovala 24 tisíc jmen.⁵⁷ Současná internetová verze databáze zahrnuje celkem 26 099 jmen obětí, vznikla v rámci dlouhodobého projektu muzea A. Sacharova „Památka na bezpráví“ a eviduje oběti represí z let 1918 – 1953.⁵⁸ Evidenční karta

⁵¹Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935-1953. Donskoje kladbišče (Donskoj krematorij). Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2005; zatímco první soupis z roku 1993 obsahoval stručné údaje o 670 zastřelených, nový uvedl již 5065 podrobných biogramů, většinou doplněných fotografií zastřeleného.

⁵²Pust' budet zemlja vam puchom... Spiski rasstreljannyh v 1921–1926 godach. In: Rossijaně. 1994, č. 4-5, s. 132-135;

⁵³Kniga pamjati žertv političeskich repressij žitelj Moskovskoj oblasti. Moskva 2002. Uvádí asi 30 tisíc jmen obětí.

⁵⁴Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Mytiščinskij municipalnyj rajon Moskovskoj oblasti. Moskva 2009; Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba.

⁵⁵Kromě Státního archivu Ruské federace šlo zvláště o Ústřední archiv Federální služby bezpečnosti RF, archivy správ FSB pro Moskvu a Moskevskou oblast, dále též pro Belgorodskou, Kurskou, Orlovskou, Samarskou, Smolenskou, Sverdlovskou, Tambovskou, Tverskou, Vladimírskou a Jaroslavskou oblast, z nichž pocházely některé oběti.

⁵⁶Michajlova, A., Budragin, D.: Kompjuternyje bazy dannyh Muzeja i centra „Mir, progress, prava čeloveka“ im. Andreja Sacharova. In: Problemy sozdanija jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij v SSSR. Nižnij Tagil 2001, s. 58-62; Kirillov, V. M.: Sostojanije raboty po projektu i prespektivy jego razvitija. In: Materialy k seminaram-treningam. Nižnij Tagil 2002, s. 19.

⁵⁷Meždunarodnyj projekt sozdanija jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij „Vozvraščonnnye imena“. Nižnij Tagil 2003, s. 168-169.

⁵⁸Databáze se dnes nazývá „Martyrolog obětí politických represí, zastřelených a pochovaných v Moskvě a Moskevské oblasti v letech 1918–1953“. Její vznik finančně podpořila i Americká agentura pro

obsahuje základní údaje o oběti (jméno, příjmení, jméno otce, rok narození, národnost, místo narození, bydliště, vzdělání, stranická příslušnost ve VKS(b), zaměstnání, datum zatčení, kým byl odsouzen, z čeho byl obviněn, kdy byl vynesena rozsudek, kdy byl zastřelen, kde je pohřben, kde se nachází jeho spis). Asi ve čtvrtině případů (6712) je přiložena i fotografie zastřelené osoby. Databáze umožňuje křížové vyhledávání podle jednotlivých rubrik, jmen či slov a jejich částí, takže lze aspoň částečně korigovat nepřesné údaje.⁵⁹ Druhou databází osob popravených v Moskvě má na svých webových stránkách sdružení Memoriál.⁶⁰ I ona řadí oběti represí podle oněch pěti moskevských pohřebišť a uvádí o nich základní osobní údaje.

Informace o moskevských popravách samozřejmě najdeme též v neobsáhlejší elektronické databázi „Oběti politického teroru v SSSR“, kterou už od roku 1998 vede sdružení Memoriál. Vychází z informací nashromážděných v pamětních knihách a soupisech obětí ze všech regionů bývalého SSSR, ať již vydaných knižně, v podobě elektronických přehledů či jiných soupisů připravených ke zveřejnění. Vytvoření jednotné evidence všech obětí, jež by byla přístupná i prostřednictvím internetu, se však záhy ukázalo jako úkol nadmíru obtížný, takže jsou pravidelně zveřejňovány alespoň dílčí dosažené výsledky. První kompaktní disk této databáze byl vydán v roce 2001 a zahrnoval přes 130 tisíc jmen obětí ze 26 regionů Ruska a soupisy dalších 210 tisíc jmen. Vydání databáze mělo v regionech mimořádný ohlas, takže druhé vydání z roku 2002, přichystané ve spolupráci s Komisí prezidenta Ruské federace pro rehabilitaci obětí politických represí a Muzeem A. Sacharova, evidovalo již 640 tisíc obětí.⁶¹ Třetí vydání z roku 2004 došlo k počtu 1 milion 340 tisíc jmen obětí ze 62 regionů Ruska, ze všech oblastí Kazachstánu a Uzbekistánu, a dvou oblastí Ukrajiny.⁶² Zatím poslední, čtvrté vydání z roku 2007, obsahovalo už přes 2 miliony 600 tisíc jmen obětí,⁶³ což však podle tvůrců databáze činí stále jen asi 20 % z celkového počtu obětí státního teroru v bývalém

mezinárodní rozvoj (USAID) a Jacksonův fond. Blíže viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>.

⁵⁹Týká se to zvláště údajů o národnosti, např. podle statistiky databáze by se v ní mělo nacházet celkem 33 Čechů. Uvádí jich ve skutečnosti 42, ale řídíme-li se též místem narození a předválečného působení obětí, nalezneme v databázi téměř stovku československých občanů.

⁶⁰Moskovskij martirolog. Spiski rasstreljannyh po političeskim obvinenijam v gody sovetskoj vlasti. Viz <http://www.memo.ru/memory/preface/preface.htm>.

⁶¹Meždunarodnyj projekt sozdanija, s. 164.

⁶²Žertvy političeskogo terrora v SSSR. Izd. 3-e. Moskva 2004.

⁶³Žertvy političeskogo terrora v SSSR. Izd. 4-e. Moskva 2007. Vedoucím projektu je J. Z. Račinskij, vědeckým vedoucím A. B. Roginskij, tvůrcem programu je V. A. Krachotin, grafické zpracování provedl A. A. Kulakov.

Sovětském svazu. Aktualizovaná verze databáze doplněná o nové přírůstky už zahrnuje asi 2 miliony 700 tisíc jmen a lze ji najít na internetových stránkách Memoriálu.⁶⁴

Moskvy se bezprostředně týká specifická databáze obětí „Stalinské soupisy zastřelených“ (*Stalinskije rasstrelnyje spiski*), poprvé vydaná sdružením Memoriál a Archivem prezidenta Ruské federace v roce 2002. Právě v tomto archivu se dochovaly 383 soupisy zahrnující asi 44 a půl tisíce osob, jejichž trest osobně schvaloval J. V. Stalin a někteří členové politbyra ÚV VKS(b) – Molotov, Kaganovič, Vorošilov, Ždanov aj. Naprostá většina souzených byla zastřelena. První soupisy pocházejí už z podzimu roku 1936, většina pak z let 1937–1938. Později bylo nalezeno ještě pět soupisů z let 1940, 1942 a 1950, jež byly do databáze přidány. Soupisy zhotovily orgány NKVD a rozhodnutí politického vedení pak převedlo do formálního výroku Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR. Kopie originálních dokumentů uvádějí jen jméno, příjmení a jméno otce odsouzeného, rozhodnutí o výroku, a podpisy členů politbyra. Nové vydání z roku 2013 opravilo některé nepřesnosti, doplnilo data o soudním jednání a výkonu rozsudku a rozšířilo biografické poznámky o obětech, mezi nimiž je několik desítek Čechoslováků.⁶⁵

Další elektronickou databázi „Navracená jména“ přístupnou na internetu tvoří asi 25 tisíc záznamů o obětech represí (popravení a zčásti i věznění), jež byly od roku 1997 v rámci projektu „Otevřený archiv“ publikovány v „Moskevské pravdě“ na základě spolupráce se Správou FSB pro Moskvu a Moskevskou oblast. Záznamy tvoří jen stručné osobní údaje o obětech (bez uvedení národnosti) s odkazem na číslo vyšetřovacího spisu uloženého ve Státním archivu RF (GARF).⁶⁶

Do odkrývání historie moskevských poprav se během posledních let zapojilo už hodně autorů, které blíže připomeneme až v příslušných kapitolách. Musíme zde však zmínit alespoň dva z nich, pro které se toto téma stalo významnou součástí jejich tvorby. Historik Arsenij Borisovič Roginskij, bývalý disident a politický vězeň, jeden ze zakladatelů sdružení Memoriál a od roku 1998 předseda jeho správy, vymezil v obsáhlých dosloveh k soupisům obětí Donského hřbitova a Kommunarky základní charakteristiky moskevských poprav v jednotlivých obdobích represivní politiky

⁶⁴Viz <http://lists.memo.ru>.

⁶⁵Meždunarodnyj projekt sozdaniya, s. 166; *Stalinskije rasstrelnyje spiski*. Moskva, Memorial 2013; soupisy lze najít též na disku *Žertvy politického teroru v SSSR*. Izd. 4-e. Moskva 2007, nebo na <http://stalin.memo.ru>.

⁶⁶Viz <http://old.mospravda.ru/returned/>. Databáze je bohužel značně neúplná.

sovětského režimu od dvacátých až do padesátých let minulého století.⁶⁷ Spisovatelka, umělkyně a houževnatá badatelka Lidija Alexejevna Golovkova, pracovnice katedry nejnovějších dějin na Pravoslavné Svato-Tichonovské humanitní univerzitě, pečlivě prozkoumala především historii největšího moskevského pohřebiště obětí represí, Butova. Byla hlavní redaktorkou osmi svazků sborníku *Butovskij poligon*, kde publikovala řadu studií, především však zasvěcenou historii této lokality.⁶⁸ Podílela se na několika dalších publikacích o Butovu, uznání sklídila i její monografie o věznici Suchanovka, jež se nacházela nedaleko Butova.⁶⁹ Pokusila se rovněž o celkový přehled moskevských poprav.⁷⁰

První obšírnější informace o politických popravách Čechů a československých občanů v Moskvě byla publikována v roce 2007. Vycházela především z tehdy ještě příliš skrovné elektronické databáze obětí represí z roku 2004, ale přesto se již podařilo zjistit 87 konkrétních jmen popravených osob.⁷¹ Lidija Golovkova, která jako první z ruských badatelů napsala v roce 2010 článek na toto téma, vycházela už z nejnovější, dvojnásobně širší elektronické databáze, v níž našla celkem 98 obětí s československými souvislostmi (po vyloučení dvou duplicit a jednoho nesprávně zařazeného Rusa jich zbylo 95).⁷² Ze stejné databáze vychází i tato naše práce, jež kombinací různých přístupů dokázala vyhledat celkem 121 československých osudů. Až na jednu výjimku⁷³ nevznikla o žádném z nich samostatná práce a rovněž časopisecké zmínky o obětech jsou zcela sporadické. Teprve výzkum v ruských archivech umožnil tento neutěšený stav alespoň trochu změnit.

⁶⁷Roginskij, Arsenij B.: Poslesloviye. In: Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče (Donskoj krematorij). Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2005, s. 565-596; Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, Butovo. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2002, s. 485-501.

⁶⁸Golovkova, Lidija A.: V rodnom kraju. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vypusk 8. Moskva 2007, s. 7-180.

⁶⁹Golovkova, Lidija A.: Suchanovskaja t'urma. Specobjekt 110. Moskva 2009.

⁷⁰Golovkova, Lidija A.: Moskovskije rasstrely. Doklad na IX Rožďestvenskich čtěníjach. Sekcija „Pravoslavnaja Enciklopedija“. In: Vestnik Russkoj linii, 1. 5. 2001. Dostupné na: <http://rusk.ruk/st.php?idar=6069> [cit. 11. 8. 2013]

⁷¹Borák, Mečislav: Popravy jako součást politických represí, s. 155-157, 164-167.

⁷²Golovkova, Lidija A.: Čechi i urožency Čechoslovakii v SSSR. 1920-e – načalo 1950-ch godov. Moskva 2010. Článek měl vyjít v časopise Volja, rukopis u autora.

⁷³Březinová, Taťana – Černý, Mikuláš: Návrat zmizelého letce. Pátrání po dramatickém osudu českého polárníka Jana Březiny. Praha 2010

Archivní fondy

Nejvíce dokladů o politických represích v bývalém Sovětském svazu dosud uchovávají především archivy podléhající Federální službě bezpečnosti Ruské federace – Ústřední archiv FSB Ruska (*Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossii*) a archivy správ FSB jednotlivých oblastí Ruské federace. Jsou to především normativní dokumenty (příkazy, instrukce) a hlášení bezpečnostních orgánů, jejich korespondence s ministerstvy, resorty a organizacemi, či finanční a hospodářská dokumentace; tyto doklady se již hojně objevují v edičních řadách o historii bezpečnostních orgánů, o tragédii sovětské vesnice, o historii Gulagu aj.⁷⁴ A nacházejí se zde též osobní spisy zatčených a vyšetřovaných osob, jež mají pro poznání mechanismu perzekuce a osudů obětí politických represí zcela mimořádný význam. Dochovaly se přesto, že operativní spisy s materiály o osobách vyšetřovaných pro protistátní činnost se podle předpisů ukládají jen na dobu dvaceti let, tak jako služební dokumentace nižších složek bezpečnosti. Pokud by se tak skutečně stalo, asi by to znemožnilo výzkum jednoho z podstatných jevů té doby, neboť badatelé už dávno konstatovali, že právě okresní oddělení orgánů bezpečnosti byla hlavním vykonavatelem politického teroru a nástrojem zvěle.⁷⁵ Navíc musíme vzít v úvahu, že většina předválečné dokumentace bezpečnosti byla v evropské části SSSR během evakuace před frontou v roce 1941 zničena. Naštěstí se to netýkalo spisů, jež byly vybrány k trvalému uchování, protože je k tomu opravňoval jejich historický, vědecký či operativní význam. Výběr spisů ovšem prováděli pracovníci bezpečnosti, a jejich názor na historický význam dokumentů se nemusel shodovat s názorem historiků. Většina archivních vyšetřovacích spisů (*archivno-sledstvennyje dela*, ASD), jež se týkají osob souzených v trestním řízení pro politickou a protistátní činnost, byla určena k trvalému uložení, jak to ukládal pokyn razítka „uchovat navěky“ (*chranit' věčno*) v záhlaví spisu.⁷⁶ Na spisech Správy NKVD Moskevské oblasti se obvykle nachází významově stejné razítko „uchovávat neustále“ (*chranit' postojanno*). Někdy však pracovník bezpečnosti uznal spis za méně hodnotný (a

⁷⁴Pogonij, J. F.: Sotrudničestvo Upravljenija registracii i archivnyh fondov FSB Rossii s otčestvennymi i zarubežnymi naučnymi učreždženijami po izdaniju dokumentov. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Materialy Vserossijskoj naučno-praktičeskoj konferencii naučnyh i archivnyh rabotnikov Moskva, 1-2 ijunja 1999 g. Moskva 2001, s. 21.

⁷⁵Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 3-14.

⁷⁶Termín zpopularizovala kniha Lva Kopeleva, který za „propagaci buržoazního humanismu“ dostal 10 let gulagu (*Chranit' věčno*. Moskva 1990), a stejnojmenný film Gleba Panfilova z roku 2007. Česky vyšly jeho vzpomínkové eseje Rusko – obtížná vlast. Brno 1997.

to i v případě osob, které byly na základě vyšetřování popraveny), a označil je razítkem vymezujícím dobu uchování spisu na 45 let (např. u spisů z doby Velkého teroru obvykle do roku 1983). Naštěstí pro historiky však ani v takových případech ke skartaci spisů zřejmě nedošlo.

Archivní fond vyšetřovacích spisů má dvě části: fond spisů, u nichž bylo řízení přerušeno rehabilitačním rozhodnutím orgánů prokuratury či soudu (*prekraščonnyje děla*, jejich signatura je obvykle doplněna písmenem „P“), a fond spisů, u nichž k přerušení řízení nedošlo. Sem patří dosud nerozhodnuté případy a ty, které nepodléhají rehabilitaci, např. pomahači nacistů, vlastizrádci, špioni cizích států. Týká se to i dokladů o činnosti bezpečnostních složek v týlu nepřítelů a materiálů kontrarozvědky, působící v armádě za druhé světové války. K těmto archiváliím je na rozdíl od „přerušených spisů“ přístup striktně omezen, a tím spíše to platí i o samostatném fondu osobních spisů pracovníků orgánů státní bezpečnosti.⁷⁷

Fond „přerušených“ vyšetřovacích spisů osob, vyřazených z operativně-informativní evidence, se začal na příkaz předsedy tehdejšího Výboru státní bezpečnosti (KGB) při Radě ministrů SSSR vytvářet od roku 1954 v centru i v archivech oblastních správ KGB. Dělo se tak na základě postupné prověrky všech spisů vzniklých z činnosti mimosoudních bezpečnostních orgánů – kolegií OGPU, „trojek“, „dvojek“ a „zvláštních porad“. Podle příkazu Prezídia Nejvyššího soudu SSSR z 1. září 1953 měla tyto spisy prověřovat výhradně Prokuratura SSSR na základě předběžných zjištění orgánů ministerstva vnitra a definitivně o nich rozhodoval Nejvyšší soud SSSR. Od 19. srpna 1955 mohly prověřovat spisy rovněž tribunály vojenských okruhů a flotil, Nejvyšší soudy svazových republik a prezidia Nejvyšších soudů autonomních republik, krajů a oblastí SSSR, pokud šlo o případy vyšetřované místními orgány státní bezpečnosti. Předmětem prověrky se tehdy stala i rozhodnutí komise NKVD SSSR a prokurátora SSSR, která měl ověřit Nejvyšší soud SSSR. Aby se postup prověrek urychlil, mohly je od 7. srpna 1957 provádět i zmíněné nižší orgány, i když původní vyšetřování vedly ústřední orgány bezpečnosti nebo komise NKVD SSSR a prokurátora SSSR. Do fondu „přerušených“ spisů měl přijít původní archivní vyšetřovací spis doplněný o nové dokumenty: rozhodnutí prokurátora nebo vyšetřovatele o přerušení případu, rozsudek soudu či vojenského tribunálu o zproštění viny osoby pohnané k trestní odpovědnosti, rozhodnutí soudu či vojenského tribunálu o přerušení případu z rehabilitačních důvodů.

⁷⁷Pogonij, J. F.: Sotrudničestvo Upravlenija registracii, s. 17.

K těm podle trestně-procesního zákoníku RSFSR z roku 1923 patřily články 204a (absence skutkové podstaty trestného činu) a čl. 204b (nedostatek důkazů), nebo podle zákoníku z roku 1961 čl. 5, §1 (absence události trestného činu) a čl. 5, §2 (absence uskutečnění skutkové podstaty trestného činu). Do fondu později přišly i spisy přerušené na základě dalších rehabilitačních výnosů z let 1989 – 1991. Výnos prezidia Nejvyššího sovětu SSSR ze 16. ledna 1989 změnil postup prověřování spisů tak, že spisy vyhotovené mimosoudními orgány od 30. let do roku 1953 měly prověřovat orgány prokuratury a KGB, přičemž rozhodnutí o rehabilitaci vydávala prokuratura. Na prověrce spisů, vyhotovených soudy a vojenskými tribunály, a také mimosoudními orgány z let 1917 – 1930, se nic neměnilo. Až rehabilitační zákon Ruské federace z 18. října 1991 přenesl odpovědnost za prohlídku spisů všech osob souzených z politických motivů v letech 1917 – 1991, ať již soudními či mimosoudními orgány, výhradně na orgány prokuratury, jež měly vydávat i rozhodnutí o rehabilitaci.⁷⁸

Fondy „přerušných“ archivních vyšetřovacích spisů jsou dosud uloženy převážně v archivech FSB Ruské federace a přístup k nim je značně komplikovaný. Ačkoliv již v devadesátých letech byly publikovány obsáhlé vyšetřovací spisy mnoha perzekvovaných osobností, např. představitelů sovětské vědy, politiků, disidentů, ruských a německých spisovatelů aj.,⁷⁹ a mnohé další spisy se objevily v desítkách pamětních knih a martyrologů nebo jsou přístupné v kopiích v archivu moskevského sdružení Memoriál, tak v současné době jsou možnosti přístupu badatelů k těmto materiálům podmíněny notářsky ověřeným souhlasem nejbližších rodinných příslušníků perzekvované osoby.⁸⁰ I když známe již několik desítek jmen

⁷⁸Výnos prezidia Nejvyššího sovětu SSSR ze 16. 1. 1989 „O dodatečných opatřeních k obnovení spravedlnosti ohledně obětí represí, jež se odehrály ve 30. – 40. letech a počátkem 50. let“; výnos prezidenta SSSR ze 13. 8. 1990 „O obnovení práv všech obětí politických represí 20. – 50. let“; zákon Ruské federace z 18. 10. 1991 „O rehabilitaci obětí politických represí“. Blíže viz Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningradě. In: Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 1. Sankt-Peterburg 1995, s. 51-56.

⁷⁹Akademičeskoje dělo. 1929 – 1931 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo děla sfabrikovannogo OGPU. Vyp. 1-2. Sankt-Peterburg 1993-1998; Dělo No... Političeskije žertvy totalitarizma v Rossii. Kazaň 1994; „Vernitě mně svobodu!“ Dějatěli literatury i iskusstva Rossii i Germanii – žertvy stalinskogo terrora. Memorialnyj sbornik dokumentov iz archivov byvšego KGB. Moskva 1997.

⁸⁰Správa registrace a archivních fondů FSB RF dává na žádosti o studium spisů v Ústředním archivu FSB Ruska stereotypní odpověď, vycházející ze znění zákona: „Informujeme, že v souladu s čl. 11 Zákona Ruské federace O rehabilitaci obětí politických represí z 18. října 1991, právo obeznamování se s archivními trestními spisy a pořizování dokumentů mají rehabilitované osoby a s jejich svolením nebo v případě jejich úmrtí – příbuzní. Další osoby mohou mít přístup k materiálům archivních trestních spisů s písemným svolením rehabilitovaných osob a po jejich úmrtí – dědiců – na základě odpovídající žádosti nebo petice při předložení identifikačních dokladů a plné moci sestavené v souladu se zákonem. Ústřední archiv FSB RF je připraven poskytnout Vám materiály archivních trestních spisů na jména [...] po předložení Vašich identifikačních dokladů a notářsky ověřené plné moci od příbuzných odsouzeného.“ Viz dopisy Správy registrace a archivních fondů FSB RF v Moskvě rektorovi Slezské univerzity v Opavě ze 29.

československých občanů popravených v Moskvě, jejichž spisy jsou uloženy v Ústředním archivu FSB Ruska, nepodařilo se nám až na pár výjimek nalézt kontakt na dnešní příbuzné obětí a spisy tak pro nás zůstaly nepřístupné. Badatelé si nyní již mohou pomáhat argumentem, že podle „archivního zákona“ platného v Ruské federaci od 22. října 2004 má každý právo na svobodný přístup k archivním dokumentům, a že podle čl. 25 mu z důvodu ochrany osobních údajů mohou být odepřeny jen dokumenty, u kterých dosud neuplynula ochranná lhůta 75 let od doby jejich vzniku.⁸¹ A ta právě rokem 2013 uplynula pro většinu hledaných případů, vždyť Velký teror v podstatě skončil rokem 1938. Hodně dobré vůle úřadů však bude pořád zapotřebí, neboť k prošetřování falzifikace vyšetřovacích spisů docházelo v letech 1939 a 1940, k rehabilitačnímu šetření pak od padesátých až do devadesátých let, kdy bylo nejčastější, takže úřady mohou ochrannou lhůtu k dokumentům, bez nichž je vyřešení některých konkrétních případů nemožné, podle své libosti dále prodlužovat. V mnoha případech by to pro badatele znamenalo čekat na svolení k nahlédnutí do spisu ještě i déle než půl století. A to necháváme stranou další možnost, sice jen hypotetickou, že úřady označí některé spisy za natolik unikátní a pro stát důležité, že mohou být prohlášeny za součást státního tajemství. Bohužel dosud chybí pevné právní normy, jež by jasně regulovaly přístup historiků k archivním zdrojům, což úřadům nepochybně i v budoucnu umožní další výmluvy, s nimiž mohou už třeba jen ze zvyku a „pro jistotu“ blokovat zpřístupnění některých archiválií. Stále tak trvá paradoxní stav, kdy přijaté zákony o rehabilitaci požadují široké zveřejnění osudů obětí politických represí a nejvyšší představitelé Ruska od Jelcina po Putina a Medveděva tyto politické zločiny a jejich pachatele veřejně odsoudili, zároveň však je lepší poznání tohoto jevu stále omezováno byrokratickými překážkami ze strany státu.

V případě Moskvy však naštěstí pro badatele tyto nepříliš vstřícné podmínky archivního studia tolik neplatí. V Ústředním archivu FSB Ruska sice nelze volně zkoumat spisy osob, jež byly popraveny na základě rozhodnutí ústředních orgánů bezpečnosti, jak jsme to stručně již popsali, a platí to rovněž o Ústředním archivu Ministerstva vnitra RF (*Centralnyj archiv Ministerstva vnutrennyh děl RF*).⁸² Už na počátku devadesátých let

6., 8. 8., 29. 8. a 26. 11. 2012.

⁸¹Federalnyj zakon ot 22.10.2004 No 125-F3 „Ob archivnom děle v Rossijskoj federacii“. Viz např. <http://archives.ru/documents/fz/zakon-archivnoe-delo.shtml>.

⁸²Zde jsou uloženy spisy osob, které nebyly rehabilitovány, protože u nich údajně nešlo o politickou represí, ale o přečiny kriminálního charakteru. Historici však poukazují na to, že v mnoha případech (hospodářská kriminalita, asociální živly apod.) je souvislost s represemi pravděpodobná a posouzení

se však podařilo předat do Státního archivu RF (*Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii*, GARF) archivní vyšetřovací spisy rehabilitovaných obětí represí, jež byly vedeny správou bezpečnostních orgánů pro Moskvu a Moskevskou oblast za celé období sovětského režimu, tedy orgány VČK, OGPU, NKVD i KGB. Tento fond představuje téměř sto tisíc archivních jednotek, v nichž jsou vyšetřovací materiály na více než 120 tisíc osob.⁸³ Jsou mezi nimi i spisy naprosté většiny v Moskvě popravených Čechů a československých občanů (pochovaných zvláště v Butovu, zčásti i na Kommunarce). Vedení tohoto státního archivu si na rozdíl od vedení bezpečnostních archivů uvědomuje mimořádný význam tohoto souboru dokumentů pro poznání politických represí a umožňuje badatelům vědeckou činnost. Moskva tak má díky těmto okolnostem oproti jiným regionům Ruska vcelku příznivé podmínky pro výzkum podstatné části svých obětí represí.

Dokumenty o politických represích (včetně jejich československých souvislostí) lze samozřejmě najít též v mnoha dalších ruských státních a resortních archivech. Patří k nim např. Ruský státní archiv ekonomiky (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiky*, RGAE),⁸⁴ Ruský státní vojenský archiv (*Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv*, RGVA),⁸⁵ Ústřední archiv Ministerstva obrany RF v Podolsku (*Centralnyj archiv Ministerstva oborony Rossijskoj federacii*, CAMO RF),⁸⁶ Ruský státní archiv nejnovějších dějin (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii*, RGANI),⁸⁷ Archiv zahraniční politiky RF (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj federacii*, AVP RF)⁸⁸ a mnohé další, včetně archivů regionálních. Pro naše téma byl dobrým zdrojem informací Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii*, RGASPI), zvláště korespondence orgánů Kominterny, jejich součinnost s orgány

jednotlivých případů nejednoznačné. V Moskvě se jednalo např. o 5 658 popravených osob, uložených na pohřebišti v Butovu. Viz Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 138-141.

⁸³ Státní archiv Ruské federace (*Gosudartsvennyj archiv Rossijskoj federacii*, GARF), fond č. 10035, opis č. 1-2. Přístupné jsou rovněž speciální fondy k historii Gulagu a nucených migrací, běženců, bělogvardějců, repatriantů, fondy Prokuratury SSSR aj.; Vatlin, A. J.: „Nu i něčist“, s. 19.

⁸⁴ Např. fondy statistiky a různých průmyslových odvětví, jež dokumentují situaci české menšiny v SSSR, osudy čs. specialistů (zvl. horníků) a pracovních komun v SSSR aj.

⁸⁵ Např. fondy válečných zajatců a internovaných osob, včetně historie legionu plk. Svobody a osob odvlečených na konci války a těsně po ní do SSSR, bohemika a silesiaka ve fondech bývalého trofejního archivu aj.

⁸⁶ Např. fondy frontů Rudé armády operujících za II. světové války v českých zemích, včetně týlového zabezpečení vojsk.

⁸⁷ Např. rozhodnutí nejvyšších stranických a státních orgánů, včetně dokumentů převedených do RGANI z Archivu Prezidenta Ruské federace.

⁸⁸ Např. diplomatická korespondence ohledně vězněných československých občanů, otázky emigrace a repatriace aj.

bezpečnosti a osobní spisy komunistů, kteří se stali obětmi represí.⁸⁹ Mimořádný význam pro poznání osudů perzekvovaných měl i již zmíněný Archiv sdružení Memoriál v Moskvě (*Archiv Meždunarodnoho obščestva Memorial*), v jehož tématické části „Archiv historie politických represí v SSSR 1918–1956“ je uloženo již přes 60 tisíc osobních spisů obětí (mezi nimi i více než padesát těch „československých“), včetně kopií dokumentů a korespondence s příbuznými obětí.⁹⁰

Z domácích archivů byl pro téma této knihy nejužitečnější Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, v němž se nacházejí např. dokumenty k diplomatickým intervencím ohledně československých občanů zatčených, internovaných či vězněných v Sovětském svazu, o jejichž osudu se úřady nějak dověděly.⁹¹ Bylo mezi nimi i několik osob popravených v Moskvě. V Národním archivu je mnoho materiálů k emigraci, internaci a repatriaci československých občanů a příslušníků české menšiny v SSSR,⁹² stejně jako ve Vojenském ústředním archivu (v jeho součásti Vojenský historický archiv) najdeme materiály k internaci příslušníků československé vojenské jednotky v SSSR a k činnosti vojenských orgánů po amnestii československých občanů vězněných v Gulagu.⁹³ Osob popravených v Moskvě se to však přímo netýká. V této souvislosti nelze opomenout desítky článků a vzpomínek publikovaných v českém i ruském tisku nebo na internetu, stejně jako písemný styk s rodinami některých obětí.⁹⁴

⁸⁹Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, dále jen RGASPI), fond 17 (Ústřední výbor KSSS), opis 98 (Komise pro převod bývalých členů komunistických stran v letech 1920-1940), fond 495 (Výkonný výbor Kominterny), opis 71 (Komunistická strana Československa 1919–1945).

⁹⁰Blíže viz <http://www.memo.ru/s/63.html>.

⁹¹Archiv Ministerstva zahraničí ČR, fondy Zastupitelského úřadu v Moskvě, Teritoriálního odboru SSSR, Politických zpráv, II. sekce MZV 1918-1939 (katalogy 1, 2 a jmenná spisovna) aj.

⁹²Blíže viz Borák, M.: České stopy, s. 27.

⁹³Blíže viz Vališ, Zdeněk, Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války. Výběr dokumentů z fondů Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR (materiálová studie). In: Borák, M. (ed.): Perzekuce československých občanů, část II. – Zajatci a internovaní, s. 201-324.

⁹⁴Na tyto dílčí zdroje informací odkazujeme až přímo v textu.

Vyšetřovací spisy jako historický pramen⁹⁵

Vyšetřovací spisy bezpečnostních orgánů, jež působily v totalitních režimech, většinou nevzbuzují důvěru historiků. Týká se to zvláště protokolů o výsledku zatčených, neboť ty obvykle bývají ze strany vyšetřovatelů účelově zkreslené, zmanipulované i zcela zfalšované, navíc i vyšetřovaní mají své důvody pro neúplné, zavádějící a nepravdivé výpovědi. Známe doznání vyšetřovaných vynucená mučením na gestapu nebo persvazivním terorem při výsledcích státní bezpečnosti; oba způsoby nátlaku užívala i sovětská bezpečnost, pro niž bylo vždy směrodatné aktuální politické zadání represivní kampaně. Také proto konstatoval jeden z ruských badatelů, Alexej L. Litvin z Kazaňské státní univerzity,⁹⁶ že „Vyšetřovací spisy oné doby – to je masový zfalšovaný pramen.“ A dodával, že vypracovat jednotnou metodiku přístupu ke spisům není možné, protože se trestní řízení vzájemně lišila, týkala se odlišných témat a konala se v různé době, která je ovlivňovala. Přesto však považoval za potřebné tyto spisy „studovat a publikovat je jako dokument totalitní epochy, jako historickou památku oné doby“.⁹⁷

Názory historiků na využitelnost vyšetřovacích spisů pro historický výzkum nejsou (a sotva mohou být) jednoznačné. Ukrajinská badatelka Lidija V. Kovalčuková z Oděské národní univerzity⁹⁸ připomněla, že problém vyšetřovacích spisů spočívá nejen v pravdivosti, ale též v úplnosti pramene. Při předávání spisů do státních archivů vyňaly orgány KGB ze spisů některé dokumenty „kvůli zachování tajemství operativní práce a vyšetřování“, v původních spisech často chybí udání, agenturní svazky a hlášení. V případě, že vyslýchaný nedával potřebné přiznání, se protokoly ani nepořizovaly, nebo se falšovaly. Sotva lze tedy spoléhat na to, že dochované spisy jsou objektivním a dostatečně úplným zdrojem informací. „Přesto však i v takovém stavu jde o pramen mimořádně důležitý jak pro rehabilitaci milionů obětí represí, tak i pro pochopení zákonitostí fungování sovětského represivního systému.“⁹⁹ Také patrně nejlepší znalec

⁹⁵Tato pasáž se opírá o text publikovaný v práci Borák, M.: Popravy jako součást politických represí, s. 124-132.

⁹⁶Litvin, A. L.: Sledstvennyje děla sovetskich političeskich procesov kak istoričeskij istočnik. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Materialy Vserossijskoj naučno-praktičeskoj konferencii naučnych i archivnych rabotnikov Moskva, 1–2 ijunja 1999 g. Moskva 2001, s. 332- 336.

⁹⁷Litvin, A. L.: Sledstvennyje děla sovetskich, s. 336.

⁹⁸Kovalčuk, L. V.: Metodičeskije rekomendacii po opisaniju archivno-sledstvennych děl. In: Materialy k seminar-am-treningam. Sbornik materialov dlja učastnikov partnerskoj seti projekta „Vozvraščonnyje imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 54-88.

⁹⁹Kovalčuk, L. V.: Metodičeskije rekomendacii, s. 56.

této problematiky, Alexandr Jurjevič Vatlin z Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova,¹⁰⁰ ve své kritické analýze této problematiky uvedl, že „materiály ASD jsou dnes téměř jediným zdrojem spolehlivých informací“¹⁰¹ o teroristické činnosti orgánů NKVD, a tudíž i o obětech represí. Pokusíme se proto naznačit, jaké možnosti onen fond ASD badateli skýtá, a s jakými úskalími musí při jeho studiu počítat. Vycházíme při tom z Vatlinovy analýzy, jejíž závěry konfrontujeme se zkušenostmi z vlastního studia vyšetřovacích spisů. Postupně se nám totiž podařilo ve „fondu ASD“ v moskevském GARFu najít a prostudovat spisy téměř sedmdesáti československých obětí, převážně z období Velkého teroru, postřílených pracovníky moskevské Správy NKVD (takřka všech popravených pohřbených v Butovu a několika dalších, pohřbených na Kommunarce).¹⁰²

Nejprve je třeba zdůraznit, že spisy, které nám byly zpřístupněny, pocházejí především z let Velkého teroru a tehdejších „masových operací NKVD“. A tím je dána i jistá specifika, rozsah a úplnost dokumentů tvořících obsah spisu, neboť již výběr obětí odpovídal požadavkům na jejich rychlý a početný přísun, jak to ukládaly dobové směrnice NKVD. Vyšetřovatelé neměli čas na agenturní práci a museli si vystačit s minimem dokumentů. Podle služebních předpisů však museli dodržet jejich základní výčet a zachovat i jejich sled, čímž jsme se i my řídili v následujícím popisu.¹⁰³

Ustanovení o volbě preventivních opatření a vznesení obvinění (*Postanovlenije ob izbranii mery presečenija i predjavlenija obvinenija*) bylo prvním z povinných dokumentů. Zpočátku bylo ve dvou částech, později sloučených do jednoho formuláře. Tiskopis vyplněný strojopisně udával, ve kterém městě, kdy a kdo z operativních pracovníků příslušného útvaru NKVD vedl šetření, zaznamenával základní biografická data obviněného včetně bydliště (stručný životopis v asi pěti řádcích), a stručně charakterizoval předpokládanou trestnou činnost, jež byla vyjádřena ve zcela obecné

¹⁰⁰Vatlin, A. J.: Archivno-sledstvennyje dela UNKVD Moskovskoj oblasti kak istočnik po istorii „massovyh operacij“ 1937 – 1938 gg. In: Materialy k seminaram-treningam. Sbornik materialov dlja učastnikov partnerskoj seti projekta „Vozvraščonnyje imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 190-221; Týž: Sledstvennyje dela 1937–1938 gg. In: Butovskij poligon 1937 – 1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 8. Moskva 2004, s. 183-218.

¹⁰¹Vatlin, A. J.: Archivno-sledstvennyje dela, s. 191.

¹⁰²Za vstřícnost při zpřístupňování spisů děkujeme správce fondu Naděždě Čičikojevně Diamara.

¹⁰³Spisy jsou sešité a každý list je ručně očíslován, ale vzhledem k několika číselným řadám, jež vznikly v různých dobách kompletace spisu, uvádějí badatelé v odkazech obvykle jen číslo spisu, aby tak předešli omylům. Do spisu jsou vloženy archivní formuláře – Kontrolní list prověrky přítomnosti dokumentů ve spise (počet zjištěných listů a příloh k datu prověrky), Soupis listin nacházejících se ve spise, Doklad o prohlídce archivního vyšetřovacího spisu (se jménem a podpisem badatele, datem a účelem prohlídky).

podobě (např. „provádí špionáž ve prospěch jednoho cizího státu“). Byl zde uveden i příslušný článek trestního zákoníku, podle kterého se zahajovalo šetření, a konstatovala se nutnost vazby obviněného („aby se nevyhnul vyšetřování a soudu“); často je uvedena i věznice, v níž bude „držen pod stráží“. Doklad museli podepsat postupně příslušní pracovníci NKVD, od operativního pracovníka přes náčelníka oddělení a náčelníka okresního oddělení až po náčelníka oblastní (republikové) správy NKVD. Měl zde být i souhlas prokurátora se vzetím do vazby, který však na mnoha tiskopisech chybí, a nakonec i podpis obviněného, který se obvykle přidával až se značným zpožděním. K tomuto dokumentu patřilo i „Ustanovení o prodloužení lhůty vedení vyšetřování“ (*Postanovlenije o prodlenii sroka vedenija sledstva*), k čemuž mohlo dojít i opakovaně.

Informace k vazbě (*Spravka na arest*) podrobněji popisovaly údaje kompromitující podezřelého a zdůvodňovaly nutnost vazby. Někdy je tento dokument zařazen jako první v pořadí. Ani tady neměl chybět podpis náčelníka oddělení a prokurátora. Oba zmiňované materiály bývají někdy doplněny udáním trestné činnosti obviněného, ať již od státních a stranických složek, nebo od soukromých osob. Někdy jsou zde též ručně psané protokoly s výpověďmi svědků o příčině zatčení (např. o protistátních výrocích v hospodě). Orgány VKS(b) přímo předávaly bezpečnosti bývalé členy strany, které zrovna vyloučily (například proto, že odmítali přijmout sovětské občanství), jindy naopak členy vylučovaly hned po jejich zatčení, o čemž je v materiálech rovněž zmínka. Náčelník okresního oddělení NKVD byl členem byra okresního výkonného výboru VKS(b), takže udání, jež chodila na stranické orgány, se hned předávala bezpečnosti.¹⁰⁴ Kádrová oddělení závodů a úřadů sestavovala seznamy svých podezřelých pracovníků, informační kanceláře hlásily podezřelé osoby. Nechyběly posudky z místa bydliště a pracoviště podezřelého, záznamy milice o jeho trestech, korespondence bezpečnostních orgánů ohledně kompromitujících materiálů na obviněného. Mechanismus represe mohla spustit cizí národnost, místo narození, sociální původ, předchozí odsouzení či administrativní trest vyhnanství, příbuzní v zahraničí atd. Je zajímavé, že ani soukromá udání nebyla většinou anonymní, jejich pisatelé byli přesvědčeni o své pravdě a zřejmě se nebáli pomsty, mnohdy ochotně poskytovali i ústní svědectví. Udání většinou nebyla adresována bezpečnosti, ale stranickým orgánům a státním úřadům, nebo sovětskému tisku, nezřídka rovnou Stalinovi; adresáti pak udání předávali orgánům NKVD k prověření. Udavači upozorňovali na nepořádky v práci, rozkrádání majetku ve

¹⁰⁴Vatlin, A. J.: *Terror rajonnogo masštaba*, s. 71.

společném vlastnictví, nehospodárnost při sklizni úrody, pracovní nekázeň atd. Obvykle šlo o projev sociální zloby neúspěšných, závist, špatné vztahy mezi sousedy či příbuznými. Motivy udání byly již předmětem analýz při jiných příležitostech.¹⁰⁵ Udání patří ke svérázným dobovým svědectvím, jejichž prostřednictvím můžeme někdy lépe pochopit obecně zformulovaná obvinění a jejich skutečné příčiny.

Zatykač (*Order na arest*) byl standardní tiskopis uvádějící, komu bylo uloženo příkaz provést (příjmení operativního pracovníka bezpečnosti) a za jakým účelem (prohlídka a zatčení osoby uvedené jménem, otčestvem, příjmením a adresou). Měl své přidělené číslo, bylo na něm datum vydání a vymezení doby platnosti, obvykle dva až pět dnů a nocí (*sutok*). Měl být opatřen podpisy náčelníka oblastního a okresního oddělení bezpečnosti a jejím kulatým razítkem. Součástí formuláře bylo i „Poučení o povinnosti občanů SSSR poskytnout držiteli zatykače spolupráci při plnění povinností na něho vložených“. Na zadní stranu se podepisoval zatčený a uvádělo se tam někdy i datum a hodina zatčení.¹⁰⁶

Protokol o prohlídce (*Protokol obyska*) se vyplňoval tužkou do tiskopisného formuláře, bývá proto někdy špatně čitelný. Obsahoval údaje o tom, kdo, kdy, na základě kterého zatykače, kde a u koho prohlídku provedl. Musel být opatřen podpisy dvou úředních svědků (obvykle domovníka, sousedů, či pracovníka domovní správy). Mělo se zaznamenat vše zabavené během prohlídky – osobní doklady, „kontrarevoluční“ literatura, korespondence, ale též cennosti, peníze, psací stroje a fotoaparáty, zbraně a střelivo. Zvláště v bytech umělců či inženýrů byl soupis zabaveného majetku obsáhlý. Pokud žil zatčený v bytě sám, byl byt zapečetěn a nezřídka pak zůstal ve správě NKVD. Zatčený měl právo se vyjádřit k průběhu prohlídky, ale většinou ho nevyužil. Na formuláři byla i adresa orgánu NKVD, na který se mohl obrátit s dotazem. V případě zabavení peněžní hotovosti se vypisovala stvrzenka (*kvitancija*) o převzetí konkrétní částky do úschovy NKVD. Jiné stvrzenky dokládají, že zatčený si mohl během pobytu ve vazbě malou část svých uložených peněz i vyzvednout. Záznamy se vedly též o převzetí zabavených cenností do úschovy NKVD. Soupis zabavených předmětů a zmíněné stvrzenky mohly později posloužit při rehabilitaci jako doklad k žádosti o náhradu škody.

¹⁰⁵Např. Pisma vo vlast'. 1917 – 1927. Zajavlenija, žaloby, donosy, pisma v gosudarstvennyje struktury i bolševistskim voždjam. Moskva 1998.

¹⁰⁶Protože se zatýkalo hlavně v noci, liší se někdy uváděná data zatčení o jeden den. Viz Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 53.

Dotazník zatčeného (*Anketa arestovannogo*) vypisoval obvykle vyšetřovatel, který vedl případ, na základě odpovědí zatčeného, takže obsahuje poměrně věrohodné údaje. Dotazník se vyplňoval bezprostředně po zatčení nebo při prvním výslechu, kdy schopnosti zatčeného ještě nebyly ovlivněny útrapami věznění. I zde je však nutný kritický přístup a komparace údajů s jinými zdroji, protože obžalovaní se snažili neuvádět negativní informace (např. o svých příbuzných, kteří byli již trestáni), vznikaly nepřesnosti kvůli spěchu, vyšetřovatelé falšovali některé odpovědi (škrtali a měnili například údaje, které uvedl sám zatčený, zvláště údaje o národnosti a občanství, které přizpůsobovali požadavkům konkrétních masových represivních akcí). Protože se zapisovalo zaměstnání v době zatčení, bylo mezi zatčenými hodně osob bez stálého zaměstnání, propuštěných ale až těsně před zatčením, a obvykle v souvislosti s ním, např. po vyloučení ze strany). Některé rubriky dotazníku mohly dokonce rozšířit obvinění, např. „majetkové poměry“ či „sociální původ“ mohly upozornit na třídního nepřítele, buržuje či kulaka, podobně jako „služba v carské a bílé armádě“ byla kontrarevoluční činností a „politická minulost“ mohla odhalit třeba trockistu. Rubrika „složení rodiny“ zahrnovala údaje včetně věku, bydliště a zaměstnání příbuzných. Zvláště pečlivě se sledovalo, zda byl někdo z nich již trestán, a také kdo a kde žije v cizině, což mělo značný význam pro konstrukci obvinění ze špionáže.

Výslechové protokoly (*Protokoly doprosov*) jsou jakýmsi těžištěm celého spisu. Vedli je vlastnoručně sami vyšetřovatelé, takže badatel musí počítat s nejrůznějšími variantami rukopisné ruštiny v závislosti na věku, vzdělání a regionálním původu vyšetřovatele. Protokoly se obvykle psaly perem, a z těch důležitých se někdy pořizovaly strojopisné opisy. Biografické údaje obviněného či svědka se uváděly na první stránce protokolu ještě před výslechem. Zpočátku zabíraly až dvacet rubrik – kromě údajů o jméně, příjmení, otčestvu a datu narození (obvykle se uváděl jen rok), o místě narození a místě pobytu zatčeného se uváděla též jeho národnost a občanství, druh a platnost osobních dokladů, sociální původ (zaměstnání rodičů a jejich majetkové poměry), sociální postavení do revoluce a po ní (druh zaměstnání a majetková situace), složení rodiny (blízcí příbuzní s adresami a zaměstnáním), vzdělání (všeobecné a speciální), stranickost (dříve a nyní), jakým represím byl dotyčný vystaven v době před revolucí a po ní (zda byl zatčen, vězněn, souzen, kdy, kým a za co), jaká ocenění získal od sovětského režimu (řády, vyznamenání, diplomy, zbraně), kategorie vojenské služby a evidence v záloze, služba v Rudé armádě, Rudé gardě a partyzánských oddílech (kdy, kde

a v jaké funkci), služba v bílých a jiných kontrarevolučních armádách (kdy a v jaké funkci),¹⁰⁷ účast v bandách, kontrarevolučních organizacích a povstáních, informace o společensko-politických aktivitách. Teprve potom následovala výpověď zatčeného. Odpověď na každou otázku vyšetřovatele musel vyslýchaný podepsat. Mnohdy je vidět značný rozdíl mezi podpisem na dotazníku či u prvních otázek, a mezi podpisy pozdějšími, kdy byl zatčený již pod vlivem emocí a následků týrání. Jsou známy i případy, kdy si podpis protokolu vyšetřovatelé vynutili mučením, hrozbami a sliby, nebo ho podepsali sami. Zvláštní formou nátlaku bylo přesvědčování zatčených, že jejich přiznání poslouží věci socialismu, že patří ke stranické kázni a je vlastně projevem uvědomělého vlastenectví. Uváděli např., že ve složité mezinárodní situaci a pro blaho socialistické vlasti je třeba vzít vinu na sebe, když je zapotřebí důkaz špionáže, aby se kompromitovala cizí mocnost apod. Jindy zase vyšetřovatelé vydírali zatčené sliby, že ušetří jejich rodinu, nebo že jim zaručí trest pouhého vyhnanství. Jsou známy dokonce případy, kdy se scénář vyšetřování včetně konstrukce obvinění a přípravy procesu tvořil ve spolupráci zatčených s vyšetřovateli.¹⁰⁸ Stereotypně se opakující otázky a odpovědi někdy naznačují, že protokol v hrubých rysech vznikl už před výsledkem. Jeho sestavením se zabývali zkušení vyšetřovatelé, kterým se říkalo „literáti“, také proto, že uměli fabulovat obvinění.

První výsledky se zaměřovaly na detaily ze životopisu zatčeného, v němž vyšetřovatel hledal podezřelé okolnosti, jichž by šlo využít jako záminky vedoucí až ke konstrukci protistátní činnosti. Například cizinci, kteří do SSSR přijeli v rámci náboru za prvních pětiletok jako zahraniční specialisté, byli v polovině 30. let nuceni k přijetí sovětského občanství, jinak jim hrozila ztráta zaměstnání i sociálních dávek.¹⁰⁹ Koncem 30. let už bylo přečinem obojí – jak odmítnutí občanství, tak jeho přijetí, vykládané jako snaha „zamaskovat se“ s cílem dál škodit sovětské společnosti. Podobně bohatší rolníci byli podezřelí bez ohledu na to, zda jako „rozkulačení“ platili individuální daň a prošli vyhnanstvím, nebo zda odevzdali svůj majetek a zapojili se do práce v kolchozu, protože i to bylo pokládáno za snahu vetřít se mezi kolchozníky a skrytě provádět záškodnickou činnost. K obvinění ze špionáže stačila návštěva vyslanectví při obnově pasu, korespondence s konzulátem, příbuzní v zahraničí, či známost s některým emigrantem,

¹⁰⁷Dotazník rozeznával jen službu v carské, bílé a Rudé armádě, takže bývalým českým válečným zajatcům se do carské zapisovala služba v rakouské či německé armádě, do bílé služba v čs. legiích.

¹⁰⁸Litvin, A. L.: Sledstvennyje děla sovetskich, s. 335.

¹⁰⁹Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 142.

který se mezitím vrátil do vlasti. Protože takový člověk už byl pro sovětské úřady nedostižitelný, formovaly se okruhy aktivních členů špionážních skupin ze zbylých zahraničních specialistů, politických emigrantů, jejich rodin a přátel. K obvinění ze špionáže stačilo křížové svědectví již dříve zatčených osob, zatímco pro obvinění z kontrarevoluční agitace se hledalo ještě další svědectví. Stačili k němu však i státní svědci – ředitelé závodů, předsedové kolchozů, funkcionáři odborů aj. Svědci obvykle neuváděli fakta o přečinu, protože ta neexistovala, ale spíše svá mínění o charakteru obviněného, jež se pak stávala důkazem.

Výslechové protokoly mívají velmi podobný průběh. Zatímco v těch prvních se zatčený snaží dokázat svou loajálnost k režimu a odmítá připustit jakoukoliv vinu, zhruba po několika týdnech vazby začne připouštět, že skutečně prováděl záškodnickou činnost nebo špionáž, i když to dokládá často zcela absurdními smyšlenkami z návodu vyšetřovatele. Někdy se protokol vůbec nezapisoval, pokud zatčený nevypovídal ve smyslu obvinění. Vyšetřovatelé však postupně zlomili vůli většiny zatčených. Nebylo výjimkou, že k tomu užili krutých metod výslechu, včetně mučení různého druhu, jakým bylo např. nucené dlouhodobé stání, dlouhodobý pobyt v chladu, odpírání spánku, „aktivní metody“ (mučení elektrickým proudem, pálení rozžhavenou lampou, zavěšování v poutech hlavou dolů, násilné vlévání mýdlové vody do těla, rafinované bití citlivých částí těla, úmyslné lámání kostí), inscenované popravy, svazování řetězy, dlouhodobý pobyt v izolaci bez světla a ventilace aj.¹¹⁰

Lze vůbec za těchto okolností pokládat vyšetřovací spis a jeho protokoly za pramen vhodný k výzkumu? Vždyť protokoly dokládají hlavně obviňovací verzi vyšetřovatele, jsou v nich falzifikace, naopak tam chybí vše, co by protiřečilo obvinění. Přesto se historici domnívají, že tento historický pramen nelze zcela zavrhnout. Při pečlivém zkoumání konkrétních údajů, někdy dokonce jednotlivých vět či slov, lze najít i souvislosti, v nichž se odrážejí realie oněch let. Např. nehody či havárie, jež jsou zdrojem obvinění z terorismu, se skutečně odehrály, i když nešlo o sabotáže či záškodnické akce. Podobně obvinění z protisovětské agitace odrážela existující dobový folklór z anekdot, častušek a lidových veršovanék, tehdy všeobecně rozšířený. Charakter a obsah protokolu závisel na řadě okolností – na roli, jakou obviněnému určili vyšetřovatelé, na jejich schopnostech a náladě, na kariérismu i skupinových zájmech a rivalitě

¹¹⁰Děrevjanko, Alexej P.: Političeskije repressii na Dalněm Vostoke SSSR v 30-e gody. In: Političeskije repressii na Dalněm Vostoke SSSR v 1920-1950-e gody. Vladivostok 1997, s. 53-55; Makarenko, V. G.: Primenenije nezakonnykh metodov vedenija sledstvija organami NKVD v Primorskoj oblasti v 30-e gg. Tamtéž, s. 89-90.

v bezpečnosti apod. Zvláště konkrétní případy mohou být pravdivé. A pokud nemáme k dispozici vůbec žádné informace, pak musíme vzít zavděk i vyšetřovacími spisy a jejich protokoly, samozřejmě s vědomím všech zmiňovaných omezení.

Žaloba (*Obvinitelnoje zaključenije*) shrnuje závěry vyšetřovatele a podává stručnou charakteristiku provinění, základní biografické údaje obviněného včetně údajů o zatčení a věznění, příslušný paragraf provinění, odkazy na doznání ve výslechových protokolech, u špionáže též odkazy na členy skupiny, důkazy zabavené při prohlídce apod. Údaje o vazbě se často liší od úvodního dotazníku, protože obviněný mohl být držen v předběžné vazbě bez záznamu. Vyšetřovatel v obvinění nenavrhoval výměr trestu, ale mohl výrok „trojky“ ovlivnit tím, jak obvinění popsal.

Rozhodnutí o předání spisu (*Postanovlenije o peredače děla*) na zasedání mimosoudního orgánu definitivně zakončovalo vyšetřování. Spis pak obvykle sešili a spočítali v něm listy, takže lze snadno odhalit pozdější manipulace.

Výpis z rozhodnutí (z protokolu) mimosoudního orgánu (*Vypiska iz rešenija /protokola/ vněsuděbnoj instancii*) byl vlastně rozsudkem „trojky“ UNKVD nebo „dvojky“ Komise NKVD a Prokuratury SSSR. Byl vypsán strojem do tiskopisu v ustálené formě – s datem zasedání, číslem protokolu, se základními daty o souzeném a o charakteru jeho přestupku, a s rozsudkem v pravém rohu tiskopisu.

Výpis z aktu (*Vypiska iz akta, Spravka o rasstrele*) se zapisoval ručně do cyklostylovaného pruhu papíru s krátkým sdělením, že „rozhodnutí o zastřelení bylo vykonáno“. Kromě jména a čísla protokolu v něm byl uveden pouze den „popravy“, nikoliv její místo, ani místo pohřbení těla. Tímto dokumentem spisy popravených osob končí, v samostatné obálce bývá uložena ještě dvojdílná policejní **fotografie odsouzeného** (z profilu a zepředu). Zhotovovala se hned po vynesení rozsudku. Protože každá z věznic měla své specifické prvky v pořizování snímku, lze podle nich určit, kde odsouzený naposled pobýval (a někdy tam byl i zastřelen). Fotografie pak měla už jen posloužit katům k kontrole, zda se skutečně jedná o osobu určenou k zastřelení.

Druhou, do spisu až dodatečně vloženou část, tvoří **dokumenty vztahující se k rehabilitaci** odsouzeného. Někdy jsou mnohem zajímavější, dokonce i z hlediska své informační hodnoty, než původní vyšetřovací spis. Jsou totiž každopádně mnohem pravdivější. S jejich pomocí lze ověřit a doplnit původní dokumentaci o odsouzeném. Pocházejí někdy už ze druhé poloviny 50. let, ale většina jich je až z let devadesátých. Došetřování v rámci rehabilitace prováděly nejprve orgány příslušné regionální správy

KGB, jejichž předchůdce případ vytvořil. Nové výsledky měly ověřit opodstatněnost původního obvinění. Jsou zde svědectví příbuzných obětí a zvláště svědků, kteří obvykle uvádějí, že jejich někdejší výpovědi byly zkresleny. Formuláře protokolů o výpovědích svědků jsou oproti těm předválečným výrazně stručnější, mají v úvodu jen devět rubrik pro základní biografické údaje. Vyslýchaný musel podepsat prohlášení, že si je vědom odpovědnosti za odmítnutí svědectví a podání vědomě lživých výpovědí. Jsou zde též výpovědi bývalých pracovníků NKVD, které dokládají průběh manipulací při výsleších. V té době už pracovníci bezpečnosti mohli lépe projevit vlastní názor, ale do spisů bývají vloženy i kopie výpovědí vyšetřovatelů z let 1939 a 1940, kdy probíhalo první prověřování falzifikace případů z doby Velkého teroru a hledali se viníci nezákonností. Mnohé z tehdejších výpovědí vyšetřovatelů byly na nich vynuceny stejnými prostředky, jaké sami vůči vyslýchaným používali o rok dříve, takže badatel by měl být ostražitý; nicméně popis používaných výsledkových metod zřejmě není příliš zkreslený. Stejnou obezřetnost je záhodno projevit i u hlášení a osobních sdělení pracovníků NKVD, kteří prováděli represe a později se snažili vysvětlit svou činnost nebo objasnit chod bezpečnostního aparátu, ale obhajovali přitom hlavně sami sebe.¹¹¹

K ověření některých souvislostí sloužily rovněž relace ze stranických archivů, archivu Kominterny, z tzv. trofejních materiálů, z archivu 1. hlavní správy KGB apod., o něž požádal vyšetřovatel, a které jsou součástí spisu. O výsledku nového šetření byl pak vyhotoven podrobný zápis, shrnující obsah spisu a neopodstatněnost původních obvinění. Následoval příkaz k předání spisu prokuratuře s návrhem na přerušení řízení. Prokuratura pak vznesla protest k příslušnému soudu, který svým rozhodnutím případ přerušil. Ve všech třech dokumentech se opakuje zhruba stejné zdůvodnění zrušení původního rozsudku.

Do spisu jsou obvykle vložena ještě **potvrzení** vydávaná příbuzným obětí. Měli se z nich konečně dovědět o osudu svých blízkých, kteří zmizeli na konci 30. let. Nejprve mělo potvrzení jen podobu výpisu z rozhodnutí soudu o zrušení rozsudku a rehabilitaci, od roku 1956 již v ustálené podobě samostatného sdělení. Příčinu, datum i místo smrti a místo pohřbení obětí však úřady stále tajily. Charakter lživých odpovědí příbuzným obětí represí upravovala rozhodnutí ústředního výboru komunistické strany, jež se promítla do příslušných příkazů bezpečnostních orgánů. Od počátku roku 1939 se příbuzným zastřelených zasílalo potvrzení v ustálené formulaci: „Odsouzen k 10 letům

¹¹¹Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 104.

ITL [nápravně-pracovního tábora] bez práva na dopisování a balíky“ (*osužd'on k 10 godam ITL bez prava perepiski i peredač*).¹¹² V době od srpna 1955 do roku 1963 posílaly orgány státní bezpečnosti (a někdy i Nejvyšší soud SSSR) všem Občanským matričním úřadům (*Zapis aktov graždanskogo sostojanija, ZAGS*) oznámení o smrti zastřelených osob s vysvětlením, že tyto osoby byly odsouzeny na 10 let pobytu v táboře a že zemřely v místě svého věznění (*v mestach lišenija svobody*) na nemoc (obvykle infarkt, zápal plic, mozková mrtvice apod.), a s vymyšleným datem jejich smrti, podstatně pozdějším od skutečného data zastřelení.¹¹³ Takovou odpověď pak dostávali i příbuzní obětí. Započatá rehabilitace tyto lži neodstranila, naopak je upevnila. Ve spisech jsou i vyjádření pracovníků provádějících rehabilitaci s návrhem, jak falešné potvrzení pro rodinu oběti zformulovat. V letech 1963–1988 už matriky obdržely skutečné datum smrti obětí, ale pořád ještě s falešnou příčinou jejich úmrtí.¹¹⁴ Sdělování informací příbuzným obětí se však lišilo: pokud žádali poprvé, dostali od úřadu pravdivé datum smrti, jen rubriku „příčina smrti“ jim na formuláři proškrtli; pokud se dotazovali už někdy v minulosti, úřad jim potvrdil předchozí lživé údaje o datu smrti. Do zahraničí se zasílaly výhradně lživé informace. Až od března 1989 došlo ke změně, a příbuzní se směli dovědět, že jejich blízcí byli zastřeleni.¹¹⁵ Mnozí však už uvěřili lžím a na úřady se znovu ani neobrátili. O skutečných místech smrti a místech pohřbení obětí se příbuzní dovídali až v devadesátých letech, a mnozí z nich to bohužel nevědí s jistotou dodnes.¹¹⁶

Archivní vyšetřovací spisy prokázaly, že úřední mašinérie na likvidaci politických protivníků režimu po sobě zanechala dostatek stop, z nichž lze vyčíst řadu informací o perzekučních mechanismech, o vykonavatelích represí a jejich pomahačích, ale také o osudu obětí, který především chceme výzkumem zjistit. Tak jak se postupně budou muset otevírat další bezpečnostní archivy, otevře se i další část cesty ke studiu těchto rozporuplných, ale mimořádně cenných dobových dokumentů. Jak uvádí A. J. Vatlin, měly by se studovat bez emocí, které se badatele chtě nechtě občas zmocní, spíše s citlivostí a trpělivostí archeologa. „Pro získání unikátní informace je zapotřebí strpět zvláštní okolnosti, které její existenci provázejí.“¹¹⁷

¹¹²Příkaz NKVD SSSR č. 00515 z roku 1939.

¹¹³Usnesení prezidia ÚV KSSS z 18. 8. 1955; Příkaz KGB SSSR č. 108 ss ze 24. 8. 1955.

¹¹⁴Usnesení prezidia ÚV KSSS z 15. 2. 1963; Příkaz KGB SSSR č. 20 ss ze 21. 2. 1963.

¹¹⁵Příkaz Ministerstva spravedlnosti SSSR č. K-5 ze 21. 3. 1989; Příkaz KGB SSSR č. 33 ze 30. 3. 1989.

¹¹⁶Blíže viz Vinogradov, O. – Lukin, E.: *Bolšoj terror v Leningradě*, s. 53; *Rasstrelnyje spiski*, Vyp.1, *Donskoje kladbišče, 1934-1940*, s. 191; *Mozochin, O. B.: Pravo na repressii*, s. 244-245.

¹¹⁷Vatlin, A. J.: *Archivno-sledstvennyje dela*, s. 208.

Snažili jsme se mít tyto dobré rady na paměti i při studiu vyšetřovacích spisů popravených Čechoslováků.

2. Represivní politika sovětského režimu

První světová válka přerostla v Rusku do dlouhé a kruté války občanské, což stálo životy asi 15 milionů obyvatel¹¹⁸ této těžce zkoušené země, kterou druhá světová válka připravila o dalších 27 milionů lidí.¹¹⁹ Dnes pokládáme válku za největší hrozbu pro další vývoj lidstva. Jak si ale vysvětlit, že zhruba stejný počet lidí přišel v Sovětském svazu o život v době míru a že je zahubil vlastní stát? Parlamentní shromáždění Rady Evropy ve své rezoluci odsuzující zločiny totalitních komunistických režimů, jež byla v lednu 2006 přijata i Parlamentem České republiky, hovoří o 20 milionech obětí v Sovětském svazu, stejně jako známá Černá kniha komunismu.¹²⁰ Jeden z nejlepších znalců této problematiky, Robert Conquest, sice pokládá za možné určité snížení tohoto odhadu, avšak zároveň dodává: „Přesné vyčíslení nebude asi s naprostou jistotou známo nikdy, ale celkový počet úmrtí způsobených sérií kampaní sovětského režimu může sotva být nižší než nějakých třináct až patnáct milionů.“¹²¹

Represivní politiku sovětského režimu určovala nejen ideologie uvádějící v život učení o historické oprávněnosti diktatury proletariátu, ale i zprvu nepříznivá zahraničně politická situace země, jež těžce zápasila s ekonomickými a sociálními potížemi, neměla průmysl a patřila k nejzaostalejším v Evropě. Chyběla i zkušenost s rozvojem demokracie, takže po přechodu od občanské války k mírové obnově zde vznikl autoritativní byrokratický režim, který nezohledňoval zájmy všech společenských vrstev, ale vycházel z rozhodnutí úzké skupiny ve vedení komunistické strany v čele se Stalinem. Některé složky společnosti byly označeny za nepřátelské vůči sovětskému zřízení a staly se předmětem izolace a zjevných i skrytých represí. Kromě vrstev spjatých s carským režimem a církví to byli zvláště představitelé opozičních stran a skupin, včetně opozice uvnitř vládnoucí strany, až nakonec propaganda vytvořila povědomí o celé armádě nepřátel, kteří chtějí novému režimu škodit. Projevy svobodného myšlení byly bezohledně potlačovány, uměle zveličená hrozba zahraničního napadení země byla záminkou k preventivní likvidaci potenciálních „špionů“ a k nástupu masových represí. Odhalování záškodníků a dalších nepřátel mělo najít konkrétní viníky

¹¹⁸Šljogel, K.: Terror i mečta, s. 9.

¹¹⁹Kropačev, S. A.: Od lži k pokajaniju, s. 143.

¹²⁰Text rezoluce viz <http://www.senat.cz/xqw/webdav/pssenat/original/35928/30388>; Curtois, Stéphane: Zločiny komunismu. In: Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha–Litomyšl 1999, s. 16.

¹²¹Conquest, R.: Velký teror, s. 31.

odpovědné za neúspěchy při plnění plánů rozvoje země. S osobní účastí Stalina došlo k výměně nejvyšší stranické a státní nomenklatury ve všech oblastech, od ekonomiky po armádu a bezpečnost, což bylo úzce spjato s represemi, jež pak doprovázely i výměnu středních kádřů. Místní stranické a bezpečnostní orgány pak realizovaly čistky a masové operace v obrovském rozsahu, přičemž vždy vycházely z direktiv politického byra ústředního výboru komunistické strany. Jednota v působení stranických a trestních orgánů patřila k hlavním charakteristikám mechanismu politických represí.

Od rudého teroru k socialistické zákonnosti

Už první dekrety sovětské moci stvrzovaly třídní přístup k trestní politice a přechod k organizovanému teroru. Revoluční tribunály doplňovala od prosince 1917 nová bezpečnostní složka, Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží (*Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija po borbe s kontrrevoljucijej i sabotadžem*, VČK), zvaná též „Čeka“. Měla vyšetřovat pachatele kontrarevolučních činů a předávat je revolučním tribunálům, ale záhy získala právo provinilce střílet bez soudu i vyšetřování a stala se vykonavatelem rozhodnutí politbyra ústředního výboru komunistické strany. Už od počátku tak byly v zemi dva trestní systémy – orgány VČK se zabývaly politickým terorem, a vedle nich působily revoluční tribunály, jež odsuzovaly k smrti na základě soudního jednání. Rozsah jejich tehdejší činnosti však sotva snese srovnání s masovým terorem VČK.¹²²

Dekrety „O rudém teroru“¹²³ a „O revoluční zákonnosti“ z roku 1918 potvrzovaly oprávněnost užití teroru k likvidaci politických protivníků. Kromě revolučních tribunálů, jež byly spjaty se soudním systémem, vznikly i revoluční vojenské a železniční tribunály, jež v té době vynášely nejvíce rozsudků smrti, jak jim to usnadňovalo zjednodušení procesních formalit. Už v tomto období se zrodil fenomén později pověstných „trojek“, tříčlenných mimosoudních orgánů, vybavených mimořádnou pravomocí včetně práva na odsouzení obviněného k zastřelení. První taková „trojka“ byla ustavena při VČK v létě roku 1918 ze zástupců komunistů a eserů (socialistů revolucionářů), jejím členem byl i šéf VČK Felix E. Dzeržinskij. Podobné „trojky“ později působily na různých úrovních aparátu VČK, např. u jeho zvláštního oddělení při velení armád. Na rozdíl od třicátých let

¹²²Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 106-111.

¹²³Text viz např. *Sborník normativnych aktov o repressijach i realibilitacii žertv političeskich repressij*. Moskva 1993, s. 11.

nebyly ještě tyto první „trojky“ hnací silou represí, mnohé jejich rozsudky smrti byly vyneseny podmíněčně.¹²⁴

Údaje o obětech z období rudého teroru a prvních let sovětské moci se v dosavadní literatuře pronikavě různí a sotva se někdy dopátráme skutečných čísel, když archivní zdroje k evidenci obětí skoro neexistují nebo jsou krajně nespolehlivé. Ruský exil uváděl až 50 tisíc obětí jen v první etapě rudého teroru v roce 1918, bývalý vedoucí pracovník VČK dokládal pro celé období let 1917–1920 zastřelení 12 733 osob, což by spolu s neúplnou statistikou rozsudků vynesných revolučními tribunály činilo 17 233 obětí.¹²⁵ Historik O. B. Mozochin pokládá za mnohem reálnější počet zhruba 50 tisíc obětí, do nichž započítává i oběti povstání v Kronštadtu a na Krymu.¹²⁶ Skutečný počet obětí může být vysoký i proto, že většina z nich úřední evidencí zřejmě vůbec neprošla.¹²⁷

S koncem občanské války nastalo jisté zklidnění třídního boje, avšak hluboká ekonomická krize v zemi vedla k rolnickým povstáním a společenskému rozvratu. V červnu 1921 byly zrušeny revoluční vojenské a železniční tribunály, a všechny ostatní tribunály se sjednotily do systému, v jehož čele stál Nejvyšší tribunál při Všeruském ústředním výkonném výboru (VCIK).¹²⁸ V červenci 1922 vstoupil v platnost trestní zákoník RSFSR, který stanovil trest smrti za 28 skupin trestných činů. Patřilo k nim např. organizování kontrarevolučních povstání (čl. 58), členství v kontrarevolučních organizacích (čl. 60-62), účast na teroristických aktech (čl. 64), diverze (čl. 65), špionáž (čl. 66), aktivní kontrarevoluční činnost v odpovědných funkcích za carského režimu (čl. 67), kontrarevoluční agitace a propaganda, pokud k nim došlo za válečné situace nebo při lidových nepokojích (čl. 69), svévolný návrat do SSSR osob, jež byly vyhoštěny (čl. 71) aj. Zákoník vyjadřoval myšlenku, že teror je nedílnou součástí třídního boje. Trest smrti se měl vyměřovat především třídně cizím živlům a osobám, které napomáhaly svržení sovětské moci a dělnicko-rolnické vlády. Proto byl zákoník mnohem smířlivější

¹²⁴Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 21, 23, 41-42; Litvin, Alexej L.: Krasnyj i belyj terror v Rossii 1918-1922 gg. Moskva 2004, s. 75; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 113-124.

¹²⁵Raťkovskij, I. S.: Krasnyj terror i dějatelnost' VČK v 1918 godu. S.-Peterburg 2006, s. 198, 233; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 124.

¹²⁶Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 41.

¹²⁷Pro zajímavost lze uvést, že lidový komisař vnitra L. Berija v hlášení Stalinovi 20. prosince 1940 odhadoval počet „sabotážníků, kontrarevolucionářů a jiné pakáže“, zastřelených VČK v letech 1919–1922, na více než 2 a půl milionu osob. Viz Nazarov, G.: Mify sovetskoj epochi. Moskva 2007, s. 141-142.

¹²⁸VCIK, Vserossijskij Centralnyj Ispolnitel'nyj Komitet, nejvyšší zákonodárný, řídící a kontrolní orgán RSFSR v letech 1917–1938.

k pachatelům kriminálních činů, kteří byli tříděně spolehliví (např. trest za vraždu mohl v takovém případě činit jen osm let). K vynesení trestu smrti byly nyní oprávněny jen vojenské tribunály.¹²⁹

V únoru 1922 nahradila „Čeku“ nová bezpečnostní struktura – Státní politická správa (*Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije*, GPU), jež se o rok později přejmenovala na Sjednocenou státní politickou správu (*Objediňonnoje političeskoje upravlenije*, OGPU). K projednávání kontrarevolučních, diverzních a jiných protistátních zločinů vzniklo Soudní kolegium OGPU. Znovu však ožívaly i někdejší „trojky“, vytvářely se na všech úrovních OGPU a fungovaly až do roku 1938. V roce 1927 získaly např. právo vynášet mimosoudní rozsudky včetně zastřelení vůči bělogvardějcům, špionům a „banditům“. „Trojku“ v té době tvořili obvykle dva pracovníci OGPU (jeden z nich byl předsedou) a prokurátor.¹³⁰ Jiným mimosoudním orgánem byla od srpna 1922 Zvláštní porada (*Osoboje sověščanije*, OSO). V Rusku si ji dobře pamatovali, protože pod stejným jménem existovala při Ministerstvu vnitra už za carského režimu a v zájmu ochrany státu posílala provinilce do vyhnanství.¹³¹ Podobnou úlohu měla i nyní, ale její pravomoc odsuzovat obviněné k zastřelení se několikrát změnila; od roku 1929 potvrzovala rozsudky smrti vynesené „trojkami“ OGPU. Radu tvořili tři členové Kolegia OGPU a zástupce prokuratury.¹³²

V rámci hospodářské politiky „nepu“ se společensko-ekonomický život stabilizoval, což se odrazilo též ve výrazném poklesu počtu rozsudků trestu smrti a ve zmírnění některých paragrafů trestního zákoníku (např. trest zastřelení měl být zaměněn za trest vyhoštění ze SSSR či za trest vězení v případě, že od spáchání činu uplynulo víc než pět let). Ovšem v případech aktivní činnosti proti dělnické třídě a revoluci, nebo při zastávání důležitých funkcí za carského režimu to automaticky neplatilo, a měl o tom rozhodnout soud. Od druhé poloviny dvacátých let však opět začaly sílit direktivní metody řízení, jež umožňovaly použití represivních prostředků. Právní základ k tomu poskytl trestní zákoník RSFSR z roku 1926, který platil od 1. ledna 1927. Zavedl novou právní terminologii, jež měla vyjadřovat i nové pojetí socialistické zákonnosti. Např.

¹²⁹Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 124-131.

¹³⁰Mozochin, O. B.: *Pravo na repressii*, s. 111-115; Vinogradov, O. – Lukin, E.: *Bolšoj terror v Leningrade*, s. 34-35; Kudrjavcev, V. – Trusov, A.: *Političeskaja justicija*, s. 79.

¹³¹Skládala se nejprve ze zástupců Lidového komisariátu vnitra a Lidového komisariátu spravedlnosti, a aby její název nevzbuzoval nechtěné asociace, přejmenovala se na Zvláštní komisi, ale od března 1924 působila opět pod označením Zvláštní porady, nyní už při OGPU.

¹³²Mozochin, O. B.: *Pravo na repressii*, s. 48-50; Kudrjavcev, V. – Lusov, A.: *Političeskaja justicija*, s. 79; Vinogradov, O. – Lukin, E.: *Bolšoj terror v Leningrade*, s. 35-36.

termín „trest“ byl nahrazen výrazem „opatření sociální ochrany“, a úměrně tomu se „trest smrti“ stal „nejvyšším opatřením sociální ochrany“ (*vysšaja mera socialnoj zaščity*). Teprve později se ve zjednodušené řeči vyšetřovacích protokolů opět objevil termín „nejvyšší výměr trestu“, *vysšaja mera nakazanija*, VMN). Zákoník umožňoval uložení trestu smrti v celkem 37 skupinách trestných činů (13 za kontrarevoluční zločiny, 6 za zločiny proti veřejnému pořádku, 5 za zločiny zneužití úřadu, po 1 za majetkové a hospodářské zločiny, a 11 za vojenské zločiny). Už v roce 1927 byly hlavy zákoníku týkající se kontrarevolučních zločinů a zločinů proti veřejnému pořádku sjednoceny do hlavy „Zločiny proti státu“, jež měla nyní dvě části – „Kontrarevoluční zločiny“ a „Zločiny proti veřejnému pořádku zvláště nebezpečné pro SSSR“. Celkový počet skupin trestných činů, za něž šlo vyměřit trest smrti, tak vzrostl na celkem padesát. Zvláště proslulým se stal článek 58-10 – kontrarevoluční agitace a propaganda, který formuloval kontrarevoluční projevy tak široce, že i zcela banální příčiny mohly vést k zastřelení nevinných lidí. Zákoník v této podobě, jen s mírnými změnami a doplňky, platil v SSSR až do roku 1961.¹³³

Obvykle se uvádí, že v letech 1921–1929 bylo vykonáno 23 391 rozsudků trestu smrti vynesených bezpečnostními orgány, což činilo asi 11 % z počtu všech souzených osob.¹³⁴ Rozložení rozsudků v jednotlivých letech bylo poněkud nerovnoměrné. Nejvíce jich bylo vyneseno už v roce 1921, tehdy ještě orgány VČK. Doznívalo období teroru, projevovala se aktivita revolučních vojenských tribunálů. Trestem smrti se podle zvláštního dekretu začaly trestat i hospodářské delikty, zvláště rozkrádání státního majetku a zneužívání služebního postavení k těmto účelům. V dalších letech už počty těchto rozsudků klesly, s mírným kolísáním se pohybovaly kolem ročního průměru asi 1 700 rozsudků. Svědčí to o jisté stabilitě poměrů, drobné výkyvy reagují na posilování pravomocí orgánů OGPU.¹³⁵

Likvidace kulaků a přechod k Velkému teroru

¹³³Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 131-135, 143.

¹³⁴Tamtéž, s. 136-137. V počtech rozsudků nejsou zahrnuty rozsudky revolučních vojenských tribunálů, které vyvíjely v letech 1921 – 1923 aktivní činnost. Po jejich započtení by celkový počet zastřelených v tomto období měl činit asi 25 878 osob. Shodné údaje uvádí např. též práce Kudrjavcev, V. – Trusov, A.: *Političeskaja justicija*, s. 314.

¹³⁵Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 137.

Zesílení represí na přelomu třicátých let bylo spojeno s plány urychlené industrializace země a s provedením kolektivizace zemědělství. Tlak na zvyšování dodávek obilí, jehož prodejem do zahraničí získával stát prostředky na rozvoj průmyslu, vyvolával odpor rolníků. Vedení strany a státu to označilo za kulackou sabotáž a s využitím teze o zostřování třídního boje rozpoutalo proti rolníkům represivní akce. Usnesení ÚV VKS(b) ze 30. ledna 1930 „O opatřeních na likvidaci kulackých hospodářství v oblastech úplné kolektivizace“ určilo směr a cíle represí. Od února 1930 vznikaly místní mimořádné orgány – „trojky“ OGPU, složené z náčelníka místních orgánů OGPU či jeho zástupce, prvního tajemníka okresní organizace komunistické strany a představitele prokuratury. „Trojky“ získaly zplnomocnění soudního kolegia OGPU a mohly vynášet i rozsudky smrti, čehož hojně využívaly. Zastřelení hrozilo i rolníkům, kteří utekli z vyhnanství ze severních oblastí SSSR, kam byli i s rodinami násilně vysídlováni (hovořil o tom příkaz OGPU „O zesílení represivních opatření vůči kulakům, kteří se nezákonně vrátili z míst zvláštního osídlení“ z července 1930). Trest smrti mohly vynášet i různé soudy, třeba železniční provozní soudy, vzniklé v listopadu 1930, aby trestaly kontrarevoluční projevy železničářů. Závažnější politické případy rozhodoval zvláštní úřad Nejvyššího soudu SSSR.¹³⁶ Sadu represivních opatření rozšířil v srpnu 1932 výnos „O ochraně majetku státních podniků, kolchozů a družstev a upevňování společenského (socialistického) vlastnictví“, který označil rozkrádání takového majetku za politický zločin; bylo podle něj možno uložit trest smrti třeba i za drobnou krádež obilných klasů z kolchozního pole.¹³⁷

Jen za rok 1930 bylo k trestu smrti odsouzeno 20 201 osob (v naprosté většině případů právě „trojkami“), tedy skoro tolik, co za celé dvacátá léta; za rok 1931 to bylo 10 651 (nebo 11 388) osob.¹³⁸ Masové represe však vyvolávaly ve společnosti neklid a nejistotu, a překážely tak úspěšnému dokončení kolektivizace. Proto se objevilo několik usnesení politbyra ÚV VKS(b) omezujících činnost „trojek“ v republikách, krajích a oblastech, a počet výroků trestu smrti se v roce 1932 snížil na 3 912 rozsudků.¹³⁹ Ovšem

¹³⁶Vert, N.: Terror i besporjadok, s. 418; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 139-140.

¹³⁷Výnosu se lidově říkalo „zákon sedm-osm“, nebo „zákon o třech kláscích“. Viz Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 141-142; Krasnyj terror v gody graždanskoj vojny. Po materialam Osoboj sledstvennoj komissii po rassledovaniju zlodejaniij bolševikov. Moskva 2004, s. 503.

¹³⁸První údaj uvádí Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 139, druhý Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 295.

¹³⁹Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s.140-141; Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s.133-134, 299-311.

počet osob odeslaných v souvislosti s kolektivizací do gulagů, deportovaných do vyhnanství a do příkázaných míst pobytu se odhaduje až na dva miliony¹⁴⁰.

K další zásadní změně ve strukturách bezpečnostního aparátu došlo v červnu 1934, kdy byla složka GPU nahrazena Lidovým komisariátem vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich del*, NKVD).¹⁴¹ Základním článkem systému bezpečnosti a kontroly obyvatelstva se stala okresní oddělení NKVD, kam patřila milice se svými odděleními, požární ochrana, matriční úřady (*Bjuro zapisi aktov graždanskogo sostojanija*, ZAGS); funkce OGPU přešla na Hlavní správu státní bezpečnosti (*Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti*, GUGB). Operativní pracovníci zkoumali nálady obyvatel, prováděli agenturní práci, vedli vyšetřování politických případů, rozpracovávali materiály na příslušníky stranické opozice a předrevoluční činovníky, i na nové nomenklатурní kádry, hlavně ze sféry ekonomiky, na něž šlo případně svalit odpovědnost za neplnění plánu atd.¹⁴² Pověstné „trojky“ OGPU i jeho kolegium byly zrušeny, ale na projednávání kontrarevolučních a protistátních případy vznikly nové orgány – speciální soudní kolegia při Nejvyšších soudech svazových republik, vojenských tribunálech a dopravních soudech. Ač kolegia působila u soudních orgánů, byly to vlastně také „trojky“, neboť se skládaly z předsedy a dvou členů soudu; podobné kolegium působilo i u Nejvyššího soudu SSSR. Zrušené Kolegium OGPU nahradila přetvořená Zvláštní porada OSO při NKVD, tehdy však ještě neměla právo vynášet tresty smrti.¹⁴³

Jedním ze zásadních kroků na cestě země k Velkému teroru se stal výnos Ústředního výkonného výboru SSSR „O způsobu projednávání případů přípravy teroristických činů“. Byl vydán se zpětnou platností 1. prosince 1934,¹⁴⁴ aby symbolizoval den, kdy byla spáchána dosud nevyjasněná vražda tajemníka leningradského oblastního výboru VKS(b) S. M. Kirova,¹⁴⁵ který svou popularitou ve straně již zastíňoval samotného Stalina. Výnos zaváděl urychlené a zjednodušené vyšetřování i souzení „teroristických“, bez účasti stran a možnosti odvolání, trest smrti se měl vykonat neprodleně po vynesení rozsudku. Toto nařízení, které v sobě skýtalo zjevnou možnost zneužití, platilo pak

¹⁴⁰Kropačev, Sergej – Krinko, Jevgenij: Potěri naselenija SSSR v 1937–1945 gg., s. 96.

¹⁴¹Původní resort komisariátu vnitra fungující pod stejným názvem byl zrušen v roce 1930.

¹⁴²Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 25-26.

¹⁴³Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningradě, s. 37; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 146-147.

¹⁴⁴Politbyro ÚV VKS(b) výnos schválilo až 3. 12. 1934. Viz např. Chlevňuk, O.: Chozjain. Stalin, s. 233.

v sovětském zákonodárství až do roku 1956.¹⁴⁶ V nejbližších dvou letech (1935 a 1936) se ale ještě jeho dopady plně neprojevyly, neboť počty rozsudků smrti se blížily poměrům dvacátých let (tedy méně než 2 tisíce ročně), což jistě souviselo též s dočasným omezením činnosti „trojek“ bezpečnostního aparátu. V květnu 1935 se ale struktura trojek rozrostla o nové „miliční“ (*milicejskije*) trojky, jež měly postihovat „sociálně nebezpečné, kriminální a deklasované živly, a také všechny osoby záměrně porušující pasový režim“. Měly sice jen omezenou pravomoc, mohly zmíněné „živly“ vysídlit z měst, posílat do vyhnanství a odsuzovat ke ztrátě svobody v gulagu jen na dobu pěti let, ale za tři roky své existence postihly asi 300 tisíc lidí.¹⁴⁷

Stalin využil vraždy Kirova k tomu, aby se vypořádal s opozicí ve vedení komunistické strany. Obvinil z vraždy a přípravy teroristických akcí své bývalé spolupracovníky L. B. Kameněva a G. J. Zinovjeva, později odsouzené v prvním veřejném moskevském procesu s „trockisticko-zinovjevovským teroristickým centrem“ v srpnu 1936 k trestu smrti. Začala široká propagandistická kampaň zaměřená na vyhledávání dalších „antisovětských center“ a skupin údajných záškodníků, teroristů a špiónů. Souběžně probíhaly procesy s vedením armády, politickou opozicí i starými bolševiky, na nichž se obvinění, vystavení psychickému nátlaku i fyzickému násilí, až na výjimky doznávali k protistátní činnosti. Většině z nich se ale veřejného procesu nedostalo, protože je odsoudili na rychlém uzavřeném zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR. Kolegium pořádalo i výjezdní zasedání do regionů, menší skupiny souzených (do 15 osob) přiváželi k soudu do Moskvy.

Masové operace NKVD

Masové operace NKVD z let 1937–1938 mají v historii sovětských politických represí výjimečné místo, vždyť počet jejich obětí přesahuje počty odsouzených vojenským senátem a dalšími nižšími tribunály téměř dvacetinásobně.¹⁴⁸ Jsou také vcelku spolehlivě zdokumentovány materiály dochovanými ve stranických a bezpečnostních archivech, takže lze pokládat za prokázané, že tyto represe byly naplánovány a řízeny nejvyšším stranickým vedením. To samozřejmě nijak nepopírá vliv

¹⁴⁵Blíže viz např. Conquest, R.: Velký teror, s. 93-113.

¹⁴⁶Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 147; Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 140-141.

¹⁴⁷Vert, N.: Terror i besporjadok, s. 418.

¹⁴⁸Conquest, R.: Velký teror, s. 27.

udavačské hysterie a vstřícných kroků místních mocenských orgánů, jež se šířily v celé společnosti.

Kampani k vyhledávání a odhalování nepřátel režimu dalo nový impuls plenární zasedání ÚV VKS(b) v březnu 1937, na němž Stalin zopakoval tezi o zostřování třídního boje. Plénium podrobilo kritice aparát NKVD za liknavost při odhalování „nepřátel lidu“, což vzápětí rozpoutalo rozsáhlé čistky na všech úrovních správy NKVD.¹⁴⁹ Podle usnesení politbyra ÚV VKS(b) ze 2. července 1937 o protisovětských živlech, jež bylo rozesláno všem vedoucím tajemníkům strany v republikách a oblastech, měl aparát NKVD brzy zahájit zatýkání a likvidaci těchto nepřátel režimu. Příkaz NKVD č. 00447 ze 30. července 1937, v definitivním znění potvrzený politbyrem ÚV VKS(b) 31. července, zaváděl jen dvě kategorie trestů: osoby v první kategorii měly být zastřeleny, osoby ve druhé kategorii uvězněny na 8–10 let do gulagu nebo do věznic. Opět se měly ustavit „trojky“, složené z náčelníka příslušného oddělení NKVD, prvního tajemníka oblastního výboru strany a oblastního prokurátora. Jejich jednání bylo neveřejné, bez práva zatčených na obhajobu a bez možnosti odvolání. Všechny masové operace byly financovány ze státního rozpočtu, např. na tu první bylo uvolněno 75 milionů rublů, na rok 1938 bylo na operace NKVD uvolněno dalších 92 milionů rublů.¹⁵⁰

V dohodě s představiteli NKVD republik, krajů a oblastí sestavili na ústředí v Moskvě množství osob, kterých se represe mají týkat, a vydali příslušným regionům tzv. limit na zastřelení. První verze příkazu NKVD č. 00447 např. předpokládala zastřelení 258 950 osob. Příkaz však dával příležitost i náčelníkům NKVD, kteří chtěli prokázat služební horlivost: mohli požádat o navýšení limitu v obou kategoriích. Na řadě míst to nalezlo kladnou odezvu a vznikla jakási „socialistická soutěž“, povzbuzovaná i šéfem NKVD N. I. Ježovem.¹⁵¹ „Trojky“ UNKVD v regionech získaly posléze právo odsuzovat obviněné k zastřelení bez souhlasu ústředí. Aktivně působila i „dvojka“ Komise NKVD a Prokurátora SSSR, a podobné „dvojky“ mohly působit i na úrovni republik krajů a oblastí.¹⁵² V srpnu 1937 získaly právo vynášet tresty smrti i „trojky“ při dopravních odděleních bezpečnosti (*dorožno-transportnyje otделы*, DTO). Naopak

¹⁴⁹Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 150-153.

¹⁵⁰Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 152-155, 183.

¹⁵¹Tamtéž, s. 153-154, 157-158; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s.158.

¹⁵²Už v dobových záznamech se tento orgán, hovorově označovaný jako „dvojka“, zapisoval různě, jako „Komise NKVD“, „Komise NKVD a Prokurátor SSSR“, „Komise NKVD a Prokuratura SSSR“; vždy to byl stejný orgán. Viz Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. T. 1. Moskva 1997, s. 8.

Zvláštní porada, OSO při NKVD, měla od roku 1937 právo vynášet pouze tresty do 10 let vězení, takže v té době byla jen pomocným trestním orgánem.¹⁵³

Za oficiální počátek Velkého teroru se obvykle podkládá 5. srpen 1937, kdy měla ve většině republik, krajů a oblastí SSSR ona represivní akce začít.¹⁵⁴ Terčem represí měli být především bývalí kulaci, ať již si odpykali trest, utekli z pracovního nasazení nebo se dosud ukrývali, dále členové antisovětských stran (jmenováni jsou i ruští socialisté, eseři), činovníci a úředníci carského režimu a „bílí“, převaděči přes hranice, reemigranti, církevní aktivisté a sektáři, kontrarevolucionáři a kriminální zločinci včetně těch, kteří už byli odsouzeni. Už v polovině července 1937 měly správy bezpečnosti v jednotlivých regionech zjistit, kolik takových živlů v okruhu své působnosti mají, a měly začít shromažďovat doklady o konkrétních osobách – o tom, zda byly souzeny či prošly vyhnanstvím, co o nich nahlásili tajní spolupracovníci a utajení svědci, jak vypadají jejich posudky z místa bydliště a ze zaměstnání. Podle těchto údajů se rozhodovalo o tom, kdo bude zařazen do 1. kategorie represí – k zastřelení. Republikové a místní orgány NKVD rozdělily území své působnosti na operativní sektory, v nichž ustavené operativní skupiny začaly sbírat informace o podezřelých osobách a hledat kompromitující důkazy. Vyšetřování mohlo probíhat ve zkráceném a urychleném řízení, rozhodnutí „trojky“ NKVD o zastřelení odsouzeného musel podepsat její předseda. Doba a místo výkonu rozsudku měly zůstat utajeny. Průběh akce byl kontrolován ústředím, každých pět dnů se zasílalo hlášení 8. oddělení GUGB NKVD v Moskvě.¹⁵⁵

„Rozkulačení“ rolníci tvořili nejpočetnější skupinu osob určených k represí. Všichni už byli v evidenci bezpečnosti, takže byli snadno dosažitelní i poté, co se po amnestii vrátili domů. Snadnou kořistí bylo i duchovenstvo a řeholníci, na každého z nich existoval agenturní svazek. Týkalo se to nejen pravoslavné církve, ale všech konfesí včetně židů, baptistů, „starověrců“, adventistů aj. Rovněž „bývalí lidé“, příslušníci předrevolučních elit včetně šlechty, už represím přivykli, navíc už byli většinou staří a nemocní, tudíž neschopní odporu. Vznikla už i nová kategorie bývalých příslušníků

¹⁵³Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 146, 149-151, 154, 161; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s.154-156; Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningrade, s. 38; Vert, N.: Terror i besporjadok, s. 440.

¹⁵⁴Operativnyj prikaz narodnogo komissara vnutrennich děl Sojuza SSSR № 00447. In: Butovskij poligon. 1937-1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 1. Moskva 1997, s. 349-352; Iz operativnogo prikaza narodnogo komissara vnutrennich děl № 00447. In: Žertvy političeskich repressij Irkutskoj oblasti: pamjať i preduprežděnije buduščemu, T. 1. Irkutsk 1998, s. 13-15.

¹⁵⁵Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningrade, s. 38-48.

sovětských elit, protože už samotný fakt propuštění z odpovědné funkce, zvláště stranické, byl dostatečným důvodem k represí.¹⁵⁶

Došlo dokonce i na rodiny popravených a vězněných osob. Příkaz lidového komisaře vnitřní č. 00486 z 15. srpna 1937 zaváděl represe vůči ženám a dětem vlastizrádců, členů pravicově trockistických špiónážně-diverzních organizací, kteří byli odsouzeni v 1. nebo 2. kategorii v době od 1. srpna 1936. Během přípravy operace měly být shromážděny obšírné informace o rodině odsouzeného, včetně sběru kompromitujících materiálů na ženu odsouzeného a jeho děti starší 15 let, soupisů dětí předškolního a školního věku. Ženy, které žily s odsouzeným v době jeho zatčení ve společném svazku, ať už právním či faktickým, měly být zatčeny, stejně jako ženy již rozvedené, pokud mohly vědět o kontrarevoluční činnosti svého bývalého manžela. Při domovních prohlídkách měly být zabaveny kromě zbraní též např. psací stroje, kopírky, kontrarevoluční literatura, zahraniční valuta, drahé kovy, osobní a finanční dokumenty. Veškerý osobní majetek měl být zkonfiskován, s výjimkou lůžkovin, oblečení a obuvi, jež si zatčení berou s sebou do pracovních táborů, v nichž měly ženy vlastizrádců strávit nejméně 5 až 8 let.¹⁵⁷

Masové represe byly od samého počátku Velkého teroru cíleně namířeny též proti národnostním menšinám, jež v Sovětském svazu žily, většinou již od dob carského Ruska. Kvůli svému neruskému původu byly nyní podezřívány z nepřátelství vůči sovětskému režimu a stávaly se objektem národnostních operací NKVD. Počátek obnovené vlny špiónománie předznamenal už příkaz lidového komisaře vnitřní č. 00439 ze 25. července 1937 o zatčení všech Němců pracujících v obranném průmyslu včetně těch, kteří tam pracovali v minulosti, a Němců zaměstnaných v železniční dopravě. Měli být zatčeni během pěti dnů. Operace měla postihnout i německé politické emigranty, pokud si ponechali německé občanství. O těch, co přijali sovětské občanství, měly být podány podrobné zprávy. Vyšetřování mělo zjistit agenty, špiony, diverzanty a teroristy, ať již s německým, sovětským či jiným státním občanstvím. Operace byla zdůvodněna tvrzením, že německý Generální štáb a gestapo provádějí v SSSR špiónážní a diverzní činnost a využívají k tomu sovětské Němce, kteří v SSSR právě z těchto důvodů zůstali.¹⁵⁸

¹⁵⁶Vatlin, A. J.: Technologija massovogo terrora. Po materialam archivno-sledstvennyh děl rasstreljannyh v Butove. In: Butovskij poligon. 1937-1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 6. Moskva 2002, s. 10-11.

¹⁵⁷Operativnyj prikaz narodnogo komissara vnutrennich děl № 00486. In: Žertvy političeskich repressij Irkutskoj oblasti: pamjať i predupreždenije buduščemu, T. 1. Irkutsk 1998, s. 15-19.

Po Němcích přišli na řadu Poláci. Příkaz lidového komisaře vnitra č. 00485 z 11. srpna 1937 hovořil o fašisticko-povstalecké, špionážní, diverzní, poráženecké a teroristické činnosti polské rozvědky v SSSR. Pracuje prý už natolik otevřeně a beztrestně, že to lze vysvětlit jen špatnou prací orgánů bezpečnosti. Proto bylo nařízeno započít 20. srpna 1937 širokou operaci s cílem úplné likvidace místních organizací POW (*Polska Organizacja Wojskowa*, Polská vojenská organizace) a jejích kádrů ukrytých v sovětském hospodářství a dopravě. Kromě členů POW měli být zatčeni polští váleční zajatci, kteří zůstali v SSSR, přeběhlíci a političtí emigranti z Polska, bývalí členové Polské socialistické strany a jiných polských stran, aktivisté polské menšiny v SSSR. Zatčení měli být rozčleněni na dvě skupiny, tak jak to ukládal příkaz č. 00447 o bývalých kulacích, osoby zařazené do první kategorie měly být zastřeleny. Polští vězni, kteří si již odpykali trest vězení či gulagu, neměli být propuštěni na svobodu, ale znovu prošetřeni.¹⁵⁹

Příkaz lidového komisaře vnitra č. 00593 ze 20. září 1937 se týkal tzv. Charbinců, bývalých zaměstnanců Východočínské železniční dráhy (*Kitajsko-Vostočnaja železnaja doroga*, KVŽD), spojující Vladivostok s Čitou přes Charbin, a reemigrantů z Mandžuska.¹⁶⁰ Orgány NKVD napočítaly asi 25 tisíc osob, které se usídlily poblíž dráhy a pracovaly v dopravě či průmyslu v SSSR. Měli mezi nimi být bývalí carští úředníci, „bílí“ důstojníci a členové „rozličných emigrantských špionážně-fašistických organizací“. V převážně většině měli sloužit japonské rozvědce, která je vyslala do SSSR k provádění teroristické, diverzní a špionážní činnosti. Proto měli být zatčeni všichni odhalení i jen podezřelí „Charbinci“, k nimž patřili též eseři, trockisté, emigranti z dob občanské války, „absolventi známých kursů Internacionála, Slavie a Praha“, zaměstnanci zahraničních firem, vlastníci a spoluvlastníci různých podniků v Charbinu (restaurací, hotelů, garáží aj.), členové kontrarevolučních sektářských skupin, osoby nelegálně přišlé do SSSR, osoby, jež kdysi přijaly čínské občanství. Všichni ostatní Charbinci měli být ihned

¹⁵⁸Operativnyj prikaz narodnogo komissara vnutrennich děl Sojuza SSR № 00439. In: Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 5. Sankt-Peterburg 2002, s. 452-453; o německých obětech Velkého teroru viz Verurteilt zur Höchststrafe: Tod durch Erschiessen. Todesopfer aus Deutschland im Grossen Terror in der Sowjetunion 1937/1938. Hrsg. von Ulla Plener, Natalia Mussienko. Berlin 2007.

¹⁵⁹Operativnyj prikaz narodnogo komissara vnutrennich děl Sojuza SSR № 00485. In: Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 5. Sankt-Peterburg 2002, s. 454-456; o polských obětech viz např. Požarskij, K. (sost.): Martirolog Poljakov, graždan SSSR na Severo-Zapade Rossii. 1919 (1937-1938) 1953. Sankt-Peterburg 2012.

¹⁶⁰Východočínská (Transmandžuská) železnice vedoucí přes Charbin byla postavena carským Ruskem v letech 1897-1903, v roce 1935 byla prodána loutkové vládě Mandžuska (po roce 1945 byla ve společném užívání Číny a SSSR, v roce 1952 byla bezplatně předána Čínské lidové republice).

odstranění ze všech oborů dopravy a průmyslových závodů. Také v této operaci měly být osoby zařazené do 1. kategorie zastřeleny.¹⁶¹

Analogické národnostní operace NKVD proběhly vůči Lotyšům, Estoncům, Finům, Řekům, Rumunům, Armenům, Židům, Tatarům, Burjatům, Mongolům, Číňanům, Korejcům, Japoncům aj., podle specifické národnostní situace v jednotlivých regionech SSSR. Samostatná akce proti Čechům byla zaznamenána pouze na Ukrajině, v Žitomirské oblasti, kdy žila početná česká menšina. Mnozí Češi a Čechoslováci však byli perzekvováni též v rámci operací proti Polákům, Němcům, Charbincům aj. Pro obvinění v národnostních operacích NKVD se důkazem nepřátelského postoje stávala už samotná neruská národnost, cizí občanství (bez ohledu na to, zda dotyčný již přijal občanství sovětské), místo narození v cizině (zvláště na územích bývalého carského impéria, např. v Polsku a Besarábii), pobyty v cizině (bez ohledu na to, zda v soukromém či státním zájmu), korespondence s cizinou (rodinná i pracovní), příbuzní a známí v cizině, styk s cizinci (včetně politických emigrantů), styk s velvyslanectvím cizího státu (ať již šlo o vyřizování víza, pasu či o pomocné síly, např. o rolníky, kteří na vyslanectví dodávali potraviny), vyvíjení jakýchkoliv národnostních aktivit (včetně sportovních, kulturních, školských či osvětových) atd.

Problematikou cizinců v SSSR, sovětských občanů, kteří pobývali v cizině (tzv. přeběhlíků) i všemi „nepůvodními národnostmi“ (*někorennnye nacionalnosti strany, nacionaly*) se zabývalo 3. oddělení NKVD – kontrarozvědka. Na každého cizince, který přicházel do SSSR, zavedly bezpečnostní orgány speciální formulář, a pokud se v něm vyskytly nějaké kompromitující údaje, byl spis předán k agenturnímu vyšetření, případně později využit při represivních operacích. I funkcionáři Kominterny byli stále „cizinci mezi svými“, zcela závislí na politické situaci. Političtí emigranti byli od poloviny 30. let nuceni k přijetí sovětského občanství, jinak byli zbaveni práce, sociálních výhod i členství v komunistické straně. V době masových operací už je nemohlo zachránit ani sovětské občanství, neboť jeho přijetí se pokládalo za rafinovanou snahu vetřít se do sovětských struktur se záškodnickými úmysly. Všechny osoby zahraničního původu byly již pokládány za potenciální „pátou kolonu“, jež by mohla v případě války zemi ohrozit.¹⁶² Příkaz NKVD 00693 ze 23. září 1937 označoval za potenciální nepřátele

¹⁶¹Operativnyj prikaz narodnogo komissara vnutrennich děl Sojuza SSR № 00593. In: Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 3. Sankt-Peterburg 1998, s. 583-585.

¹⁶²Vatlin, A. J.: Technologija massovogo terrora, s. 9, 11, 12.

všechny osoby, jež překročily hranice, ať už přišly do SSSR z politických důvodů nebo za prací.¹⁶³

Podle příkazu NKVD o rozbití špionážně-diverzních národnostních kontingentů měla být operace ukončena 15. dubna 1938. Hlavní pozornost se měla obrátit na objevení a zadržení přeběhlíků nezávisle na zemi a době příchodu do SSSR, na politické emigranty a všechny, kteří jsou ve styku se zahraničními misemi, vyslanectvími, konzuláty, koncesemi a jinými zahraničními úřady. V tragické situaci se tak ocitli političtí emigranti, kteří do SSSR přišli s vírou v lepší život, s nasazením rizika, často ilegálně přešli na území SSSR, a nakonec byli zastřeleni jako přeběhlíci po odhalení, že jsou agenti zahraničních rozvědek. Kdo vydržel mučení výsledků a nepřiznal se ke stykům s cizí rozvědkou, byl dán rozhodnutím OSO do vězení či gulagu, kdo se přiznal, byl na základě rozhodnutí vojenského kolegia či vojenského tribunálu zastřelen.¹⁶⁴

Naplnování direktivně stanovených limitů osob určených k zastřelení či k pobytu v gulagu bylo ovlivňováno rozporuplnými tendencemi. Původně předpokládaný rozsah represí byl podstatně překročen, což vyžadovalo nejen zvýšené náklady na provedení operací, ale i jejich několikeré prodloužení. Tlak politického vedení na další represe přesto neustával, např. 23. března 1938 politbyro ÚV VKS(b) znovu jednalo o očištění závodů obranného průmyslu od cizinců. Kritizovalo, že přes provedená opatření tam pořád ještě pracuje hodně Němců, Poláků, Lotyšů, Estonců, a dalo vedení NKVD příkaz ihned dokončit očistu.¹⁶⁵ Tlaku z Moskvy iniciativně vycházeli vstříc vedoucí činitelé z regionů, kteří sami žádali o navýšení limitů. Projevy horlivosti v trestání odhalených nepřátel však v některých regionech vůbec neodpovídaly reálným možnostem, takže docházelo k hledání nepřátel za každou cenu a ke zcela vykonstruovaným obviněním. Když nakonec pro naplnění stanovených limitů chyběli už i „nacionálové“, přišli na řadu invalidé z řad vězňů, kteří pro svou pracovní nezpůsobilost nebyli odvezeni do pracovních táborů, a podle názoru pracovníků bezpečnosti zbytečně zabírali místo ve věznicích. Tak byli hromadně zlikvidováni invalidé z věznic v Leningradě, Moskvě a dalších městech. Pokud se vedení v Moskvě domnívalo, že v některém regionu probíhají operativní akce příliš liknavě, byla tam provedena prověrka práce bezpečnostních orgánů NKVD, po níž záhy následovalo zesílení represivních akcí.

¹⁶³Conquest, R.: Velký teror, s. 29.

¹⁶⁴Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 160-161,173.

¹⁶⁵Tamtéž, s. 177.

Nové žádosti NKVD o přidělení doplňkových finančních prostředků na realizaci operací NKVD však nasvědčovaly tomu, že tak velký rozsah represí nebyl původně plánován, a že se státní represivní mechanismus začal vymykat kontrole. Narušovalo to práci stranických a správních orgánů i chod hospodářství v zemi. Stalin navrhl vytvořit komisi k prošetření činnosti NKVD a v srpnu 1938 byl přijat zákon o nové organizaci soudnictví, podle něhož měly být výkonem spravedlnosti pověřeny pouze soudy. V září 1938 potvrdilo politbyro ÚV VKS(b) návrh NKVD na zřízení „zvláštních trojek“ (*osobyje trojki*), jež měly dokončit dosud nerozhodnuté kontrarevoluční kauzy již dříve zatčených osob (s výjimkou cizinců, jejichž případy řešilo 3. oddělení 1. správy NKVD SSSR a projednávalo ústředí NKVD).¹⁶⁶ Uvádí se, že za dva měsíce své činnosti stačily „zvláštní trojky“ odsoudit přes 93 tisíce lidí, z toho 64 tisíce k trestu smrti.¹⁶⁷

Společné usnesení SNK SSSR a ÚV VKS(b) ze 17. listopadu 1938 „O vazbě, prokurátorském dozoru a vedení vyšetřování“, jež měl realizovat příkaz NKVD SSSR ze 26. listopadu 1938, zastavilo masové operace NKVD, zrušilo „trojky“ a nařídilo přísné dodržování zákonnosti (jediným mimosoudním orgánem státní bezpečnosti působícím až do 1. září 1953 zůstala Zvláštní porada, OSO). Usnesení zároveň oceňovalo, že orgány NKVD odvedly při rozbití špionážně-diverzních agentur dobrou práci; některé nedostatky a omyly ve vyšetřování způsobili nepřátelé lidu, kteří se vloudili do NKVD a prokuratury. Stalin, který osobně schvaloval provedení operací, neměl zájem ani tak na ukončení represí, jako spíš na svalení odpovědnosti za masové represe ze stranických orgánů na NKVD a prokuraturu. Dokumenty dochované v Archivu prezidenta RF a v Ústředním archivu FSB RF však jednoznačně dokládají pravý opak. Orgány bezpečnosti ani prokuratury neměly právo rozhodovat samostatně, politbyro ÚV VKS(b) kontrolovalo jejich činnost, dosazovalo do jejich vedení stranické pracovníky. Bez předběžného posouzení opatření NKVD na politbyru strany nemohla o nich rozhodovat ani vláda, tedy Sovět lidových komisařů.¹⁶⁸

Podle bezpečnostních statistik bylo v době Velkého teroru odsouzeno mimosoudními orgány 1 344 923 osob, z toho 681 692 osoby byly popraveny (353 074 osob v roce 1937, 328 618 osob v roce 1938).¹⁶⁹ Naprostou většinu rozsudků vynesly

¹⁶⁶Tamtéž, s. 185, 187; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s.160

¹⁶⁷Vert, N.: Terror i besporjadok, s. 419.

¹⁶⁸Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 191, 193-194; Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningrade, s. 38.

¹⁶⁹Statistická hlášení neberou v úvahu zastřelení osob při „excesech“ – případech porušení socialistické zákonnosti, osoby ubité a umučené ve vazbě a věznicích, osoby zastřelené mimo schválené limity, jež

„trojky“ NKVD a UNKVD: během svého působení od počátku srpna 1937 do půlky listopadu 1938 odsoudily přes 767 tisíc lidí, z toho 386 800 k trestu smrti. „Dvojky“ NKVD a Prokurátora SSSR potvrdily 235 122 rozsudků, z toho 172 830 trestů smrti.¹⁷⁰ Dokazuje to politický charakter teroru uskutečňovaného mimosoudními orgány. Právě k nim směřovaly trestní případy, které by pro nedostatek důkazů neobstály před soudem, nebo u nichž hrozilo nebezpečí odhalení agenturních zdrojů, jež poskytl informace kompromitující obviněného. U mimosoudního projednání nic takového nehrozilo, protože probíhalo v nepřítomnosti obžalovaných i svědků. V té době však ani soudní orgány nedodržovaly základní práva odsouzených, např. rozsudky smrti byly vykonávány bezprostředně po jejich vynesení.¹⁷¹

Paragrafy smrti¹⁷²

Již jsme se zmínili, že trestní zákoník, zavedený v Sovětském svazu v roce 1927, platil až do roku 1961. I když během let doznal mnoha změn, pověstný článek 58, nenáviděný symbol politického teroru a justiční zvůle, v něm zůstal až do konce sovětského režimu. Než tedy přejdeme ke konkrétním příkladům vykonaných rozsudků trestu smrti, zmíníme se aspoň stručně o těch ustanoveních trestního zákoníku, která se přímo netýkala kriminálních zločinů a byla u nich možnost zneužití z politických důvodů, za něž trest smrti zastřelením mohl být vynesen.¹⁷³

Především šlo o zmíněný článek 58, který trestal kontrarevoluční činy. Kromě obecných ustanovení v 1. odstavci a kromě odstavce 58-12 umožňovaly všechny ostatní vynesení trestu smrti, i když někdy jen za přitěžujících okolností.¹⁷⁴

nebyly do Moskvy hlášeny aj. Skutečný počet osob popravených za Velkého teroru tak může činit až 750 000 osob, dalších 150 000–200 000 odsouzených osob zemřelo v gulazích. Viz Vert, N.: *Opilec a květinářka*, s. 12, 141-145; Vert, N.: *Terror i besporjadok*, s. 236, 414; Kropačev, Sergej – Krinko, Jevgenij: *Potěři naselenija SSSR v 1937–1945 gg.*, s. 116-117.

¹⁷⁰Vert, N.: *Terror i besporjadok*, s. 419, 440.

¹⁷¹Kudrjavcev, V. – Trusov, A.: *Političeskaja justicija*, s. 281, 314; Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 160; Mozochin, O. B.: *Pravo na repressii*, s. 334 a 338.

¹⁷²Principy trestního zákonodárství z roku 1961 stanovily možnost uložení trestu smrti za devět trestných činů spáchaných v době míru, a za 16 vojenských trestných činů spáchaných v době války či bojové pohotovosti. Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: *Smertnaja kazň*, s. 179-180.

¹⁷³Tato pasáž se opírá o text publikovaný v práci Borák, M.: *Popravy jako součást politických represí*, s. 147-151.

¹⁷⁴Výklad o článku 58 přihlíží ke komentáři zákoníku v práci Vinogradov, O. – Lukin, E.: *Bolšoj terror v Leningrade*, s. 13-32.

Článek 58-1 obecně charakterizoval kontrarevoluční trestné činy jako úklady proti existující sovětské moci, vnější bezpečnosti státu a výtěžkům revoluce. Pro trestní postih stačilo způsobit škodu, jež by mohla vést k jejich svržení, ochromení nebo oslabení. Trestán mohl být každý občan SSSR, který dosáhl 14 let věku. Cizinci, kteří neměli diplomatickou imunitu, mohli být pohnáni k trestní odpovědnosti za činy spáchané na území Sovětského svazu i tehdy, když za jeho hranicemi k zločinům naváděli, účastnili se jejich přípravy či uskutečnění, nebo organizovali kontrarevoluční zločiny na území SSSR.

Článek 58-1a se týkal vlastizrady, tedy způsobení škody vojenské síle SSSR, státní nezávislosti a nedotknutelnosti jeho území formou špionáže, prozrazení vojenského či státního tajemství, útekem či přeletem za hranice, přechodem na stranu nepřítel. Podle právníků nešlo o vyčerpávající přehled trestných činů, neboť každá spolupráce s cizím státem proti SSSR byla vlastizradou.

Článek 58-1b zahrnoval totéž, pokud se činu dopustily vojenské osoby.

Článek 58-2 se týkal ozbrojeného povstání a útoku ozbrojených band na sovětské území či uchopení moci s těmito cíli, snahy odtrhnout území od SSSR, poškodit uzavření státní dohody SSSR s jinými zeměmi. Ustanovení vycházelo ze zkušeností občanské války s potlačováním protisovětských povstání.

Článek 58-3 trestal styky s cizími státy či jejich jednotlivými představiteli, vedené s kontrarevolučními úmysly.

Článek 58-4 se týkal poskytování pomoci té části mezinárodní buržoazie, která nechce uznat rovnoprávnost komunistického systému přicházejícího vystřídat systém kapitalistický, a usiluje o jeho svržení. Týkal se i osob nacházejících se pod vlivem společenských skupin a organizací této buržoazie, jež provádějí nepřátelskou činnost proti SSSR.

Článek 58-5 se týkal získání cizího státu (s využitím falešných dokumentů) k vyhlášení války, k vojenskému vměšování do záležitostí SSSR a k jiným nepřátelským akcím: bloádě, zabránění státního majetku, přerušení diplomatických vztahů či uzavřených mezinárodních dohod.

Poslední tři nekonkrétní a spíše politicky deklarativní články vychovávaly občany k nedůvěře a podezíravosti vůči cizincům, a utužovaly izolaci sovětského režimu od světa.

Článek 58-6 byl věnován špionáži – předání, uloupení či shromažďování informací, ochraňovaných státním tajemstvím, ve prospěch cizích států, kontrarevolučních organizací a soukromých osob. Podle směrnice z roku 1926 se za informace chráněné státním tajemstvím považovaly informace vojenské, ekonomické a jiné (např. údaje o vývozu a dovozu zboží). Chráněnost informací šlo interpretovat příliš široce a libovolně, proto byl tento článek často využíván. V roce 1947 byly za chráněné informace označeny i veškeré výsledky vědecko-výzkumných prací, zprávy o geologických zásobách, o těžbě rud a zeminy, o všech průmyslových odvětvích aj.

Článek 58-7 trestal ochromování státního průmyslu, dopravy, obchodu, peněžnictví, pojišťovnictví, využívání státních zařízení ke kontrarevolučním účelům nebo k činnostem v zájmu bývalých vlastníků či zainteresovaných kapitalistických organizací. Šlo tedy o sabotáž, včetně jejích administrativních forem, nebo také o „záškodnictví“. Také tento článek byl často využíván k odsouzení nevinných osob. Usnesení pléna Nejvyššího soudu SSSR z 31. prosince 1938 proto stanovilo, že články 58-7, 9 a 14 lze užít jen v případech nesporných kontrarevolučních úmyslů. V roce 1954 byl článek „záškodnictví“ paradoxně využit k zastřelení funkcionářů bezpečnosti, kteří z „kariéristických a avanturistických důvodů“ falšovali vyšetřovací spisy.

Článek 58-8 trestal uskutečněné teroristické akty proti představitelům sovětského režimu, funkcionářům dělnických a rolnických organizací. I tento článek šlo snadno zneužít k masovým represím. Za kontrarevoluční činy byly vyhlášeny i útoky na učitele jako veřejné činitele, na členy komisí, které v roce 1930 zabavovaly rolníkům obilí, na úderníky, pionýry aj. Týkalo se to nejen chráněných osob samotných, ale i útoků na jejich rodiny a blízké.

Článek 58-9 trestal zničení či poškození výbuchem, žhářstvím a jinými způsoby železnic a silnic, spojů, vodovodů, skladů a jiných staveb nebo státního a společenského majetku, provedené s kontrarevolučními cíli. Šlo tedy o sabotážní akty. Článek se rovněž často využíval a dodával masovým represím jistý právní nátěr.

Článek 58-10 byl nepověstnější, protože byl využíván nejčastěji. Týkal se propagandy a agitace ke svržení, ochromení či oslabení sovětské moci nebo k uskutečnění kontrarevolučních zločinů, stejně jako rozšiřování, zhotovování a uschovávání literatury s tímto obsahem. Za tyto činy měl být vynesena trest nejméně 6 měsíců ztráty svobody, ale pokud byly uskutečněny při masových nepokojích, s využitím náboženských či národnostních předsudků lidových mas, za výjimečného

stavu či v místech, kde bylo zavedeno stanné právo, měly se trestat smrtí zastřelením (čl. 58-10, část 2). Obvyklou praxí bylo, že pokud obviněný neměl souběh ještě dalšího článku s možností trestu smrti, byl potrestán jen gulagem. Avšak za války, od 15. listopadu 1941, nařídilo ministerstvo spravedlnosti soudit přísněji podle 2. části článku i tehdy, když k činu nedošlo ve válečném pásmu.¹⁷⁵

Článek 58-11 postihoval tytéž činy co článek 58-10, ale spáchané na vyšší organizační úrovni, tedy členstvím v organizované skupině, zřízené pro přípravu či uskutečnění zmíněných činů. Tento článek vydatně napomáhal zvýšit okruh podezřelých, protože kritériem viny bylo již samo členství v organizaci, nikoliv podíl na uskutečněných činech.

Článek 58-13 se týkal aktivní činnosti a boje proti dělnické třídě a revolučnímu hnutí, projevených zastáváním funkcí v carském režimu nebo u kontrarevolučních vlád za občanské války. Šlo o projev třídní msty nového režimu. Neurčitá formulace obvinění umožňovala trestat prakticky všechny bývalé zaměstnance policie carského Ruska a Prozatímní vlády.

Článek 58-14 formuloval „kontrarevoluční sabotáž“ jako úmyslné nesplnění stanovených povinností, nebo jejich záměrně nedbalé splnění s cílem oslabení moci vlády a činnosti státního aparátu. O potírání sabotáže hovořily normativní akty z počátků sovětské moci, ale zákoník z roku 1922 takový termín neznal. Až potřeby násilné kolektivizace opět „sabotáž“ oživily.

Jedině **článek 58-12** neumožňoval vynesení trestu smrti. Týkal se neohlášení chystaných či uskutečněných kontrarevolučních zločinů, za což hrozilo nejméně šest měsíců ztráty svobody. Významně však přispíval k posilování atmosféry strachu ve společnosti, ke vzájemnému podezírání a udavačství, zbavoval občany svobody volby a myšlení. Svědek jakýchkoliv projevů, které se odlišovaly od oficiálního hlediska a jež bylo možno pokládat za protisovětskou agitaci a propagandu, byl povinen to ohlásit úřadům, jinak byl sám potrestán.

Orgány státní bezpečnosti se zabývaly i další skupinou trestných činů, označovaných jako zločiny proti veřejnému pořádku, zvláště nebezpečné pro Sovětský svaz. Trestní zákoník je zformuloval v **článku 59, odst. 1 až 13**. Všeobecný výklad za takové zločiny označoval „každou činnost, jež sice není bezprostředně zaměřena na svržení sovětské moci dělnicko-rolnické vlády, ale přesto vede k narušení činnosti

¹⁷⁵Roginskij, A. B.: Poslesloviye, s. 586.

správních orgánů a národního hospodářství, je spojena s odporem vůči mocenským orgánům a kladením překážek jejich činnosti, s nedodržováním zákonů a jinými činnostmi, jež vedou k oslabení síly a autority úřadů.¹⁷⁶ Ke zločinům, za něž mohl být vynesena trest smrti, patřily masové nepokoje (59-2), banditismus (59-3), krádež střelné zbraně za zvláště přitěžujících okolností (53 a), ničení dopravních spojů s cílem vyvolat neštěstí (59-3 b), zlomyslné porušení pracovní kázně zaměstnanci dopravy, pokud to mělo nebo mohlo mít těžké následky (59-3 v), porušení služebních povinností zaměstnanci občanského letectva za zvláště přitěžujících okolností (59-3 g), odmítnutí či vyhýbání se placení daní nebo plnění povinností v době války, uskutečněné za zvláště přitěžujících okolností (čl. 59-7), penězokazectví (čl. 59-8) a kvalifikované podloudnictví (čl. 59-9).¹⁷⁷ Na rozdíl od článku 58 nepatří trestné činy uvedené v článku 59 k politicky motivovaným represím, i když je velmi pravděpodobné, že v některých případech k nim mohlo dojít.

Trest smrti hrozil i za celou sadu vojenských zločinů podle **čl. 193, odst. 1 až 28**, jež byl často využíván za druhé světové války. Ani v tomto případě nešlo o přímé politické represe, i když možnost zneužití zákona jistě i tady existovala. Ke zločinům, za něž byl stanoven trest smrti, patřilo nesplnění rozkazu v době války a bojové pohotovosti (čl. 193-2), projevy odporu vůči osobě plnící vojenské povinnosti, k nimž došlo za přitěžujících okolností (čl. 193-3), přinucení takové osoby k porušení stanovených povinností za zvláště přitěžujících okolností (čl. 193-4), dezerce v době války a jiné případy svévolného vzdání se z vojenského útvaru za zvláště přitěžujících okolností (čl. 193-7 až 10), vyhýbání se mobilizaci za zvláště přitěžujících okolností (čl. 193-10), vyhýbání se vojenské službě sebepoškozením a jiným podvodem, uskutečněnými za války či v době bojové pohotovosti (čl. 193-12), ztráta zbraně v době války či bojové pohotovosti (čl. 193-14), porušení pravidel strážní služby za přitěžujících podmínek bojové pohotovosti (čl. 193-15), zneužití moci vojenskými veliteli za zvláště přitěžujících okolností (čl. 193-17), vydání nepříteli vojenských sil svěřených veliteli, provedené s cílem posloužit nepříteli nebo i bez tohoto cíle (čl. 193-20), svévolné odstoupení velitele od bojových příkazů, které mu byly dány, uskutečněné s cílem posloužit nepříteli nebo i bez něj, a za zvláště přitěžujících okolností (čl. 193-21), svévolné opuštění bitevního pole během boje, vzdání se do zajetí, nezpůsobené bojovou situací, nebo

¹⁷⁶Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningrade, s. 30.

¹⁷⁷Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 134.

odmítnutí použít zbraně během boje, stejně jako přechod na stranu nepřítele (čl. 193-22), opuštění tonoucí vojenské lodi velitelem, který nesplnil své služební povinnosti až do konce, což se týká i posádky plavidla, pokud k tomu nedostala od velitele rozkaz (čl. 193-23), předání cizím vládám, nepřátelským armádám a kontrarevolučním organizacím zpráv o ozbrojených silách a obranyschopnosti SSSR (čl. 193-24), za prozrazení vojenského tajemství (čl. 193-25), rabování za přitěžujících okolností (čl. 193-27), násilné činy vůči obyvatelstvu na území válečných akcí, uskutečněné za přitěžujících okolností (čl. 193-28).¹⁷⁸

¹⁷⁸Tamtéž, s. 134-135.

3. První Čechoslováci popravení v Moskvě

První léta sovětského Ruska po bolševické revoluci poznamenala občanská válka v zemi a mimořádný vzrůst násilí bílého i rudého teroru. I když bolševici v ideové rovině odmítali individuální teror anarchistů, v praxi jejich strana běžně užívala násilí jako prostředku k prosazení revolučních přeměn. Preventivní teror se postupně stal pro udržení moci nezbytným a provázel stát sovětů po celou dobu jeho existence. Tuto cestu otevřely už první dekrety o zavedení rudého teroru v září 1918 a o zřízení revolučních tribunálů v dubnu 1919, jež měly neomezenou pravomoc ke stanovení míry represí.

Krvavé násilí zavládlo i v Moskvě, kde se konaly popravy důstojníků carské armády, šlechticů, církevních hodnostářů, „buržoazní“ inteligence a dalších skupin obyvatelstva, jež byly označeny za kontrarevoluční živly. Běžně se střílelo na mnoha místech v centru i na okraji města – v moskevských parcích, dvorech, skoro na všech městských hřbitovech, ve věznicích i v pravoslavných chrámech a klášterech, z nichž se stávaly věznice. Popravovalo se dokonce za bílého dne přímo v Kremlu, ve sklepních bytech pod dětskou částí Velkého Kremelského paláce, výstřely prý zakrýval hluk spuštěných motorů nákladních aut na nádvoří. Známým místem poprav už z dob revoluce roku 1905 byla kasárna v Chamovnikách, na jejichž zeď jednou v noci někdo napsal velkými písmeny: TADY SE POPRAVUJE. V hantýrce čekistů znamenalo úsloví „odeslat někoho do Irkutska“, že dotyčný byl zastřelen na Chodynce, na Chodynském poli na kraji města tragicky známém ušlapáním mnoha diváků při oslavách korunovace cara Mikuláše II. v roce 1896,¹⁷⁹ nebo v blízkém Petrovském parku, u kostela Všech svatých či u zdi Všeruského vojenského hřbitova hrdinů I. světové války (dnes poblíž stanice metra „Sokol“). Z moskevských klášterů jsou jako místa poprav nejčastěji zmiňovány Spaso-Andronikovský, Ivanovský a Novospasský, za jehož západní zdí se na svahu u řeky našly při opravách na počátku devadesátých let hroby zastřelených. Přímo ve městě bylo zřízeno dvanáct koncentračních táborů různého typu, a Moskevské vězeňská správa řídila ještě dalších sedm táborů mimo město. Vznikaly většinou ze zrušených klášterů. Skoro ve všech čtvrtích města se zřizovaly vězeňské domy, ve Sretenském se prý

¹⁷⁹Např. Havrlant, Petr: Nový seriál „Známé neznámé poklady zámku Hradec nad Moravicí“. Díl 1.: Pohárek z korunovace posledního ruského cara Mikuláše II., svědek velké tragédie. Při slavnosti pro veřejnost bylo rozdáno na 400 000 uzlíků s dárky (sladkosti, ovoce aj.) a v tlačenici bylo ušlapáno přes tisíc diváků. Viz www.hradecinfo.cz [17. 10. 2012, cit 13. 8. 2013]; snímky z události pořídil i český fotograf František Krátký. Viz Rossijska konca 19 veka glazami češskogo fotografa, <http://kailazh.ru/post110023809/> [cit. 13. 8. 2013].

organizovaly jakési „mechanizované“ popravky. Staré carské věznice už byly přeplněné, přestože se v jejich sklepeních pravidelně střílelo, zvláště v Lefortovu a na Butyrce, jež nyní patřily státní bezpečnosti; pod Hlavní vězeňskou správu patřila Sokolnická věznice (říkalo se jí lidově Matrosskaja tišina, Námořnický klid), Novinská věznice pro ženy a hlavně velká guberniální Taganská věznice, proslulá krutým zacházením s vězni.¹⁸⁰

Krátce po revoluci, v lednu 1918, se s vrcholnými orgány sovětů přestěhovala z Petrohradu do Moskvy i VČK. Nejprve se usídlila ve vile zabavené básníkovi a spisovateli Fjodoru Sologubovi na Povarské ulici, záhy však přešla na Velkou Lubjanku, od února 1920 pak převzala rozlehlou budovu pojišťovny Rossija na Lubjanském náměstí, kde je sídlo bezpečnosti dodnes. Ve dvoře byla zřízena tajná vnitřní věznice pro potřebu bezpečnostních orgánů, v níž byly po dobu výslechů drženy důležité osoby v přísném režimu a bez jakéhokoliv kontaktu s vnějším světem (fungovala až do konce sedmdesátých let).

V okolních ulicích pak záhy vznikl obrovský bezpečnostní areál, kterým se Moskvané báli být jen projít a který dodnes budí nepříjemné pocity. V ústí uliček stále hlídkují policisté, bdící nad nedotknutelností těchto míst.¹⁸¹ Policejní areál tvoří ulice Velká a Malá Lubjanka a Rožděstvenka vedoucí od Lubjanského náměstí k severu a několik ulic příčně položených – Kuzněcký most, Furkasovský, Varsonofjevský, Velký a Malý Kiselný pereulok. Z mnoha významných policejních budov lze připomenout alespoň první sídlo VČK v domě č. 11 na Velké Lubjance, v němž byla i věznice; je na něm pamětní deska ke cti Felixe Dzeržinského a Lenina. Moskvané dům nazývali „Korábem smrti“ a měli pro to své důvody – ve sklepech se střílelo. Na Varsonofjevském pereulku byly ve dvoře domů 7 a 9 policejní garáže a v jejich sklepech byly místnosti pobité plechem, v nichž se odehrávala většina poprav, byla tam i márnice. Už od roku 1918 tomuto místu Moskvané říkali „garaž rasstrelov“, což se ani nemusí překládat.¹⁸²

Přestože oběti rudého teroru musely být v Moskvě velmi značné, nemůžeme je náležitě prokázat archivními dokumenty. Materiály k moskevským popravám v prvních třech letech sovětské moci se nedochovaly. Není se ostatně čemu divit, jak uvádí znalkyně problematiky Lidija Golovkova, která cituje proslov tehdejšího místopředsedy

¹⁸⁰Golovkova, Lidija A.: Moskovskije rasstrely; Táž: V rodnom kraju, s. 59-60.

¹⁸¹Vzpomínám si, jak ještě v roce 2008 policista přinutil kameramana České televize zničit záběry Lubjanky, které měly být v dokumentárním filmu o obětech represí, i když byly pořízeny na veřejně přístupném náměstí.

¹⁸²Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 60.

sovětské bezpečnosti VČK M. Lacise na instruktáži pracovníků bezpečnosti: „Nehleďte při vyšetřování materiály a dokumenty o tom, že obviněný působil slovem či skutkem proti sovětům. První otázka, jakou mu musíte položit, zní: k jaké třídě patří, jaký má původ, výchovu a vzdělání... Tyto otázky musí rozhodnout o osudu obviněného.“¹⁸³ Někaké „papírování“ bylo při výsleších spíše na obtíž. Proto mnohdy jako svědectví o rozsudku slouží jen oznámení o provedené popravě, zveřejněné v místním tisku.

První písemnosti v dnešním pokračovateli sovětských bezpečnostních archivů, Ústředním archivu Federální bezpečnostní služby Ruské federace, které se týkají moskevských poprav, pocházejí až z roku 1920. Nejsou však jednotně vedené ani kompletní, navíc pro období let 1922–1934 zcela chybí doklady o popravách na základě rozsudků soudních orgánů, zvláště Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR. Nicméně doklady spojené s výroky bezpečnostních a jiných mimosoudních orgánů (zvláště Kolegia Moskevské Čeky v letech 1920–1922 a Kolegia GPU–OGPU v letech 1922–1934) dávají o podobě politických represí zřetelný obraz. Mnohem horší to však je s určením míst, kam byly oběti uloženy k poslednímu odpočinku. Od počátku se ta místa přísně tajila. Dochoval se např. Oběžník Nejvyššího tribunálu Všeruského ústředního výkonného výboru ze 14. října 1922, v němž se předsedům revolučních tribunálů vysvětluje, že „tělo zastřeleného se nikomu nevydává, dává se do země beze všech formalit a rituálů, v oděvu, ve kterém byl zastřelen, na místě provedení rozsudku nebo na jakémkoliv jiném opuštěném místě a takovým způsobem, aby hrob nezanechal stopy, nebo se předává do márnice.“¹⁸⁴

Podle některých svědků byli na kopání hrobů využíváni i samotní zatčení, např. z Butyrské věznice je v roce 1918 pod dohledem stráží odváželi na Chodynské pole a Vagaňkovský hřbitov, kde kopali jámy a hloubili příkopy pro hromadné hroby, nebo zasypávali těla postřílených lehce zakrytá hlínou, aby je spoluvězni nemohli poznat.¹⁸⁵ Existují svědectví, že zastřelení byli pohřbíváni též na Kalitnikovském, Rogožském a Goljanovském hřbitově; bohužel však pro to nejsou žádné archivní důkazy.¹⁸⁶ Ty se pro dvacátá léta dochovaly pouze pro popravené uložené do jam v parku nemocnice č. 23 ve

¹⁸³Tamtéž, s. 59.

¹⁸⁴Roginskij, Arsenij B.: Posleslovije, s. 565.

¹⁸⁵Ževachov, Nikolaj D.: Vospominanija. Tom 2. Mart 1917–janvar' 1920. Moskva 1993, s. 241–246. Odkazuje na článek Divejeva „Žertvy dolga“. In: Dvuglavyj orel [Berlin], 1922, № 31, s. 27–31.

¹⁸⁶Kaleda, Kiril – Alexejev, S. N. – Razumov, A. J. – Golovkova, Lidija A.: Issledovanija poslednich let na Butovskim poligone. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vypusk 3. Moskva 1999, s. 6.

čtvrti Jauza a na Vagaňkovském hřbitově. Na obou místech leží i zastřelení českoslovenští občané.

Jauzská nemocnice

Jauzská nemocnice je v samém centru města, nepříliš daleko od Kremlu. Své lidové pojmenování dostala po říčce Jauza, která se kousek odtud vlévá z levé strany do řeky Moskvy.¹⁸⁷ Úředně se však nazývá „Městská klinická nemocnice č. 23“¹⁸⁸ a byla už kdysi dávno pojmenována „Medsantrud“, podle Odborového svazu pracovníků ve zdravotnictví. Je jedním z klinických pracovišť Moskevské lékařské akademie I. M. Sečenova a Ruské lékařské univerzity. Lze sem snadno dojít ze stanice metra „Taganská“ po Vrchní Radiševské ulici, která se posléze začne stáčet doprava a ubíhat s kopce do ulice Jauzské, v níž dům č. 11 je oním hledaným objektem. Na mírném svahu Všivé (či Švivé) hůrky nakloněném k Jauze si tu v letech 1796–1802 nechali postavit svou usedlost majitelé sléváren Bataševovi. Později patřila Šepelevovým a Golicinovým, ale všichni patřili do rodiny (např. generál Šepelev byl zetěm Bataševa). Budova jako jedna z mála v Moskvě neshořela při požáru města v roce 1812, proto si ji prý ke svému pobytu vybral francouzský maršál Joachim Murat, Napoleonův švagr a neapolský král. Na zdi je dnes tabulka oznamující, že budova je historickou a architektonickou památkou, příkladem ruského klasicismu 18.–19. století. Po smrti původních vlastníků byla usedlost prodána moskevské městské správě, která v ní v roce 1866 začala zřizovat městskou nemocnici pro těžce pracující. Po přestavbě byla v roce 1878 nemocnice otevřena, později k ní přibyl ještě malý kostel. Jedna z nejstarších moskevských nemocnic vždy patřila k předním lékařským pracovištím, např. v roce 1943 zde poprvé v Sovětském svazu začali k léčbě používat penicilin.¹⁸⁹

Výjimkou z této světlé historie však byla léta dvacátá. Hned po revoluci se nemocnice stala resortním zařízením GPU-OPGU a pracovníci bezpečnosti ji záhy

¹⁸⁷Někdy se plete s jinou nemocnicí „Jauza“, jež se také začala stavět už před první světovou válkou a měla sloužit pracovníkům čtyř železničních drah v oblasti Moskvy. Dnešní nestátní zdravotnické zařízení „Ústřední klinická nemocnice č. 2 N. A. Semaška“ se však nachází až na horním toku Jauzy na severu Moskvy, na Budajské ul. 2.

¹⁸⁸Označení „klinická nemocnice“ patrně odpovídá naší fakultní nemocnici, neboť vyjadřuje, že jde o nemocnici vyššího typu přímo napojenou na univerzity a odborné ústavy.

¹⁸⁹Istorija učreždenija. Viz www.mosgorzdrav.ru/gkb23 [cit. 13. 8. 2013]; Gorodskaja kliničeskaja bolnica № 23 (Moskva), Stat'ja Vikipedii. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_\(Москва\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_(Москва)) [cit. 13. 8. 2013].

předělali podle svého. Zavedla se přísná ostraha, vybudovaly pevné ploty, skryté objekty a dvorky. Nejhorší však byla skutečnost, že do nemocnice začali svážet k uložení do země popravené z celé Moskvy. V parčíku přímo u stěn nemocnice bylo v letech 1921 až 1926 zakopáno skoro tisíc mrtvých, jak to potvrzují dochované archivní záznamy. Vše nasvědčuje tomu, že dílčí pohřby tu probíhaly až do začátku třicátých let, ale chybí o tom důkazy. Služba přivezla mrtvé do Jauzské nemocnice nebo rovnou do márnice, kde službu konající „děžurný“ potvrdil příjem zásilky. V bezpečnostním archivu se dosud nacházejí útržky nemocniční dokumentace a lékařských receptů s podpisy stvrzujícími převzetí těl.¹⁹⁰

Jen stěží lze pochopit, co vedlo pracovníky bezpečnosti k tomu, že uložili tolik mrtvých přímo pod okna své nemocnice. Podle neúplných archivních záznamů zde bylo pohřbeno celkem 969 zastřelených, ale Moskevská prokuratura nakonec uznala za oběti politických represí, jež si zasluhují rehabilitace, pouze 106 osob. Lze jistě souhlasit s L. Golovkovou, že označení tolika zastřelených za kriminální zločince vzbuzuje jisté pochybnosti, ale prozatím, než budou i bezpečnostní archivy řádně zpřístupněny badatelům, to musíme vzít na vědomí. Z oněch 106 „uznaných“ osob byla první zastřelena 24. července 1921, poslední 17. září 1926. Na příkazech k zastřelení byl podpis šéfa bezpečnosti Jagody, a jak dodává Golovkova, už tehdy se vyhotovovaly soupisy více osob, připomínající pozdější „alba“ z doby Velkého teroru.¹⁹¹

Vyjdeme-li ze struktury rehabilitovaných obětí perzekuce, tak na první pohled uvidíme, že se dost výrazně liší od popravených v pozdějších letech. Tehdy převažovali mezi oběťmi spíše starší dělníci, rolníci a drobní řemeslníci, ale v parčíku u Jauzské nemocnice leží převážně mladí a vzdělaní lidé, výkvět inteligence. Jsou tu šlechtici i měšťané, carští důstojníci, kněží, básníci a spisovatelé, profesori i jejich studenti, muzejní pracovníci, technici, bankéři, právníci, lékaři a učitelé, letec i bývalý ministr. Podle národnosti nejen Rusové, ale též Ukrajinci, Bělorusové, Lotyšši, Němci, Maďaři, Poláci, Židé, Gruzíni, Mongoli. A mnoho cizinců – k občanům Anglie, Indie, Německa, Finska, Litvy, Maďarska a Číny lze přiřadit i tři československé občany.¹⁹² Bohužel toho o jejich osudu víme jen málo, a pokud nebudou jejich vyšetřovací spisy, uložené v Ústředním archivu Federální bezpečnostní služby v Moskvě, zpřístupněny badatelům,

¹⁹⁰Roginskij, A. B.: Poslesloviye, s. 568.

¹⁹¹Golovkova, L.A.: Moskovskije rasstrely.

¹⁹²Zatímco na pamětní desce je uvedeno 105 jmen obětí, soupis vyhotovený Memoriálem zahrnuje 103 osoby (viz <http://www.memo.ru/memory/jauza/index.htm>), nejnovější soupis Muzea A. Sacharova uvádí již 106 obětí (<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>).

těžko se dovíme více. Jméno prvního z nich je dokonce uvedeno hned na samém začátku pamětní desky obětem represí, jako druhé v pořadí.

Antonín Rod,

rodák z Kvasetic v klatovském okrese, byl totiž zastřelen už 30. září 1922. Pracoval v moskevském závodě Klaus jako zámečnický a byl 3. března 1922 zatčen pro podezření z vojenské špionáže. Vojenský revoluční tribunál Moskevského vojenského okruhu jej už 13. srpna 1922 odsoudil k trestu smrti. Víc o něm ze zdrojů publikovaných v Rusku zatím nevíme, snad až na to, že byl 18. 3. 1994 rehabilitován.¹⁹³ A v evidenci tam mají ještě jednoho Čecha téhož příjmení, Jana Roda, narozeného v roce 1904, který byl mistrem ve Stalinových závodech v Kramatorsku v Doněcké oblasti, a na základě rozhodnutí zvláštní porady NKVD ze 22. 10. 1937 byl popraven. Zatím se nepodařilo zjistit proč, a nebyla ani prokázána příbuznost s Antonínem Rodem.¹⁹⁴ Podařilo se nám však najít aspoň nepatrnou stopu v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Pracovníci našeho zastupitelství v Moskvě se totiž o rozsudku dověděli z ruských novin Izvestija a začali v té věci intervenovat u sovětských úřadů, ale bezvýsledně. Ve zprávě se prý psalo, že Rod prošel třítydenním vyzvědačským kursem a byl pak jako špión poslán do Ruska. Před odchodem do SSSR bydlel v Praze, Na Příkopě 7, a jeho jméno úředníci uváděli v podobě Otto Roda.¹⁹⁵

Šándor Filler

byl Maďar a podle ruské evidence se narodil v obci Lošanc v pozdějším Československu (patrně půjde o obec Lošonec, maďarsky Losonc, v okrese Trnava na Slovensku). Přijel do Sovětského svazu studovat Komunistickou univerzitu národnostních menšin Západu (KUNMZ), ale 22. července 1924 byl zatčen, kolegiem OGPU 17. 5. 1926 pro špionáž odsouzen k trestu smrti a 20. května 1926 zastřelen.¹⁹⁶

¹⁹³Žertvy politického teroru v SSSR. Kompakt-disk. Izd. 4. Moskva 2007.

¹⁹⁴Rehabilitovani istorijeju. Doněcka oblast'. Kniga 6. Kyjiv-Doněck 2009, s. 567.

¹⁹⁵Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále jen AMZV), f. ZÚ Moskva 1918-1946, Politické zprávy 1922, 1923.

¹⁹⁶Žertvy politického teroru.

František Rohlena

se narodil v Krakově, ale hlásil se jako Čech. Měl vysokoškolské vzdělání a působil jako požární inspektor okružní správy komunálního hospodářství v Žitomiru na Ukrajině. Jak se dostal do Moskvy nevíme, 15. 4. 1925 byl zatčen, 17. 8. 1925 kolegiem OGPU odsouzen za špionáž k trestu smrti a 21. 8. 1925 byl zastřelen.¹⁹⁷

Od třicátých let se Jauzská nemocnice opět vrátila ke svému poslání. Bezpečnostní složky odešly a začaly zde působit odborné lékařské ústavy a význační specialisté, např. v oboru chirurgie. Nikdo zřejmě netušil, co se v parku u nemocnice skrývá. Ale ještě v padesátých letech tam děti z okolích domů nacházely při hrách kusy kostí a zuby, jak to popisuje ve své vzpomínce jeden z místních obyvatel. Myslel si tenkrát, že tam je psí hřbitov, protože mu ani nenapadlo, že ty kosti mohou být lidské.¹⁹⁸ Až po pádu komunistického režimu, když se aspoň zčásti otevřely bezpečnostní archivy a ukázalo se, že park je obrovským hřbitovem lidí, přišel čas na připomenutí oněch tragických událostí. Z iniciativy V. S. Kozaka, hlavního lékaře nemocnice č. 23, byl ve spolupráci s Muzeem a společenským centrem Andreje Sacharova zbudován památník obětem politických poprav. Tvoří ho velký balvan, dovezený z Dmitrovského okresu, v němž býval pověstný tábor Dmitlag, a tabule se jmény rehabilitovaných obětí represí. V říjnu 1999 byl památník odhalen, o tři roky později byl přenesen blíž k nemocnici do horní části parku, který byl odborně upraven.¹⁹⁹ Cestu k němu snadno najdete: po průchodu branou nemocnice stačí dát se před hlavní budovou doleva, směrem k parku.

Vagaňkovský hřbitov

Vagaňkovský hřbitov leží na severozápad od kremelského centra Moskvy a získal své jméno po někdejší vsi Nové Vagaňkovo.²⁰⁰ Ve slově s latinskými kořeny lze snadno

¹⁹⁷Tamtéž.

¹⁹⁸[http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_\(Москва\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_(Москва)), komentář Michaela Gee [cit 13. 8. 2013]

¹⁹⁹<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=184> [cit. 12. 8. 2013]. Návrh památníku zhotovili architekti A. P. Jermolajev a M. V. Akimov, prostředky poskytl bývalý vězeň kolymských táborů M. B. Mindlin, vedoucí Moskevské společenské skupiny pro zvěčnění památky obětí politických represí.

²⁰⁰Staré Vagaňkovo bylo hned u Kremlu, jak o tom dodnes svědčí Starovagaňkovský pereulok u Knihovny V. I. Lenina. Podle některých lingvistů však tento název souvisel spíše s vagany, jak se říkalo psárům, kteří chovali psy pro carský dvůr. Viz <http://www.mosritual.ru/mesta-zahoroneniya/vagankovskoe> [cit. 14. 8. 2013].

vytušit vaganty, středověké potulné studenty a veselé umělce, opěvující radost ze života.²⁰¹ Při silnicích vedoucích z Moskvy na Západ a na Novgorod se jim dobře dařilo, až se vesnici začalo říkat „carův obveselovací dvůr“. Moskvané sem konali vycházky za zábavou a potěšením, až to musel car Michail Fjodorovič v roce 1627 zakázat jako nemravné, i když on sám prý umělce k sobě rád pozýval. Obec měla svůj hřbitov, ale ten se podstatně proměnil za morové epidemie v roce 1771. Carevna Kateřina II. zakázala pohřbívat mrtvé ve městě, a rozhodnutím Senátu vzniklo za hranicí města dvacet nových hřbitovů. Jedním z nich se stal i Vagaňkovský, který posléze dosáhl rozměrů 50-hektarové nekropole a přijal na půl milionu mrtvých, Moskvanům tu dodnes slouží asi sto tisíc hrobů.²⁰²

Je dnes údajně třetím nejvýznamnějším moskevským hřbitovem (po hřbitově u Kremelské zdi a Novoděvičím, ale někdy se před něj řadí ještě hřbitov Donský). Nejbližší stanicí metra je „Ulice roku 1905“, odkud to kolem zdi bizarního Armenského hřbitova už není daleko. Prvními pohřbenými tu byly tisíce bezejmenných Moskvanů v době morové epidemie, ale postupně se hřbitov stal prestižním místem posledního odpočinku. Leží tu známí děkabristé a Puškinovi přátelé, padlí z napoleonské bitvy u Borodina, oběti tragédie na blízkém Chodynském poli,²⁰³ obránci Moskvy z Velké vlastenecké války, oběti protivládního puče z roku 1991, oběti teroristického útoku na divadlo na Dubrovce z r. 2002 atd.²⁰⁴ Nás však budou zajímat především oběti politických represí, které sem pohřbívali ve druhé polovině dvacátých a v první polovině třicátých let.²⁰⁵

Vše nasvědčuje tomu, že po dobu oněch desíti let byl Vagaňkovský hřbitov hlavním, ne-li jediným úložištěm osob popravených v Moskvě. Poslední doložené pohřbení zastřelené osoby v parčíku u Jauzské nemocnice se odehrálo 30. září 1926, první takové pohřbení na Vagaňkovském hřbitově se pojí k říjnu 1926 (šlo o osobu zastřelenou 15. 10. 1926). Do dubna 1936, kdy zde byla pohřbena poslední oběť perzekuce (zastřelená 3. 4. 1936), tu bylo uloženo do hromadných hrobů celkem 1 008 osob. Nemůžeme to

²⁰¹Slovník spisovného jazyka českého. Sv. 4. Praha 1971, s. 4-5; Kraus, Jiří a kol: Nový akademický slovník cizích slov. Praha 2005, s. 842.

²⁰²Starcev, V. M.: Vagaňkovskij nekropol. Moskva 1994.

²⁰³Viz pozn. 179.

²⁰⁴Ke známým zde pohřbeným osobnostem patří např. akademik Kliment Timirjazev, básníci Sergej Jesenin a Vladimir Vysockij, spisovatel Bulat Okudžava, hokejový trenér Anatolij Tarasov, fotbalista Lev Jašin, režisér Grigorij Čuchraj, klaun Leonid Jengibarov aj. Viz http://ru.wikipedia.org/wiki/Ваганьковское_кладбище [cit. 14. 8. 2013].

²⁰⁵O pohřbených obětech rudého teroru z prvních let po revoluci máme sice svědectví, písemné prameny však nikoliv.

tvrdit s úplnou jistotou, protože v některých spisech popravených chybí příkazy k uložení těl a potvrzení o jejich převzetí. Ty byly obvykle adresovány řediteli Vagaňkovského hřbitova, někdy i přímo na jeho jméno (Borisov). Archiv FSB provedl v roce 1994 expertízu dochovaných dokumentů, která zjistila, že obecná úprava dokladů, užívání standardních formulářů a podpisy odpovědných osob dovolují předpokládat, že i ty zbývající pohřby obětí se odehrály na Vagaňkovském hřbitově a že orgány OGPU SSSR tehdy jiných míst v Moskvě k pohřbení obětí neužívaly.²⁰⁶

Většina osob, jež byly v tomto období popraveny, nebyla odsouzena soudy ani vojenskými tribunály, ale rozhodnutím OGPU, jež v roce 1923 nahradilo VČK-GPU. Kolegium OGPU projednávalo případy řešené Ústředním aparátem OGPU i místními orgány OGPU, které do Moskvy posílaly spisy souzených s návrhem trestu. Na jednání Kolegia OGPU se obvinění ani svědci nezvali, stejně jako obhájci, a jedno zasedání obvykle projednalo 30 až 50 případů, někdy i více. Soudní zasedání Kolegia v těch letech vedl místopředseda OGPU Jagoda. Z politických důvodů tak bylo Kolegiem odsouzeno k zastřelení 517 osob v roce 1926, 779 v roce 1927, 440 v roce 1928, 1383 v roce 1929 a 1229 v roce 1930. Soudy a vojenské tribunály byly tehdy mírnější, proto se případy se slabými důkazy vůči obviněnému, jež by se mohly vrátit k došetření, raději předávaly Kolegiu. V Moskvě a Moskevské gubernii na rozdíl od regionů nebyly ani výjimečně zřizovány soudní trojky OGPU, ale všechna vyšetřování zde vedl Ústřední aparát OGPU. Když v roce 1929 vznikla Moskevská oblast (z bývalé Moskevské, Tverské, Kalužské a Rjazaňské gubernie), bylo zřízeno i PP OGPU Moskevské oblasti a při něm vznikla i soudní trojka. Působila od 7. března 1930 až do zrušení OGPU v červenci 1934, takže tehdy v Moskvě vedle sebe existovaly dva orgány OGPU, jež měly právo odsuzovat k zastřelení – Kolegium a Trojka. Většinu rozsudků smrti vyneslo Kolegium, Trojka vynesla jen něco přes 200 rozsudků. V Moskvě tak byla opačná situace než jinde v zemi, kde většinu rozsudků s trestem smrti vynášely Trojky.²⁰⁷

Struktura vagaňkovských obětí se už poněkud lišila od těch z Jauzské nemocnice. Výrazně ubylo šlechtických potomků, představitelů carského režimu a bílých důstojníků. Přetrvali sice ještě duchovní a příslušníci inteligence, ale už se začali objevovat zástupci nové sovětské nomenklatury, většinou středního vzdělání a staršího věku, vedoucí pracovníci a ředitelé různých závodů, podniků, skladů a úřadů, předáci kolektivů a mistři, technické kádry, inženýři, obchodníci, ekonomové, účetní, stavbaři, konstruktéři,

²⁰⁶Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 568; Rasstrelnyje spiski. Vypusk 2 – Vagaňkovskoje kladbišče, s. 283.

²⁰⁷Tamtéž, s. 282.

prodavači aj. Přibylo i dělníků a kolchozníků, výjimkou nebyli ani bezdomovci a tuláci. Kromě převahy Rusů byly mezi národnostmi opět zastoupeny skoro všechny svazové republiky a dále Poláci, Němci, Litevci, Lotyšši, Maďaři, Bulhaři, Chorvati, Řekové, Italové i Číňané.²⁰⁸ A byli mezi nimi také dva Češi.

Pavel Chlupáč

(užíval také příjmení Čerbazov a Verner) pocházel z Německých Mlékojed v okrese Litoměřice a pracoval jako mechanik státního statku „Hojnost“ ve Stavropolském kraji. Za údajnou špionáž a přípravu diverzních akcí byl 11. 2. 1932 zatčen, 28. 7. 1933 Kolegiem OGPU odsouzen k trestu smrti, 21. 8. 1933 byl popraven.²⁰⁹

Václav Pilar

se narodil v Charkově, měl vysokoškolské vzdělání a pracoval v moskevském podniku „Cudortrans“ jako náčelník skupiny pro využití a opravu státních silnic. Tady se zřejmě seznámil se třemi dalšími vysokoškoláky, kteří byli spolu s ním v červnu 1929 zatčeni, na zasedání Kolegia OGPU 4. 4. 1930 společně odsouzeni k trestu smrti a ve stejný den, 27. 5. 1930 i popraveni. K jeho společníkům patřili profesor Boris B. Žerve z Rigy, který byl v leningradské pobočce *Cudortransu* náčelníkem vědecko-výzkumného ústavu, profesor Pavel. A. Velichov z Leningradu, prorektor Moskevského ústavu dopravního inženýrství, a Georgij S. Tachtamyšev z Moskvy, předseda technické sekce Ústřední plánovací správy Ministerstva dopravy SSSR. Všem kladli za vinu špionáž, záškodnickou a kontrarevoluční činnost.²¹⁰

Českou souvislost bychom mohli najít ještě u Rusa Jevgenije L. Poljakova, který se narodil v Lublinu a živil se v Moskvě jako překladatel z češtiny. Byl zastřelen 20. 3. 1933 pro údajné členství v kontrarevoluční teroristické skupině.²¹¹

Památník obětem politických represí stojí hned u hlavního vchodu do hřbitova, po levé straně mezi pomníky k uctění obětí Velké vlastenecké války a hrdinů bitvy o

²⁰⁸Soupis obětí pohřbených na Vagaňkovském hřbitově viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog> [cit. 14. 8. 2013].

²⁰⁹Rasstrelnyje spiski. Vypusk 2 – Vagaňkovskoje kladbišče, s. 220.

²¹⁰Tamtéž, s. 53; <http://www.memo.ru/memory/vagankovo/index.htm> [cit. 14. 8. 2013].

²¹¹Tamtéž.

Borodino. Stylizovaný kříž ze žulových kvádrů, dva a půl metru vysoký, byl slavnostně odhalen 3. června 1994. Kytice čerstvých květů pod ním obvykle nechybí.²¹²

²¹²Autorkou návrhu byla Olga Stěpaněnková, studentka moskevského Institutu architektury, která zvítězila ve školním konkursu o nejlepší projekt. Nápis na kříži vymezuje období, v němž zde byly pohřbeny oběti represí, lety 1927–1937. Viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=28> [cit. 14. 8. 2013].

4. Nástup Velkého teroru v Moskvě

Po několika letech zostřených represí v souvislosti s násilnou kolektivizací vesnice došlo k přijetí nových norem vymezujících kompetence Nejvyššího soudu a orgánů prokuratury a v červnu 1934 byla struktura sovětské bezpečnosti OGPU nahrazena strukturou NKVD. Záhy se začaly chystat velké politické procesy a masové operace NKVD, jež zahubily ještě do konce třicátých let statisíce nevinných.

Rozsudky vynášené Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu byly od prvních let existence sovětského státu předem schvalovány nejvyšším stranickým vedením. Už od roku 1924 existovala tajná Komise Politbyra pro soudní (politické) záležitosti. Ve třicátých letech byl jejím předsedou M. I. Kalinin, po něm N. M. Šverník, ke členům patřili tajemník stranického kolegia Komise stranické kontroly a Prokurátor SSSR.

Projednávala všechny rozsudky na zastřelení z politických důvodů, jež byly vyneseny soudními orgány, ale na rozsudky smrti vynesené mimosoudními orgány NKVD se to nevztahovalo.²¹³ Rovněž každé uplatnění „zjednodušeného řízení“ podle výnosu z 1. prosince 1934 o projednávání teroristických činů zpočátku muselo mít oficiální souhlas Politbyra Ústředního výboru, ale od února 1937 už soudní rozsudky předběžně schvaloval přímo Stalin, který je stvrzoval svým podpisem a někdy i osobní poznámkou, a dával k nahlédnutí svým nejbližším spolupracovníkům (Molotov, Kaganovič, Vorošilov, Ždanov, Ježov, Mikojan, Kosior). V archivech se našly 383 takové soupisy osob určených k zastřelení, 357 z nich podepsal osobně Stalin. Podepsané soupisy se vracely NKVD a Vojenskému kolegiu k provedení rozsudků. Soudní orgán už rozhodnutí Stalina a jeho nejbližších nemohl nijak ovlivnit; proto někteří historici uvádějí, že Vojenské kolegium Nejvyššího soudu mělo v tomto ohledu méně pravomoci, než jakýkoliv mimosoudní orgán NKVD. Proto by prý bylo přesnější pokládat toto kolegium nikoliv za soudní, ale za kvazisoudní orgán.²¹⁴

Většinu rozsudků smrti zpočátku vynášelo Vojenské kolegium Nejvyššího soudu, ať již šlo o tři velké a veřejné moskevské procesy z let 1936–1938 s představiteli stranických a státních elit (proces se Zinovjevem, Kameněvem aj., s Pjatakovem aj., s Bucharinem aj.), nebo o stovky před veřejností uzavřených zasedání v Moskvě a

²¹³Viz Roginskij, A. B.: Poslesloviye, s. 577-578.

²¹⁴Tamtéž, s. 578-580. Jiným příkladem Stalinovy justiční zvůle bylo asi 250 doložených rozsudků smrti, vyhotovených na formulářích Vojenského kolegia, jež byly jím podepsány, ale neprocházely žádnou soudní evidencí. Většinu zastřelených „ve zvláštním režimu“ tvořili funkcionáři NKVD a jejich rodiny.

výjezdních zasedání v regionech. Pro odsouzení vojenské elity v čele s maršálem Tuchačevským vznikl z iniciativy Stalina Zvláštní soudní úřad Nejvyššího soudu SSSR v čele s předsedou Vojenského kolegia Nejvyššího soudu Ulrichem. V období od října 1936 do listopadu 1938, kdy byl lidovým komisařem vnitra (tedy šéfem NKVD) Nikolaj I. Ježov, bylo Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu odsouzeno k zastřelení nejméně 33 189 osob. Značná část rozsudků byla vykonána v Moskvě, kam kromě případů šetřených Ústředním aparátem NKVD a Moskevským UNKVD přivázeli obviněné z regionů, kteří tu byli po rozsudku zastřeleni, takže šlo přinejmenším o 7 408 osob.²¹⁵

Rozhodujícím činitelem politických represí se ale nakonec staly mimosoudní orgány „politické justice“ NKVD. V srpnu 1937 se podle rozhodnutí Politbyra ÚV VKS(b) začaly rozbíhat tzv. „masové operace NKVD“, jež mají na svědomí naprostou většinu z oněch 700 tisíc životů zmařených za Velkého teroru. Zatýkáni a vyšetřováni osob obviněných z protisovětských činů nebo jen úmyslů, obvykle zcela vykonstruovaných, prováděly orgány NKVD na úrovni oblastních, krajských a republikových správ NKVD a také Traťově-dopravní oddělení (DTO) GUGB NKVD. Při nich byly pro vynesení rozsudků opět zřizovány mimosoudní trojky UNKVD (v čele stál vždy náčelník NKVD, členy byli místní stranický vedoucí a prokurátor), jež dostávaly z centra „limity“ s počtem osob, jež mají být zastřeleny; jejich rozhodnutí bylo konečné. Dalším mimosoudním orgánem byla „dvojka“ čili „Komise NKVD a Prokurátora SSSR“, jež působila v Moskvě a rozhodovala z podkladů dodávaných z regionů v podobě „alb“, soupisů obviněných s krátkým popisem skutkové podstaty a podpisy místního náčelníka UNKVD (nebo DTO GUGB NKVD) a místního prokurátora. Lidový komisař Ježov a prokurátor SSSR Vyšinskij podpisem alba vynesli rozsudek a vrátili album zpět, aby mohl být vykonán.²¹⁶

Představitelé soudních orgánů se členy trojek NKVD zásadně nestávali. Výjimkou byla jen „Komise NKVD SSSR, Prokurátora SSSR a předsedy Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR“, ustavená pouze k projednání vykonstruovaného případu „Dmitlag“. Na jaře a v létě roku 1937 bylo zatčeno přes 200 vězňů a „volnonajemných“ pracovníků z gulagu Dmitlag poblíž Moskvy a obviněno z toho, že chtěli v den slavnostního otevření kanálu Moskva–Volha spáchat atentát na Stalina a Ježova. Obvinění se vzájemně neznali, jejich spisy se ani nečetly. Rozsudky podepsal předseda

²¹⁵Obviněné z regionů přivázeli do Moskvy hlavně do podzimu 1937, kdy výjezdní zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu nebyla ještě tak častá. Viz Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 577.

²¹⁶Tamtéž, s. 574-577.

Vojenského kolegia Ulrich a 218 souzených bylo zastřeleno; všichni skončili v Donském krematoriu.²¹⁷

Moskva se tedy v době velkého teroru v mnohém lišila od ostatních oblastí země. Působily tu zároveň vedle sebe dvě struktury NKVD – Ústřední aparát NKVD a Správa NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast. Ústřední aparát vyšetřoval především představitele stranických, státních a vojenských elit, které soudilo Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR a zčásti též vojenské tribunály. Zabýval se nejvážnějšími obviněními, jako byla vlastizrada, špionáž a teroristické činy, „masové operace“ Velkého teroru se ho bezprostředně nijak netýkaly a nezřídil ani vlastní „trojku“ NKVD. Těla zastřelených se odvážela do Donského krematoria a do speciální zóny NKVD „Kommunarka“. Naopak moskevský aparát NKVD se zabýval výlučně „masovými operacemi NKVD“ (kulackou, národnostními aj.) a jeho „kontingent“ zastřelených byl pochováván ve vlastní speciální zóně NKVD, na střelnici v Butovu.²¹⁸

Popravy odsouzených se v Moskvě konaly tak jako dříve hlavně ve věznicích. Střílelo se především v Butyrské věznici, v tzv. Pugačovské věži, dnes je tam prý jídelna pro personál. Vozili tam k zastřelení i vězně z jiných moskevských věznic, z Taganské, Sretenské, Novinské a hlavně z Lefortova, i když není vyloučeno, že někdy se střílelo i tam. Podle svědectví vojenského prokurátora N. P. Afanasjeva přikázal lidový komisař Ježov vybudovat v Lefortovu místnost uzpůsobenou k popravám, v níž nakonec skončil i on sám. Spolehlivě fungovala „Vnitřní věznice NKVD“ na Lubjance, také v „popravčích garážích“ v budově NKVD na Varsonofjevském pereulku se ještě střílelo, někdy prý i přímo ve dvoře. Další podzemní mučírna vznikla na protější straně Lubjanského náměstí, ve sklepeních domu č. 23 na začátku Nikolské ulice (dnes ulice 25. října), kde bylo sídlo Vojenského kolegia Nejvyššího soudu. Mučili zde vojenskou generalitu a někdy se tu konaly i popravy. Pro „vykonávání rozsudků nejvyššího trestního postihu“ si však Nejvyšší soud už v roce 1934 nechal zřídit „speciální místnost“ v budově tehdejšího Městského soudu na Kalančevské ulici č. 43. V době Velkého teroru se některá výjezdní zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu konala přímo ve věznicích. Jakmile se teror rozjel na plné obrátky, odehrávaly se hromadné popravy zcela běžně i na střelnici

²¹⁷Tamtéž, s. 575-576.

²¹⁸Tamtéž, s. 575.

NKVD v Butově, kde mrtvé rovnou zakopávali, a s velkou pravděpodobností i v blízkém „speciálním“ objektu NKVD „Kommunarka“.²¹⁹

Donský hřbitov a krematorium

Donský hřbitov vznikl jako součást Donského kláštera, založeného už v roce 1591 na památku záchrany Moskvy před nájezdem Tatarů. K té záchrance prý přispěla zázračná ikona Donské bohorodičky, která se zrovna nacházela ve zdejší kostelíku a už o dvě sta let dříve pomohla Dmitriji Donskému vyhrát bitvu na Kulikovském poli.²²⁰ Klášter se nachází jižně od centra města a jeho hřbitov má dvě části se samostatnými vchody, oddělené klášterní stěnou. Starý hřbitov má adresu Donské náměstí 1 a je to k němu nejbližší ze stanice metra „Šabolovskaja“, nový je na ulici Ordžonikidzeho 4 a lze k němu dojít též o něco delší cestou od stanice metra „Leninský prospekt“. Oba hřbitovy se od sebe pronikavě liší. Ten starý je přímo na pozemku kláštera a leží na něm předrevoluční inteligence a carští činovníci; nedávno sem byly přeneseny z USA i ostatky „bílého“ generála Antona I. Děnikina a jeho ženy, nebo ze Švýcarska ostatky ruského filozofa Ivana Iljina. Hřbitov se pyšní cennou výzdobou a památkami hřbitovní architektury, byly sem kdysi převezeny i náhrobky z rušených moskevských klášterů a reliéfy ze zničeného Chrámu Krista Spasitele.²²¹ Nový hřbitov vznikl až počátkem minulého století za jižní zdí kláštera a symbolizuje sovětskou éru se vším, co k ní patřilo: jsou tu hroby laureátů státních cen, zasloužilých umělců, vojenských velitelů, leží tu 16 hrdinů Sovětského svazu.²²² A také přes pět tisíc politických obětí komunistického režimu.

²¹⁹Mirek, Alfred: Krasnyj miraž. Palači velikoj Rossii. Moskva 2006, s. 402; Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 572-574; Albac, Jevgenija: Palači i žertvy. In: The New Times, Novoje vremja. Viz <http://newtimes.ru/articles/detail/63663/> [cit. 16. 8. 2013].

²²⁰Jerofejev, Dmitrij: Progulki po Moskve. Donskoj Nekropol. Viz <http://www.weekend.ru/?action=pv&id=372960> [cit. 15. 8. 2013].

²²¹Tamtéž; Čerdanceva, Jelena: Vsjo obratit' v prach? In: Sobesednik, 2012, č. 41. Viz <http://sobesednik.ru/incident/20121112-vse-obratit-v-prakh> [cit. 15. 8. 2013]. Starobylý ráz Donského kláštera nečekaně ožívuje tank, děla a obrněná vozidla hned na kraji areálu; připomínají skutečnost, že z prostředků věřících a pravoslavné církve byla za II. světové války pořízena celá tanková kolona „Dmitrij Donský“.

²²²Novoje Donskoje kladbišče. Viz http://ru.wikipedia.org/wiki/Новое_Донское_кладбище [cit. 15. 8. 2013].

V dobách, kdy se z Donského kláštera stalo Protináboženské muzeum umění anebo kdy byl zcela uzavřen, vznikalo z kostela svatého Serafima Sarovského na Novém Donském hřbitově krematorium, první v Moskvě a jediné před válkou aktivně provozované v celém Sovětském svazu. Už v roce 1919 byl vyhlášen konkurs na projekt, v němž zvítězil mladý architekt Dmitrij P. Osipov. Kremační pece vyrobila úspěšná německá firma „J. A. Topf a synové“, která později dodala své výrobky i do nacistických koncentračních táborů Auschwitz, Buchenwald a Mauthausen. K oslavám 10. výročí Říjnové revoluce v roce 1927 bylo krematorium slavnostně uvedeno do provozu.²²³

Nepodařilo se přesně zjistit, kdy začali v krematoriu spalovat první oběti represí. Záznamy v bezpečnostním archivu nejsou úplné a je možné, že těl osob zabitých a umučených při výslechu, sebevrahů i některých zastřelených se tu příslušníci NKVD zbavovali už od počátku provozu krematoria. První prokázaná kremace osoby popravené z politických motivů se podle evidence pamětní knihy obětí odehrála až 15. března 1935.²²⁴ Podle evidence moskevského Memoriálu však byla první skupina osmi osob odsouzených Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu za špionáž, diverzní akce a členství v kontrarevolučních organizacích k trestu smrti a společně zastřelených 26. července 1934.²²⁵

Z bezpečnostních záznamů víme, že většina osob zastřelených v letech 1936–1937 podle rozsudků soudních orgánů v Moskvě byla dopravena do krematoria (za rok 1938 záznamy bohužel chybí). Například v roce 1937 sem přivezli 3 344 těl, ale jen 1 053 těl prošlo kremací, ostatních 2 291 těl bylo uloženo do země. Provoz krematoria zřejmě nestačil zvýšené dodávky mrtvých zvládnout. Výkazy bohužel uvádějí jen celková čísla spálených a zakopaných těl, takže i když známe jmenné soupisy zastřelených, nelze určit, kdo kam patří. Potvrdil to ředitel krematoria Pjotr Něstěrenko, bývalý plukovník Děnikinovy armády, který po revoluci sice unikl do Paříže a stal se odborníkem na moderní techniky pohřebnictví, ale nechal se později zlákat do služeb sovětské bezpečnosti a vrátil se do vlasti, aby pomohl rozjet provoz krematoria v Moskvě. Jeho podřízení jej později udali pro podezřelé chování, v noci za ním prý často jezdili nějakí lidé v uniformách. Nákladní auta bezpečnosti skutečně přivážela těla zastřelených až v hluboké noci a zajižďela rovnou k zadnímu vchodu krematoria, odkud to bylo blíž

²²³Tamtéž; Albac, J.: Palači i žertvy.

²²⁴Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 569. Obětí byl student zemědělské akademie S. Samojlov, který se natolik horlivě věnoval studiu chemie, až byl obviněn, že chce připravovat výbušniny „k provádění teroristických akcí proti členům socialistické vlády“.

²²⁵<http://www.memo.ru/memory/donskoe/index.htm> [cit. 16. 8. 2013].

k pecím. Stráže ani obsluha pecí nevěděly, koho budou spalovat. Pálily se tu i osobní věci popravených. Za příplatek ve výši 200 rublů k měsíčnímu platu Něstěrenko osobně zakopával popel po kremaci do přichystaných jam přímo ve dvoře krematoria. Těla určená do země se zakopávala do jam na různých místech Nového Donského hřbitova, ale je nemožné určit, kde konkrétně byl kdo uložen. Sám Něstěrenko byl v roce 1942 popraven, a zmizel tak i jeden z důležitých svědků velkého teroru.²²⁶

Příkazy k pochování či kremaci popravených podepisoval od května 1936 do srpna 1937 velitel Vojenského kolegia Nejvyššího soudu I. G. Ignatěv, po něm pak zástupce náčelníka 8. oddělení evidenčně-statistického oddělení GUGB NKVD S. J. Zubkin. I když příkazy byly adresovány řediteli krematoria, za jejich realizaci odpovídali pracovníci NKVD; potvrzoval je už od počátku třicátých let kapitán a pozdější major státní bezpečnosti G. V. Golov. Když byl v květnu 1937 zatčen, převzal odpovědnost za odklizení těl popravených tehdejší kapitán státní bezpečnosti Vasilij M. Blochin, který už od roku 1924 působil v popravčím komandu OGPU-NKVD a od června 1926 odpovídal ve funkci velitele za vykonání rozsudků smrti. Tehdy tuto „speciální skupinu“ tvořili pracovníci osobní ochranky Stalina a jiných sovětských vůdců, kteří si likvidaci „nepřátel lidu“ ke svým povinnostem přidali.²²⁷ K těmto „komisařům pro zvláštní určení“ později přibývali pracovníci z velitelství OGPU, jako byl sám Blochin (P. I. Maggo, V. I. Šigalev aj.). Blochin se poprav často osobně účastnil a poslední stvrzenku o vykonání rozsudku podepsal 2. března 1953, tedy jen tři dny před úmrtím Stalina. Od roku 1945 měl hodnost generálmajora a když v roce 1955 zemřel, pochovala ho rodina na Donském hřbitově.²²⁸

A právě v tom tkví problém Nového Donského hřbitova – spočívají tu nejen oběti represí, ale i jejich kati. K nejznámějším obětem patří třeba spisovatel Isaak Babel, režisér Vsevolod Mejerchold, novinář Michail Kolcov, generalita Sovětské armády – maršálové M. N. Tuchačevskij, V. K. Blücher, A. I. Jegorov aj. Oběťmi se nakonec stali i mnozí z těch, kteří sami pomáhali represe rozpoutat a vykonávat, např. tajemník ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny Stanislav Kosior, spoluodpovědný za

²²⁶Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 569-571; Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti, dále jen CA FSB), f. (fond) 7, d. (dělo) R-45314; Albac, J.: Palači i žertvy.

²²⁷Patřili k nim např. A. P. Rogov, I. F. Jusis, F. I. Sotnikov, R. M. Gabalin, A. K. Černov, P. P. Pakaln, J. F. Rodovanskij. Petrov, Nikita: Čelovek v kožanom fartuke. Novaja gazeta, Moskva, 21. 10. 2010 (viz též <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/10/21/581>).

²²⁸Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 569-570.

vyvolání hladomoru na Ukrajině v letech 1932–1933, nebo vysocí důstojníci NKVD přímo odpovědní za hrůzy Velkého teroru, od toho nejvyššího, lidového komisaře Nikolaje I. Ježova, či vedoucího NKVD v roce 1938 a pozdějšího ministra státní bezpečnosti Vsevoloda N. Merkulova, až po např. Isaje D. Berga, jednoho z náčelníků správy NKVD Moskevské oblasti, nebo Konstantina I. Maslova, prokurátora města Moskvy z doby Velkého teroru a mnoho dalších.²²⁹

Na Novém Donském hřbitově se nacházejí ostatky 37 Čechů a československých občanů, které se nám prozatím podařilo dohledat. Jenom devět z nich ale patří k obětem Velkého teroru; ostatní byli popraveni až po válce a zmíníme se o nich až později. Osobní spisy popravených jsou většinou uloženy v Ústředním archivu bezpečnostní služby RF, bohužel jsme k nim však nezískali přístup, takže se musíme omezit na kusé informace publikovaných martyrologů.

Jan Hraše

pocházel z Lišova na Českobudějovicku a pracoval jako starší ekonom ve výrobně-technickém oddělení vedení chemického průmyslu v úřadě lidového komisaře těžkého průmyslu v Moskvě. Za „účast na organizování protisovětského centra a provádění podvrtné diverzní, špionážní a teroristické činnosti“ byl 27. 10. 1936 zatčen, Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu 30. 1. 1937 odsouzen k trestu smrti a 1. února 1937 zastřelen; v červnu 1963 byl rehabilitován stejným orgánem, který ho odsoudil.²³⁰

Ondřej Chorvat

se narodil v obci Výčapky, součásti dnešní obce Hruboňovo v nitranském okrese, přesto se při evidenci hlásil jako Čech. V době zatčení působil jako předseda kolchozu „Obrozená práce“ v obci Novoselky v serpuchovském okrese Moskevské oblasti. Pro členství v kontrarevoluční teroristické organizaci byl 25. 4. 1937 zatčen a 20. 6. 1937 odsouzen Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu k trestu smrti. Byl zastřelen 21. června 1937, rehabilitován už 6. 1. 1956.²³¹

²²⁹Novoje Donskoje kladbišče. Spolu s nimi tu však spočívají i osoby, které s represemi velkého teroru neměly nic společného, třeba architekt krematoria D. I. Osipov, generál Andrej A. Vlasov, malíř a fotograf Alexandr Rodčenko, herečka Věra Orlovová nebo rozvědčík a spisovatel Pavel Sudoplatov.

²³⁰Rasstrelnyje spiski. Moskva 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 130 (Graše Ivan).

²³¹Tamtéž, s. 495.

Ondřej Michásek

pocházel z české rodiny v Rafalovce v Luckém újezdu Volyňské gubernie, pracoval jako starší preparátor v Moskevském naftovém institutu Gubkina. Poprvé se dostal do konfliktu se sovětskými úřady už v květnu 1930, kdy byl zatčen pro podezření ze špionáže. V listopadu 1930 byl Kolegiem OGPU odsouzen k trestu smrti, ale ten mu byl zmírněn na deset let gulagu. Odbýval si trest ve známém táboře na Soloveckých ostrovech, z nejasných důvodů mu byl trest dále zmírněn na podmínku a 22. 8. 1932 byl propuštěn. Podruhé však už životem nevyvázl. Byl zatčen 12. 6. 1938 a k obvinění ze špionáže přibyla ještě provokativní činnost a členství v kontrarevoluční organizaci. Vojenské kolegium Nejvyššího soudu jej 20. 2. 1939 odsoudilo k trestu smrti a téhož dne byl popraven. K jeho rehabilitaci došlo 29. 12. 1956.²³²

Václav Zof

se rovněž narodil mezi Čechy na Volyni, ve městě Dubno. Měl za sebou výraznou revoluční minulost, už v roce 1913 se stal členem strany ruských sociálních demokratů-bolševiků, v roce 1917 se stal členem Petrohradského sovětu a údajně působil jako Leninova spojka při jeho pobytu v Razlivu. V roce 1918 byl náměstkem předsedy petrohradské Čeky, členem Revolučního vojenského sovětu Baltské flotily a členem výboru na obranu Petrohradu v letech 1919–1920. Byl povoláním vrtač, ale vystudoval vysokou školu a zastával pak řadu vysokých funkcí, např. od roku 1931 byl prvním náměstkem lidového komisaře vodní dopravy v SSSR. V době svého zatčení 20. 12. 1936 byl ředitelem závodu Kompresor v Moskvě, kde bydlel ve známém „vládním domě“ na ulici Serafimoviče 2. Patřil k bolševické „staré gardě“, které se ocitla v nemilosti. Byl obviněn ze členství v antisovětské teroristické organizaci, 19. 6. 1937 Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu odsouzen k trestu smrti a den poté zastřelen; rehabilitován byl 22. 2. 1956.²³³

Boris Procházka

byl potomkem Čechů ze Sibiře, narodil se v Ačinsku, což je město na řece Čulym, přítoku Obu a leží na transsibiřské magistrále v Krasnojarském kraji. Vystudoval vysokou školu a pracoval jako vedoucí pivovarnického sektoru v ústřední výzkumné

²³²Tamtéž, s. 314.

²³³CA FSB, f. 7, d. R-4110; Rasstrelnyje spiski. Moskva 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 187.

laboratoři kvasného průmyslu Lidového komisariátu místního průmyslu RSFSR. Jeho žena Olga byla redaktorkou a překladatelkou ve Vsesvazovém rozhlasovém výboru a pocházela ze šlechtických kruhů z Podolské gubernie. Bydleli v Moskvě na Velké Dmitrovce v domě č. 9, ve stejném bytě č. 70, kde žil i Čechoslovák Józef Gibiec, zastřelený později v Butovu. Nejprve byl v listopadu 1936 zatčen Boris Procházka a obviněn ze členství v kontrarevoluční organizaci a z přípravy teroristických akcí, v lednu 1937 byla zatčena i jeho žena. Společně pak byli 16. srpna 1937 souzeni Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu a společně téhož dne byli i popraveni; jen rehabilitace v roce 1990 byla Borisovi vyřízena o měsíc dříve než Olze.²³⁴

Franz Neumann

byl československý Němec, narodil se v Mezihoří u Chomutova. Vystudoval vysokou školu a pracoval jako hlavní inženýr 2. bavlnářsko-papírenské továrny trustu *Sojuztechnotkan* v Moskvě. Zatčen byl pro špionáž v červenci 1938, odsouzen Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu 7. 3. 1939 a téhož dne byl zastřelen; rehabilitován byl v roce 1957.²³⁵

Bernhard Lats

byl rovněž německé národnosti, narodil se v Jasini na Podkarpatské Rusi a pracoval v Moskvě jako mistr dílny obrábění plechů v závodě č. 29, který spadal pod Lidový komisariát obranného průmyslu. Je nasnadě, že důvodem jeho zatčení v červenci 1936 musela být špionáž, za niž byl 5. 10. 1936 Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu odsouzen k smrti a 12. 11. 1936 popraven; k jeho rehabilitaci došlo 19. 11. 1957.²³⁶

Gustav Šok-Borecký

měl mimořádně pestrý životopis. Narodil se v Bratislavě a hlásil se k národnosti maďarské. Podle německy psaného životopisu, dochovaného v archivu Kominterny, už od dvanácti let pracoval jako stavební dělník. Krátce poté, co narukoval do války, padl u Przemyślu do ruského zajetí. Pobýval v táboře Berezovka a pracoval na Urale, za revoluce se stal rudoarmějcem a bojoval i proti československým legiím. Pak onemocněl tyfem a léčil se v Nižním Tagilu a Permu. Spolu s Čechoslováky se nakonec vrátil do

²³⁴Tamtéž, s. 202, 378.
²³⁵Tamtéž, s. 329.

²³⁶Tamtéž, s. 264.

vlasti. Před obsazením Bratislavy českým vojskem utekl do Budapešti a sloužil v maďarské Rudé armádě. Bojoval proti Rumunům až do porážky Maďarské republiky rád, pak byl několik měsíců v Budapešti vězněn, z vězení uprchl a přes Vídeň se vrátil do Bratislavy. Tady mu hrozilo vězení za dezerci, ale zachránila ho amnestie. Pracoval pak opět na stavbách až do 23. prosince 1927, kdy odjel do Sovětského svazu. V jeho spise je záznam Bohumíra Šmerala, že Gustav Schok je členem KSČ od jejího založení; byl proto rychle převeden do řad sovětské komunistické strany. V době svého zatčení 8. června 1937 byl vedoucím učebního střediska Výkonného výboru Kominterny. Bydlel u Moskvě na stanici Severní železniční dráhy Podlipky. Obvinili ho ze špionáže, 14. 9. 1937 byl odsouzen Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu a téhož dne byl zastřelen; rehabilitován byl 25. 3. 1958.²³⁷

Anton Kostjuk

měl s Československem jen málo zřetelnou souvislost. Byl v evidenci veden jako Ukrajinec, narodil se v neidentifikované obci Simakovce údajně v Rakousko-Uhersku,²³⁸ ale žil před válkou v Berlíně a byl členem Komunistické strany Německa. Na její výzvu a z pověření OGPU SSSR působil v organizacích ruské bílé emigrace, pak ilegálně odešel do Československa. Získal tady vízum k cestě do SSSR, ale tam byl v listopadu 1936 zatčen, 5. 8. 1937 Vojenským tribunálem Vnitřních vojsk NKVD odsouzen pro špionáž k trestu smrti a 3. 10. 1937 zastřelen. Byl rehabilitován Prokuraturou SSSR v roce 1991.²³⁹

Zbývá dodat, že Donské krematorium se osvědčilo i za druhé světové války, kdy v něm bylo zpopelněno přes 15 000 vojáků, kteří za války zemřeli v moskevských nemocnicích. Prošli jím též všichni významní sovětsí státní činitelé, pohřbívání v Kremelské zdi. Fungovalo do roku 1972, pak zůstalo už jen obřadní síní a kremace probíhaly v novém Nikolo-Archangelském krematoriu, údajně největším v Evropě. Objekt byl nakonec vrácen církvi a znovu se stal kostelem. Uvnitř budovy však zůstalo kolumbárium s urnami zpopelněných, což není v souladu s pravoslavnou věroukou a vyvolává to sváry.²⁴⁰

²³⁷RGASPI, f. 17, op. 98, d. 12071; Rasstrelnyje spiski. Moskva 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 526.

²³⁸Mohlo by jít o Semakivci (čeští vojáci za I. světové války obci říkali Šimakovce) u Horodenky na Haliči.

²³⁹Rasstrelnyje spiski. Moskva 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 239.

²⁴⁰Novoje Donskoje kladbišče; Čerdanceva, J.: Vsjo obratit' v prach?

Nenápadné směrovky ukazují cestu ke třem „mohylám“, společným hrobům obětí politických represí.²⁴¹ Hrob č. 1 je ukryt až na konci hřbitova, poblíž zamčených železných vrat ve zdi Donského kláštera. Tvoří jej nevelký šestiúhelník vymezený tenkými kvádry obyčejné šedé žuly, se dvěma pamětními deskami uprostřed plochy zcela přeplněné tabulkami se jmény a fotografiemi zastřelených a spoustou květín. Už skoro zakrývají text na šedé tabuli: „Zde jsou pochovány ostatky nevinně umučených a zastřelených obětí politických represí let 1930–1942. Na věčnou památku.“ Černá tabule označuje hrob a poněkud úřednický dodává: „Místo uložení nevyžádaného popela z let 1930 až 1942.“ Snad i ti mladší návštěvníci hřbitova pochopí, že se rodiny svých blízkých nezřekly a že si nevyzvedly popel popravených jen proto, že to nesměly a ani nemohly udělat, když se popravy přísně utajovaly. Památník byl zpřístupněn už 16. srpna 1991 iniciativou Čeremuškinské společnosti obětí politických represí města Moskvy,²⁴² ale těch asi sto tabulek se jmény zastřelených a umučených, jež se do stísněného prostoru vešly, sotva může důstojně zastoupit několik tisíc obětí, které nemají svůj hrob.

Zato hned u vchodu na hřbitov stojí masivní, nedávno obnovený náhrobek s fotografií Vasilije M. Blochina v generálské uniformě, i když je známo, že nedlouho před smrtí byl této hodnosti zbaven.²⁴³ A jeho zástupce z popravčího komanda NKVD, Petr A. Jakovlev, leží hned ve vedlejším hrobě. Společně postříleli stovky těch, jejichž bezejmenný popel skončil nedaleko v jámě u hřbitovní zdi. U hrobu je malá lavička, jež přímo vybízí ke vzpomínkám. Co o „generálovi“ napsali historici? „Nyní už není tajemstvím, že V. M. Blochin se osobně účastnil střílení, i když to vzhledem ke svému postavení nemusel dělat. Konal však svou nelehkou práci, oblečený jako řezník na jatkách do hnědé gumové zástěry, náprsenky a vysokých gumových holínek.“²⁴⁴ Nápis na náhrobku volá po „věčné památce“ na zesnulého Vasilije Blochina. Doufejme tedy, že jeho činy opravdu nebudou zapomenuty.

²⁴¹Společný hrob č. 2 ukrývá popel obětí z let 1943–1944, společný hrob č. 3 je věnován obětem represí z let 1945–1952; bude o nich pojednáno až v dalším textu.

²⁴²Viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=193> [cit. 17. 8. 2013].

²⁴³Umístění hrobu: hřbitovní úsek (učastok) č. 1, alej č. 2; Petrov, N. V. – Skorkin, K. V.: Kto rukovodil NKVD. 1934–1941. Spravočnik. Moskva 1999, s. 112; Albac, J.: Palači i žertvy; Petrov, N.: Čelovek v kožanom fartuke.

²⁴⁴Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 71.

Zvláštní objekt „Kommunarka“

I když se „zvláštní objekt NKVD Kommunarka“ stal jakýmsi úložištěm osob zastřelených za Velkého teroru v roce 1937 až několik týdnů po střelnici NKVD v Butovu, rozhodli jsme se dodržet kontinuitu dosavadního výkladu. Právě „Kommunarka“ v té době totiž začala nahrazovat Donský hřbitov, kam se až dosud odvážela těla osob popravených na základě výroků soudních orgánů, nejčastěji Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR. Dalším důvodem je i okolnost, že osudy osob pohřbených v Butovu už budeme moci rekonstruovat z přímých archivních materiálů, což se nám u pohřbených na Kommunarce poštěstilo jen v několika případech.

Název „Kommunarka“ má podle slovníků dvojí a dosti podobný význam: označuje účastníci Pařížské komuny, proletářské revoluce „komunardů“ v Paříži z roku 1871, nebo obecně členku jakékoliv komuny, sociální skupiny, zorganizované na základě společného vlastnictví výrobních prostředků i společné práce.²⁴⁵ V sovětském Rusku nebyly pracovní či zemědělské komuny ničím neobvyklým, a existovaly i „komuny mládeže“.²⁴⁶ Jedna taková dětská komuna prý byla zřízena i v domě č. 8 ve vesničce Stolbovo jižně od Moskvy, a právě ona mohla být prvním podnětem k označení „Kommunarka“. Část Stolbova včetně domů, polí a hospodářských zvířat se totiž v roce 1925 od obce odtrhla a přešla k osadě Fitarevo, po níž byl zprvu pojmenován i nově vzniklý sovchoz. Správce sovchozu ale navrhl politicky aktuálnější název; podle jiných zdrojů šlo o iniciativu samotného Dzeržinského, neboť sovchoz připadl resortu OGPU a zásoboval zemědělskými produkty i moskevskou Lubjanku. Název „Kommunarka“ tak dostal sovchoz i nová osada.²⁴⁷

Místo, kde vznikl speciální objekt NKVD, však s osadou Kommunarka nemá kromě svého názvu nic společného. Je vzdáleno více než kilometr od osady směrem na severozápad a leží na opačné straně Kalužské silnice, takže historicky patřilo k blízké

²⁴⁵Velký rusko-český slovník. Sv. 2. Praha 1953. s. 72; Slovník spisovného jazyka českého. Sv. 1. Praha 1960, s. 924; Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Sv. 4. Diderot 1999, s. 151; Kraus, Jiří a kol.: Nový akademický slovník cizích slov, s. 426.

²⁴⁶Byly zřizovány po vzoru pověstného vychovatele Antona S. Makarenka a jeho dětské pracovní komuny OGPU F. E. Dzeržinského, v níž v letech 1927–1936 vychovával mladistvé provinilce a bezprizorné. Viz např. http://ru.wikipedia.org/wiki/Макаренко,_Антон_Семёнович [cit. 30. 8. 2013]

²⁴⁷V roce 1926 žilo u sovchozu Kommunarka 63 obyvatel, v roce 2005 žilo v osadě Kommunarka Leninského okresu Moskevské oblasti (od 1. 6. 1912 Novomoskevského administrativního okruhu) už 4 599 obyvatel. Vzorový sovchoz, jeden z nejbohatších v celé zemi, byl v devadesátých letech zprivatizován. V osadě byl v roce 2008 vybudován Chrám Proměny Páně. Viz [http://ru.wikipedia.org/wiki/Коммунарка_\(посёлок\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Коммунарка_(посёлок)), <http://храм-коммунарка.рф/> [cit. 30. 8. 2013]

osadě Choroševka. Byl to tichý lesní dvůr s nevelkým panským domem a hospodářskými budovami, k němuž vedla od staré Kalužské silnice lipová alej, v hloubi lesa bylo na říčce Ordynce malé jezírko. Majitelé dvora se často střídali, posledním byl B. A. Malevskij-Malevič. Osada Choroševka už zmizela, ale okolní osady Prokšino a Makarovo na jihu a Nikolo-Chovanskoje na severu existují dodnes.²⁴⁸ Místo se nachází na 24. kilometru Kalužské silnice, směřující z centra Moskvy na jihozápad (silnice č. A101), asi čtyři kilometry od MKAD (*Moskovskaja kolcevaja avtomobilnaja doroga*, Moskevská okružní autostráda). Lze sem snadno dojet ze stanice metra „Ťoplyj stan“ autobusy nebo „maršrutkami“ (hromadnými taxíky) č. 508, 512, 531, 577 a 596 (autobus č. 815 z trasy uhýbá do osady Kommunarka), vystoupit na zastávce „Gazoprovod“ a jít dál po pravé straně Kalužské silnice travnatou pěšinkou asi 350 m (na křižovatce neodbočovat ani doleva na Kommunarku, ani doprava na Nikolo-Chovanskoje) až k modrému poutači, který návštěvníka už nasměruje doprava na přímou cestu k objektu. Po dalších asi 350 m se objeví zeleně natřený plot areálu dnešního památníku a masivní vrata se zvonkem, kterým lze přivolat službu.

Už v roce 1927 byl dvůr na někdejší Choroševce předán sovětské bezpečnosti a měl sloužit jako „dača“ (výletní chata) tehdejšímu místopředsedovi OGPU a pozdějšímu lidovému komisaři vnitra Genrichu G. Jagodovi. A protože se nacházel na pozemku blízkého resortního sovchozu OGPU Kommunarka, začalo se tak říkat i Jagodovu sídlu, i když sami čekisté místu přezdívali též „Loza“ (Vrbina). Už tehdy byl objekt o ploše asi 18 ha ohrazený neprůhledným plotem s ostnatým drátem přísně střežen, v okolí se nesmělo chodit na houby ani pást dobytek. Byl tu postaven jednopatrový dřevěný dům s velkými pokoji pro hosty a skromnějšími pokojíky pro obslužný personál, uzpůsobený spíše než k rodinné rekreaci komisaře Jagody ke konání výjezdních porad a příležitostných oslav vedení NKVD, spojených s rybařením na jezírku a zábavou. I Jagoda tu v kruhu přátel slavil své 45. narozeniny. Po jeho zatčení v březnu 1937 byl objekt dočasně opuštěn, ale Jagodův nástupce Ježov si už nedlouho poté poznačil do zápisníku Stalinův příkaz: „Jagodovu daču – čekistům“. Podle mínění historiků to znamenalo, že na dobře ukrytém a střeženém pozemku NKVD měli být tajně pohřbíváni především

²⁴⁸Není bez zajímavosti, že např. poslední majitel usedlosti Chovanských baron Dmitrij V. Schepping, pozdější moskevský účetní, byl odsouzen kolegiem OGPU 13. 3. 1930 k trestu smrti za členství v kontrarevoluční teroristické organizaci a čtyři dny poté byl zastřelen; leží na Vagaňkovském hřbitově. In: Žertvy politického teroru v SSSR; Istorija Kommunarki, viz Sajt žitělej Kommunarki, http://www.vkommunarke.ru/viewpage.php?page_id=13 [cit. 30. 8. 2013]

postřelení pracovníci NKVD. A zpočátku to tak skutečně vypadalo, protože hned první tři hromadné pohřby v září a říjnu 1937 se týkaly takřka výhradně pracovníků NKVD.²⁴⁹

Tehdy už se vražedný stroj Velkého teroru rozjížděl naplno a bylo nutné vyřešit, kam by se měla ukládat těla stále vyššího počtu popravených. Dosavadní postupy využívající Donského krematoria už dávno nestačily, ani městské hřbitovy nepřipadaly v úvahu. Bylo nutné vyhledat nová úložiště těl, nepřliš vzdálená od Moskvy, kapacitně dostačující a skrytá před zraky veřejnosti. Pozemky resortu NKVD na bývalé Jagodově chatě u Kommunarky a střelnice NKVD v Butovu všem těmto kritériím vyhovovaly, takže třetí vytipovaná oblast, meliorační pole u města Ljubercy, asi dvacet kilometrů jižně od Moskvy, mohla zůstat v rezervě a nebyla nakonec využita.²⁵⁰

Na rozdíl od střelnice NKVD v Butovu sloužil „speciální objekt Kommunarka“ výhradně Ústřednímu aparátu NKVD. Byli sem ukládáni popravení, kteří prošli věznicemi Ústředního aparátu NKVD – Lubjanskou vnitřní věznicí, Lefortovskou věznicí a její pozdější (od 1. 9. 1939) pověstnou pobočkou Suchanovskou věznicí, zčásti též Butyrskou věznicí, Vladimírskou „centrálou“ a Kazaňskou vězeňskou psychiatrickou nemocnicí. K popravám docházelo ve věznicích, ve sklepeních budovy Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR i pod garážemi Autobázy NKVD č. 1 na Varsonofjevském pereulku. Je dosti pravděpodobné, že někteří odsouzcenci byli stříleni i v areálu Kommunarky, ač k tomu přímé archivní doklady dosud chybí.²⁵¹ Většinu rozsudků smrti vyneslo Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR, další též některé vojenské tribunály, a asi 150 osob bylo popraveno v rámci tzv. „zvláštního režimu“ bez řádných soudních rozsudků (šlo především o zastřelené příslušníky NKVD).²⁵²

Počet obětí represí zakopaných do země v objektu Kommunarka (především v lese na východní straně areálu, poměrně daleko od správní budovy) se zprvu odhadoval na 10 až 14 tisíc osob, jak to uvedla expertní komise Federální bezpečnostní služby v roce 1993. I když se zde exhumace z pietních důvodů neprováděly, novější odhady považují

²⁴⁹Chram Svjatych Novomučenikov i Ispovednikov Rossijskich. Pamjatnik istorii „Specobjekt Kommunarka“. Viz <http://hram-poligon-kommunarka.ru/index.php> [cit 30. 8. 2013].

²⁵⁰Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 61. Uvádí i další místa poblíž Moskvy, v nichž mohla být ukládána těla obětí teroru, avšak nebylo to dosud jasně doloženo archivními doklady: chata tajemníka prezidia VCIK A. S. Jenukidzeho v Meščerinu v Leninském okrese, Těrjajevskij les na pozemku sovchozu Kommunarka, vojenské pohřebiště u obce Ščerbinka, kde byla věznice NKVD, pohřebiště u Ostafjevských táborů NKVD, chata komisaře NKVD A. Ch. Artuzova v osadě Verchněje Otradnoje v Odincovském okrese aj.

²⁵¹Figurovskij, Nikolaj: Specobjekt „Monastyr“. Izvestija, 11. 10. 2007 (<http://izvestia.ru/news/329601>, cit. 31. 8. 2013).

²⁵²Golovkova, L. A.: Moskovskije rasstrely.

za prokázané pohřbení asi 6 a půl tisíce mrtvých. Hroby zpočátku kopal jeden místní občan, ale záhy sem byl přidělen pásový bagr „Komsomolec“, který uměl rychle vyhloubit dlouhé příkopy a nakonec i zakrýt těla vrstvou hlíny.²⁵³

Struktura obětí represí uložených na Kommunarce se v mnohém ohledu značně liší od obětí na podobných pohřebištích v Moskvě i jinde v někdejším Sovětském svazu. I zde sice leží mnozí prostí občané, dělníci, obyčejní úředníci a zaměstnanci, knihovníci, muzejníci a studenti, avšak většina popravených patřila k elitě sovětské společnosti, ke spiklenecké „věrchušce“, jak jim říkali čekisté. Leží tu nejvyšší straničtí, státní a vojenští činitelé sovětského režimu, legendární hrdinové revoluce a občanské války, ministři, diplomaté, akademici, profesori, spisovatelé a redaktori, ředitelé závodů. Někteří před zatčením bydleli přímo v Kremlu (např. politik a šéfredaktor „Izvestij“ N. I. Bucharin, náměstek lidového komisaře zahraničních věcí N. N. Krestinskij), jiní třeba v prominentním Domě vlády na ulici Serafimoviče č. 2, známém „Domě na nábreží“, v němž bylo 505 bytů, v nichž bylo zatčeno přes 800 jejich obyvatel, z nich 338 bylo zastřeleno a ostatky 164 osob leží právě na Kommunarce. K předním stranickým a státním činitelům patřili např. A. I. Rykov, N. V. Krylenko, A. S. Bubnov, M. A. Černov, O. A. Pjatnickij, J. E. Rudzutak, V. A. Antonov-Ovsejenko, I. S. Unšlicht, R. I. Ejche. Leží zde ostatky 254 vysokých funkcionářů NKVD, kteří většinou aktivně rozjížděli vražedný aparát teroru, až se nakonec sami stali jeho oběťmi, např. náměstek Dzeržinského J. Ch. Peters, náčelník správy Gulagu M. D. Berman, náčelník Dmitlagu Z. B. Kancelson, náčelník UNKVD Moskevské oblasti L. M. Zakovskij. Na Kommunarku byly uloženy ostatky 546 vojáků nejvyšších hodností, velitelů armádních složek všech druhů vojsk, 372 vedoucích největších závodů všech výrobních odvětví, ředitelů i inženýrů, 235 pracovníků v železniční dopravě od nejnižších až po nejvyšší funkce, 214 vysokoškolských pedagogů, profesorů a docentů i 50 jejich studentů a aspirantů, přes 200 novinářů, redaktorů a tiskařů, 50 vědeckých pracovníků, 20 diplomatů, 18 vedoucích pracovníků Moskevského metra, 17 členů vedení Komunistické internacionály, 16 pracovníků rozhlasu, 15 příslušníků Moskevské prokuratury, vedení někdejší nemocnice NKVD na Jauze i lékaři z Kremlu, mnoho pracovníků tělovýchovy, zaměstnanců Inturistu, Červeného kříže, pracovníci muzeí a galerií. Připomíná se osud členů vlády Mongolska, kteří byli pozváni k jednání do Moskvy a včetně premiéra i předsedy Mongolského Churalu byli zastřeleni. Podobně dopadla část politického a

²⁵³Rasstrelnyj poligon „Kommunarka“, http://ru.wikipedia.org/wiki/Расстрельный_полигон_«Коммунарка» [cit. 2. 9. 2013].

vojenského vedení Lotyšska. Za všechny povražděné příslušníky inteligence, kteří skončili na Kommunarce, lze zmínit alespoň spisovatele Borise Pilňaka a Artoma Vesjolého²⁵⁴

K zastřelení osob odsouzených k trestu smrti Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu docházelo obvykle hned téhož dne (i když známe několik výjimek), a uložení těla do země v Kommunarce následovalo bezprostředně poté. První zde uložení mrtvů však byli zastřeleni ve „zvláštním režimu“, tedy na přímý rozkaz Stalina a jeho nejbližších, a šlo skoro výhradně o příslušníky NKVD, kteří byli kompromitováni spojením s předchozím Jagodovým vedením NKVD. První dochovaný záznam o uložení osmi těl se týká 2. září 1937, dalších devět těl tu bylo uloženo 20. září, pět těl 8. října 1937. Tehdy bylo zřejmě rozhodnuto, že Kommunarka bude sloužit jako pohřebiště všech osob popravených Ústředním aparátem NKVD, takže 21. října 1937 tu bylo uloženo 13 těl osob odsouzených k smrti Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR a vojenskými tribunály. Pak už takové akty probíhaly zcela systematicky, ať již se jednalo o rozhodnutí Nejvyššího soudu, vojenského tribunálu nebo „dvojky“ Komise NKVD a Prokurátora SSSR, takřka den po dni (jen s krátkými přestávkami) až do 27. října 1938, kdy období Velkého teroru končilo. Nicméně už počátkem března 1939 tu podle záznamů byla opět uložena těla zastřelených osob, a v polovině dubna 1939 hned třikrát. Pro rok 1940 záznamy chybějí. Záhy po začátku války Sovětského svazu s Německem sem byly uloženy ostatky 513 osob, zastřelených ve dnech 27., 28. a 30. června 1941, a v době vrcholícího obklíčení Moskvy, 16. října 1941, ostatky 220 osob, obětí vůbec největší moskevské hromadné popravy, provedené v jediném dni. Toto datum se obvykle pokládá za konec pohřbívání obětí represí na Kommunarce, doložený z archivů bezpečnosti. Soupisy obětí represí sestavené Memoriálem sice zmiňují pravidelné ukládání těl na Kommunarce až do listopadu 1945, ale mohlo jít spíše o objekt NKVD na střelnici v Butovu, který byl někdy v té době podřízen Ústřednímu aparátu NKVD. Uvádí se, že ještě na podzim roku 1941 „Jagodova dača“ vyhořela a byla opuštěna, vybavení rozkradli lidé z okolí a zmizel i dřevěný plot. Ale už za rok a půl se tam objevil nový dům a místo opět sloužilo jako přísně tajný objekt NKVD.²⁵⁵

²⁵⁴Tamtéž; Golovkova, L. A.: Suchanovskaja ťurma, s. 48-59.

²⁵⁵Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 499-500; Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 147; Táž: Suchanovskaja ťurma, s. 152-153; Zachoroněnije v Kommunarke, spisok po godam. Viz <http://www.memo.ru/memory/communarka/index.htm> [cit. 2. 9. 2013].

Martyrolog obětí politických represí, jejichž ostatky jsou uloženy na Kommunarce, přináší biografická data 4 527 osob (naprostou většinu z nich, tedy 4 220 osob, odsoudilo Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR). Historikové však předpokládají zhruba o dva tisíce vyšší počet obětí, tedy asi 6 500 osob, neboť u mnoha popravených nebyl proces rehabilitace řádně ukončen, a některé vyšetřovací spisy se prozatím nepodařilo v bezpečnostních archivech dohledat.²⁵⁶ Mezi oběťmi „Kommunarky“ se nám dosud podařilo nalézt patnáct Čechů a československých občanů, přičemž čtrnáct z nich bylo popraveno za Velkého teroru. V některých případech jsme již mohli nahlédnout i do archivních spisů, takže několik osudů můžeme podat v poněkud ucelenější podobě.

Gertruda Aroseva,

rozená Freundová, byla učitelkou tance. Jako jediná z naší skupiny obětí byla popravena už v roce 1937. Pocházela z Prahy, její otec Rudolf Freund byl z rodu židovských obchodníků a zahynul v Osvětimi, matka Terezie přežila deportaci do Terezína a zemřela až v roce 1983. Gertruda údajně absolvovala taneční školu Isadory Duncanové v Drážďanech a živila se výukou tance i v Praze.²⁵⁷ Tak se seznámila i s vedoucím zastupitelství SSSR v Československu Alexandrem Jakovlevičem Arosevem, který do baletní školy přivedl svou dceru. Arosev měl za sebou už pestrou minulost revolucionáře,²⁵⁸ později působil jako sovětský diplomat v Lotyšsku, Francii, Švédsku, Litvě a v letech 1929–1933 i v Československu. Byl znám též jako umělec, psal povídky, romány a divadelní hry, podílel se na založení Svazu spisovatelů.²⁵⁹ Bouřlivý byl i jeho osobní život: přijel do Prahy jen se svými třemi dcerami, protože jeho žena Olga²⁶⁰ už žila

²⁵⁶Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 485, 490, 494; Zachoroněnije v Kommunarke, spisok po godam.

²⁵⁷Rozhovor s Dmitrijem Arosevem, vnukem Gertrudy Arosevy. Viz Tolstoj, Ivan (red.): Semja Arosevych na foně XX veka. Poverch barjerov – Jevropejskij vypusk. Radio Svoboda, 28. 12. 2005, <http://archive.svoboda.org/programs/otbe/2005/otbe.122805.asp> [cit. 4. 9. 2013].

²⁵⁸Zalesskij, K. A.: Imperija Stalina. Biografičeskij enciklopedičeskij slovar. Moskva 2000. Už za cara pobýval často mezi revolucionáři v exilu, doma byl vězněn a poslán do vyhnanství na Sibiř. Za bolševické revoluce byl předsedou Tverského sovětu a velitelem jednotek moskevského Vojenského revolučního výboru, který nařídil ostřelování Kremlu z děl, jež poškodilo orloj na Spasské věži i chrámy; později velel vojskům Moskevského vojenského okruhu a v roce 1920 působil jako předseda Nejvyššího revolučního tribunálu Ukrajiny, který přísně stíhal „třídní nepřátele“ a „buržoazní nacionalisty“. Působil též jako komisař v různých armádních složkách i jako zástupce ředitele studijního ústavu V. I. Lenina.

²⁵⁹Slovník spisovatelů národů SSSR. Praha 1968, s. 36. V hesle se o něm mj. uvádí: „Nejčastěji zobrazoval typy vnitřně nalomených, rozčarovanych komunistů starší generace, kteří za válečného komunismu a Nepu podléhali depresím, pochybám, vlivu maloměstského prostředí; nejvíce pozornosti A. věnoval vylíčení bolestných prožitků, deziluzí.“

²⁶⁰Olga Vjačeslavovna Aroseva, roz. Goppen, pocházela z polské šlechtické rodiny, byla osobní tajemnicí Molotovovy ženy Poliny Žemčužiny, zemřela v roce 1953.

s jiným mužem; její pozdější návštěva Prahy definitivně rozhodla o tom, že odejde od rodiny za novou láskou až na Sachalin. Arosev se plně oddal práci diplomata a měl značný podíl na změně přístupu k Sovětskému svazu a k jeho uznání *de iure*, snažil se ale vytvořit i rodinné zázemí svým ještě malým dcerám. Nejstarší Natalja se později stala překladatelkou z češtiny, Jelena i nejmladší Olga jsou známými herečkami.²⁶¹ Všechny tři s odstupem času vzpomínaly s dojetím na poklidné dětství ve vile Tereza v Praze²⁶² i na to, jak těžce se vyrovnávaly se vztahem svého otce k ženě o dvacet let mladší než on, štíhlé baletce se zlatavě rusými vlasy a zelenýma očima.²⁶³

Záhy po svatbě byl Arosev přes své diplomatické úspěchy odvolán do Moskvy, kde mu Gertruda v roce 1934 porodila syna Dmitrije. Bydleli zprvu u rodinného přítele Molotova, než se Arosev stal předsedou Všeruské společnosti pro kulturní styky se zahraničím a získal dva byty v luxusním vládním domě Na nábreží, který se stal svérázným symbolem politických represí.²⁶⁴ V jednom bytě bydleli, ve druhém si Gertruda zřídila taneční sálek pro výuku baletu. I když si občas stěžovala na nedostatky v zásobování a jiné nešvary sovětského života, snažila se přizpůsobit. Byla prý podruhé těhotná, když ji v noci 26. června 1937 na chatě v Sestrorecku u Leningradu zatklo komando státní bezpečnosti.

Jako cizinka byla podezřelá ze špionáže, útok byl ale bezpochyby namířen proti jejímu manželovi. Ten se hned v noci vrátil známým rychlovlakem „Rudá střela“ do Moskvy a volal Molotovovi, ale přítel mu nepomohl. Vypravil se tedy sám na Lubjanku za Ježovem, s nímž se znal z dob občanské války, aby se za svou ženu zaručil, ale už se nevrátil. Vyslychal ho prý pověstný Rajchman, zástupce V. S. Abakumova, který vedl čistky nejvyššího státního aparátu (oba to dotáhli až k hodnostem generálů). Kladlo se mu za vinu, že se přátelil s Bucharinem a nařkli ho z přípravy teroristických útoků. Ke všemu se brzy přiznal, ale před soudem to odvolal s námitkou, že přiznání bylo vynucené. Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR jej 8. února 1938 odsoudilo

²⁶¹Natalja přeložila např. díla K. Čapka a J. Weisse, Jelena je zasloužilou umělkyní RF a hraje v Omském oblastním dramatickém divadle, Olga je národní umělkyní RF a hraje v Moskevském divadle satiry.

²⁶²Vila Tereza (Italská 36, Praha-Žižkov), od r. 1922 první sovětské oficiální zastupitelství v ČR.

²⁶³Aroseva, Natalja: Sled na zemle. Dokumentalnaja povest' ob otce. Moskva 1987; Vasiljeva, Svetlana: Jelena Aroseva. Ja umela radovat'sja meločam. Omskaja Tribuna. No 34 (48), 30. 8. 2012, s. 10-21. Viz též <http://www.tribunaomsk.ru/webroot/material/view?id=855> [cit. 4. 9. 2013]; Aroseva, Olga: Proživšaja dvaždy. Vozvraščeniye iz něbytija. Moskva 2012, http://modernlib.ru/books/olga_roseva/prozhivshaya_dvazhdi/ [cit. 4. 9. 2013]; Olga Arosevová: Moje dětství proběhlo v Praze... Webová stránka rozhlasové stanice Hlas Ruska, http://czech.ruvr.ru/_print/3329030.html [cit. 5. 9. 2013].

²⁶⁴Je v něm dnes i muzejní expozice, která to připomíná, viz <http://museumdom.narod.ru/> [cit. 5. 9. 2013].

k trestu smrti. Byl zastřelen 10. února 1938, údajně ve sklepení budovy soudu na Nikolské ulici, společně se svým přítelem, lékařem a legendárním symbolem bolševické revoluce Vladimírem Antonovem-Ovsejenkem,²⁶⁵ který byl jeho předchůdcem na sovětském zastupitelství v pražské vile Tereza. Není známo, zda se vůbec dozvěděl, že jeho ženu Gertrudu odsoudili k smrti už 2. prosince 1937 a téhož dne zastřelili. Mezi popravenými nebývalo moc žen, nicméně manželky významných státních a stranických činitelů někdy sdílely osud svých mužů.²⁶⁶ Gertrudin sen o štěstí tak skončil v jamách v lesíku na Kommunarce, kde se aspoň symbolicky se svým Alexandrem opět setkala.²⁶⁷ O Arosevovy dcery se postarala jejich matka, až na nejmladší Olgu se svého otce jako „nepřítele lidu“ úředně zřekly, aby mohly studovat. Malého Dmitrije vzali k sobě vzdálení příbuzní, ale když jeho nový otec za války padl, musel Dmitrij do dětského domova a vystudoval vojenskou hudební školu.

Na podzim roku 1956, už v rámci rehabilitace obětí represí, úřady sdělily Arosevovým dětem lživou zprávu, že jejich otec zemřel 17. března 1945, bez údajů o příčině a místě smrti. A Dmitrij se dověděl, že jeho matka zemřela 5. srpna 1944. Myslel si to ještě v roce 1988, kdy posílal dokumenty o svých rodičích do úschovy Memoriálu. Až po dlouhých čtyřiceti letech se znovu sešel s pražskou babičkou Terezií, která ho nakonec s pomocí Červeného kříže našla. Jezdil pak často do Čech na návštěvu i se svým synem Dmitrijem, Gertrudiným vnukem, stejně jako se do vily Tereza rády vracejí jeho nevlastní sestry Olga a Jelena. Ta prý dokonce v zahradě vily nedávno našla už vzrostlý keř magnolie, který tam kdysi jako malá holka zasadila.²⁶⁸

²⁶⁵Vladimír Antonov-Ovsejenko byl vedoucím zastupitelství SSSR v Praze v letech 1924–1928. Byl revolucionářem už v roce 1905, kdy byl odsouzen k smrti a po změně rozsudku pobýval ve vyhnanství na Sibiři, žil v exilu v Paříži, velel útoku na Zimní palác v Říjnové revoluci, vedl Rudou armádu na Ukrajině atd. Spolu s Tuchačevským brutálně potlačil protibolševické povstání v Tambově r. 1921, v roce 1934 se stal generálním prokurátorem RSFSR. Jako zvláštní sovětský konzul působil v občanské válce ve Španělsku a v roce 1937 se stal lidovým komisařem justice, přesto byl zatčen a za přátelství s Trockým a spiknutí proti Stalinovi v únoru 1939 popraven. Viz Vladimír Antonov-Ovsejenko, http://cs.wikipedia.org/wiki/Vladimír_Antonov-Ovsejenko [cit. 4. 9. 2013].

²⁶⁶Na Kommunarce leží manželky popravených vojenských velitelů Tuchačevského, Uboreviče aj. Viz Golovkova, L.: Suchanovskaja ťurma, s. 58.

²⁶⁷Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 22, 26; Archiv sdružení Memorial Moskva, f. 1, op.1, d. 199 (Arosev Alexandr Jakovlevič), d. 200 (Aroseva Gertruda Rudolfovna).

²⁶⁸Tamtéž; Aroseva, O.: Proživšaja dvaždy; Vasiljeva, S.: Jelena Aroseva; Tolstoj, I. (red.): Semja Arosevych. Dimitrij Arosev, Gertrudin syn, zemřel v roce 2000. Její vnuk Dmitrij je také již známým hercem.

Abraham Frischer

a jeho žena Helena, rozená Glassová, měli podobně „románový“ osud. Dokonce se do skutečného románu dostali, jako postavy knihy Jiřího Weila *„Moskva – Hranice“*, on jako polský inženýr „Robert“ a ona jako „Ri Gustavovna“.²⁶⁹ Skutečný Abraham Frischer se narodil v židovské rodině ve vsi Skopanie, dnešní součásti obce Baranów Sandomierski v okrese Tarnobrzeg v Podkarpatském vojvodství v Polsku.²⁷⁰ Jako inženýr byl odborníkem na kabelovou techniku, pracoval v továrně na výrobu kabelů v Krakově (a podle románu v Bratislavě).²⁷¹ Helena byla dcerou židovského podnikatele Gustava Glasse, který měl v Prostějově větší obuvnickou dílnu (bývala pak označována za dceru továrníka).²⁷² Získala ve Vídni humanitní vzdělání a politicky se radikalizovala, byla členkou Svazu svobodné mládeže a vstoupila i do komunistické strany. Traduje se, že byla jednou z lásek prostějovského básníka Jiřího Wolkra. Je pravděpodobné, že tak jako románová „Ri“ se i ona záhy provdala za mladého sionistu a odjela s ním do Palestiny, ale za rok se vrátila domů sama. V roce 1926 porodila syna, kterého před odjezdem do Sovětského svazu svěřila na výchovu své sestře.²⁷³ S manželem se poznali ještě ve Vídni, údajně ho pak propustili z práce, když se proslechlo, že si vzal komunistku. Už málem přijali nabídku kvalifikované práce s vystěhováním do Argentiny, když jim prý tajemník komunistické strany Gottwald navrhl, aby se ing. Frischer přihlásil jako specialista do Sovětského svazu, kde jeho profesi uvítají. Musel kvůli tomu vstoupit do KSČ.

V roce 1935 odjeli, ing. Frischer podle románu o něco dříve, aby v Moskvě zařídil vhodný byt. Získali ho v dobře vybaveném domě pracovníků Kominterny a zahraničních specialistů na Telegrafním pereulku. Ing. Frischer pracoval na přípravě technického vybavení první linie Moskevského metra, stal se zástupcem náčelníka technického oddělení závodu *Moskabel*. Helena učila němčinu děti schutzbundovců, účastníků

²⁶⁹Weil, Jiří: *Moskva – hranice*. 2. vyd. Praha 1991. Kniha vyšla poprvé v roce 1937 a vzbudila ostrou kritiku domácích komunistů, jež přetrvala i v poválečném období. Blíže viz např. Štědroňová, Eva: *Weilova Moskva – hranice, významný román české literatury*. Tamtéž, s. 269-280; Kryl, Miroslav: *Jiří Weil - intelektuál mezi Východem a Západem*, Slovanský přehled 91, 2005, č. 2, s. 301-308.

²⁷⁰Židé tam tehdy tvořili až polovinu obyvatel a byl tam velký židovský hřbitov pro celé okolí. Viz Wirtualny Sztetl. Baranów Sandomierski, <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/baranow-sandomierski/5,historia/> [cit. 3. 9. 2013]

²⁷¹Jistý Ing. Abraham Frischer učil ve školním roce 1926/1927 na Spolkovém židovském reformním reálním gymnáziu v Brně novohebrejštinu. Mohl to být náš hrdina, který tento jazyk prý výtečně ovládal. Mikešová, Helena: *Almanach Spolkového židovského reformního reálního gymnázia v Brně 1920–1941*. Brno 2012. Viz *Židovská obec Brno*, <http://www.zob.cz/?q=node/1894> [cit. 3. 9. 2013].

²⁷²Podle vlastních publikovaných vzpomínek se narodila 20. 6. 1906 v Brně, i když se v literatuře uvádí Prostějov, kde rodina žila.

²⁷³Její románová sestra se jmenovala Margit a žila v Praze, ve vzpomínkách ji uvádí jako Lilli.

vídeňského ozbrojeného povstání z roku 1934, kteří odjeli před represemi do Moskvy. Za dva roky, večer 19. listopadu 1937, byli oba zatčeni a obviněni ze špionáže a kontrarevoluční činnosti. Když je odváděli, svítila prý v celém velkém domě už jen dvě okna. Frischerovo jméno je pod č. 143 na soupisu 180 osob z Moskvy a okolí podléhajících soudu Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR, vyhotoveném 3. ledna 1938 a podepsaném Ždanovem, Molotovem, Kaganovičem a Vorošilovem, s návrhem na odsouzení v první kategorii (k trestu smrti).²⁷⁴ Soud se konal 16. ledna 1938, téhož dne byl Frischer zastřelen a jeho tělo uloženo na Kommunarce.²⁷⁵

Helena se o smrti svého muže dověděla až po odpykání trestu deseti let gulagu. V táborech v republice Komi pracovala v zemědělství, v nemocnici, na lesní kalamitě, za války v dílně šila uniformy pro frontu a prostěradla pro vojenské nemocnice, stavěla železnici Kotlas – Vorkuta a Severopečorskou dráhu, pracovala i v táborovém divadelně-estrádním souboru s režisérem Alexandrem Gavronským. Po propuštění musela zůstat ve vyhnanství a s pomocí přátel nastoupila jako kostymérka do Ust' Kulomského divadla (na jihovýchodě republiky Komi). Když divadlo zavřeli, pracovala jako pomocná hospodářka v ambulanci na železniční stanici Mikuň (Ust'-Vymský okres v republice Komi). Spala v kuchyni na podlaze u známých a pořád snila o návratu do Prahy, ale nepustili ji. Když začalo nové zatýkání již propuštěných vězňů, nosila svým přátelům balíčky do věznice v hlavním městě Komi Syktyvkaru. Pak odjela do Oděské oblasti za režisérem Gavronským, ale to už přišel rok 1956, který jí umožnil návrat do Moskvy a za rok se dočkala i rehabilitace. Dostala malý byt a začala pracovat v dílně na výrobu loutek, překládala z češtiny a němčiny hry pro loutkové divadlo, a na motivy Andersenovy pohádky napsala hru *Princezna a pasáček vepřů*, která se dodnes hraje. V Praze se zatím spekulovalo o tom, že tragédii Frischerových způsobila Weilova kniha, vydaná v roce 1937, v níž šlo snadno odhalit skutečné postavy příběhu.²⁷⁶ S dnešními vědomostmi o rozsahu Velkého teroru však lze důvodně předpokládat, že i bez této pohnutky by

²⁷⁴Memorial Moskva, Stalinskije rasstrelnyje spiski, <http://stalin.memo.ru/names/index.htm> [cit. 5. 9. 2013].

²⁷⁵Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 420.

²⁷⁶Nový, Petr: Člověk Jiří Weil. In: Weil, Jiří: Moskva – hranice, s. 10. Autor chybně uvádí jména perzekvovaných jako H. Galasová a ing. Fischl; Hrubeš, Jan – Kryl, Miroslav: Ještě jednou Jiří Weil (O jeho životě a díle). Tereziánské listy, 31, 2003, str. 20, 32. Weil se o popravě dověděl až po válce od ministra V. Kopeckého, který ho nařkl, že i on má na rukou krev. Až donedávna se přepokládalo, že byli popraveni oba manželé. Výzkum M. Kryla však prokázal, že H. Frischerová byla v gulagu. Viz Kryl, Miroslav: Jiří Weil – jeden český židovský osud. In: Jan Randák, Petr Koura (edd.): Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století. Praha 2008, s. 245-269. Její jméno však v centrální evidenci obětí politických represí v databázi Memoriálu kupodivu chybí, na rozdíl od jména jejího manžela (<http://lists.memo.ru/index21.htm>).

manželé Frischerovi represím neunikli. Sám Weil měl ostatně mimořádné štěstí, že se s pomocí přátel (mj. Julia Fučíka) dostal ze Sovětského svazu domů ještě dříve, než se represe rozjely naplno. Helena nakonec na návrat do Československa rezignovala, ale pořád cítila osobní vinu vůči svému synovi i manželovi. Zřejmě nevěděla, že za okupace celou její rodinu zahubili nacisté.²⁷⁷ Aby se z prožitých útrap vzpamatovala, zkusila se z nich na radu přátel „vypsat“ podrobnými vzpomínkami na život v gulagu. Přesvědčivě zobrazila nejen otrockou práci, hladovění, zlomyslný výsměch dohlížitelů a ztrátu přátel, ale i setkání se zajímavými lidmi, solidaritu, přátelství, vzájemnou pomoc i lásku. Strojopisné varianty její knihy se už v osmdesátých letech šířily po Moskvě a Petrohradu a dodnes patří k nejuznávanějším autorům „lágrové“ problematiky.²⁷⁸ Zemřela v roce 1984 a je pochována na Vveděnském hřbitově. Přátelé jí na náhrobek dali napsat kromě jména i letopočty 1906–1937–1984, se zdůrazněním zásadního zlomu v jejím životě.²⁷⁹

Albert Zikmund

byl jednou z postav dalšího tragicky laděného příběhu, který se odehrál v jeho rodině. Pocházel z Jičína, odkud se kolem roku 1910 vypravil se svou ženou Albínou do carského Ruska, aby tu působil jako rodinný učitel, jak bylo tenkrát u místních bohatců zvykem. Uchytil se na jihu v exotické Astrachani, při ústí Volhy do Kaspického moře. Z domova byl nadšený sokol a výuce tělocviku se věnoval i tady, založil dokonce místní sokolskou župu. Stále udržoval spojení se svými bratry v Čechách. Rodině se vedlo velmi

²⁷⁷Její otec Gustav Glass odjel transportem AAg z Olomouce do Terezína 30. 6. 1942 a 18. 8. 1942 v Terezíně zemřel. Viz Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945. Díl. I. Praha 1995, s. 655. Jeho fotografie je na stránkách Statutární město Prostějov, Holocaust v Prostějově, http://www.prostejov.eu/cz/turista/o_meste/historie/holocaust-prostejove.html; podle výzkumu M. Kryla zahynula za okupace celá rodina Glassových. Viz Kryl, Miroslav: Jiří Weil – jeden český židovský osud, s. 245–269.

²⁷⁸Frišer, Chella: V naší žizni mnoho raz – „tak trudno ješčo ně bylo“. In: Dodněs tjaťotjet. Vyp. 1: Zapiski našej sovremennicy. Sost. S. S. Vilenskij. Moskva 1989, s. 356–439. V práci se zmiňuje i o českých věznicích gulagu, s nimiž se setkala, např. o jednom spoluvězni, který neustále psal na československý konzulát, aby se vyjasnilo nedorozumění: přijel do Ruska jako obchodní agent firmy Baťa se dvěma sty páry obuvi na ukázkou, už ohlásil do Prahy velký zájem o zakázky, když ho zatkli jako skutečného agenta-špiona a poslali do gulagu.

Viz též v elektronické podobě <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=450>; do českého výboru ze sborníku Vilenského (Babka, Lukáš – Bzonková, Radka /edd./: Jen jeden osud. Antologie sovětské lágrové prózy. Praha 2009) však její práce bohužel zařazena nebyla a nepíše se o ní ani v doprovodné studii.

²⁷⁹O životě H. Frišerové blíže viz Petkevič, Tamara: Žizň – saľožok něparnyj. Vospominanija. Moskva 2004. Kapitola 20: Jelena Gustavovna Frišer – Chella; Těverovskaja, Kira: Chella Frišer. Livejournal, 11. 9. 2011. <http://hava-volovich.livejournal.com/25777.html>; Těverovskaja, Kira: O Chelle. <https://sites.google.com/site/hellafriser/o-helle>; Muzeum A. Sacharova. Vospominanija o GULAGe i ich avtory. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=398>.

dobře, v roce 1916 se narodil syn Zdeněk. Vše změnila bolševická revoluce, která v únoru 1918 postoupila až k Astrachani. Rodina se rozhodla vrátit se do Čech, ale už se jí to nepodařilo. Na nádraží v Moskvě byli i s převáženým majetkem zadrženi a nakonec se museli podřídit výhrůžkám, jež rozhodně nebyly plané, a zůstali v Moskvě.²⁸⁰ Zikmund se posléze rozhodl využít svých schopností i v novém režimu, jako odborník na tělovýchovu byl v letech 1924 až 1930 jmenován v pořadí druhým rektorem Ústavu tělesné výchovy v Moskvě a prvním vedoucím Katedry teorie, historie a metodiky tělesné výchovy.²⁸¹ Poté dosáhl až na nejvyšší funkce v tomto oboru, stal se náčelníkem oddělení vysokých škol Všeruského výboru pro tělovýchovu a sport při Radě lidových komisařů SSSR. Pak přišel strmý pád, 8. října 1937 byl zatčen a obviněn ze členství v kontrarevoluční teroristické organizaci. Jeho jméno je pod č. 29 na soupisu 114 osob z Moskvy a okolí, navržených 19. 4. 1938 vojenskému kolegiu Nejvyššího soudu SSSR k zastřelení.²⁸² Seznam stvrdili svým podpisem Stalin, Molotov, Kaganovič a Ždanov, takže vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR, konané 25. dubna 1938, už ani nemohlo rozhodnout jinak. Téhož dne byl Albert Zikmund zastřelen a uložen na Kommunarce.²⁸³

V té době už byla zatčena i jeho žena Albína. Žádné provinění se ani nemuselo hledat, protože už od srpna 1937 platil výnos NKVD č. 00486 o potrestání příslušníků rodin vlastizrádců (tzv. ČSIR, členy semej izmennikov Rodiny). Zvláštní porada NKVD jí 10. června 1938 vyměřila trest 8 let gulagu a dva měsíce poté byla z Butyrské věznice odvezena do 17. ženského táborového speciálního oddělení Karagandinského nápravně-pracovního tábora v Akmolinské oblasti Kazachstánu, jemuž se lidově říkalo „ALŽIR“ (Akmolinskij lager žon izmennikov Rodiny, Akmolinský tábor žen vlastizrádců). Byl to největší sovětský ženský tábor, v roce 1938 se v něm nacházelo asi osm tisíc vězenkyň, z toho 4 500 v kategorii „ČSIR“. Tábor byl pověstný přísným režimem, jen v roce 1942 tu bylo popraveno asi 50 vězněných žen. Albína Zikmundová byla propuštěna až po odpykání celého trestu, 29. dubna 1946.²⁸⁴ Horší to bylo s dětmi. Rodina v Rusku žádné

²⁸⁰Knap, Karel: Kdo byl Zdeněk Zikmund, oběť dávné tragédie? Dnes, 1. 10. 2011, s. 10 B.

²⁸¹Viz <http://tfk.sportedu.ru/content/ideinye-i-organizatsionnye-osnovy-sozdaniya-kafedry-i-sovremennoe-sostoyanie> [cit. 6. 9. 2013].

²⁸²Memorial Moskva, Stalinskije rasstrelnyje spiski, <http://stalin.memo.ru/spiski/pg08029.htm> [cit. 5. 9. 2013].

²⁸³Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 163.

²⁸⁴Žertvy političeskogo terrora v SSSR; Uznicy „ALŽIRA“: Spisok ženščin – zaključonnych Akmolinskogo i drugih otdělenij Karlaga. Sost. V. M. Griněv, V. V. Goreckij i dr. Moskva 2003; http://ru.wikipedia.org/wiki/Акмолинский_лагерь_жён_изменников_Родины [7. 9. 2013].

příbuzné neměla, tak kromě nejstaršího Zdeňka putovaly do dětských domovů. Zdeňkovi se po čase podařilo najít a vyreklamovat z domova sestru Jarmilu, ale nejmladší Zikmundův syn beze stopy zmizel, zřejmě v době německého útoku na Moskvu. Když se k rodině vrátila z gulagu i maminka Albína, dcera Jarmila ji nepoznala a chvilu se za ni i styděla, jak byla ovlivněna režimní propagandou. Zdeněk se zrovna v té době stával známým sportovcem, jako hráč (a také kapitán) Spartaku Moskva byl např. v sezóně 1946/1947 druhým nejlepším útočníkem celé sovětské hokejové ligy. Spolu s Jurijem Tarasovem (bratrem známého trenéra Anatolije Tarasova) a Ivanem Novikovem vytvořili jednu z nejslavnějších útočných trojek sovětské hokejové historie. Stejně úspěšný byl Zdeněk i v tenise, stal se šestkrát mistrem SSSR ve čtyřhře.²⁸⁵ Jeho kariéru tragicky přerušila 5. ledna 1950 letecká katastrofa na letišti Kuncovo u Sverdlovska, kde se během přistání zřítilo letadlo s týmem Vojenských vzdušných sil (VVS) Moskva, za který tehdy spolu s kamarády ze slavného tria hrál. Všichni zahynuli a katastrofa byla na příkaz Stalina syna Vasilije, který měl onen „letecký“ hokejový tým na starosti, přísně utajena.²⁸⁶

Rodinnou tradici dnes udržují dvě Zdeňkovy vnučky, tedy pravnučky Alberta Zikmunda. Jelena Zigmund žije v Moskvě, bývalá sportovní reportérka Maria Zigmundová se přestěhovala do Prahy a požádala o české občanství.²⁸⁷ Ani památka Alberta Zikmunda nebyla zapomenuta – na stránkách Katedry teoreticko-metodických základů tělesné výchovy a sportu Ruské státní univerzity tělesné výchovy, sportu, mládeže a turistiky v Moskvě ho připomínají jako jednoho ze svých zakladatelů a zveřejnili tam i jeho portrét.²⁸⁸

Jindřich Bareš

se narodil v Sobotce, měl střední vzdělání a žil v městě Bolševo v Moskevské oblasti. Tam se nacházela chatová osada ústředního výboru komunistické strany a Bareš tam před svým zatčením působil jako velitel osady. Dnes už je známo, že pro správu budov ústředního výboru bylo zřízeno tajné oddělení, podřízené přímo Stalinovi, který ho využíval v boji o moc. V budově sekretariátu ústředního výboru na *Staré plošči* prý

²⁸⁵Zyrjankin, Jevgenij: Tridcat' tri trojki. Čast' pervaja, <http://www.sports.ru/hockey/68874746.html> [cit. 7. 9. 2013].

²⁸⁶Kak pogibla chokkejnaja kommanda VVS, <http://www.100velikih.ru/view1200.html> [cit. 7. 9. 2013].

²⁸⁷Knap, K.: Kdo byl Zdeněk Zikmund.

²⁸⁸<http://tfk.sportedu.ru/content/ideinye-i-organizatsionnye-osnovy-sozdaniya-kafedry-i-sovremennoe-sostoyanie>

nechal nainstalovat automatický telefonní systém, jehož kontrolní stanoviště měl na svém pracovním stole, takže mohl tajně naslouchat, o čem si jeho spolupracovníci povídají. Instalaci odposlechového systému měl provést jistý český technik, kterého Stalin později nechal zastřelit jako špióna.²⁸⁹ Mohl to být Jindřich Bareš? Jiného Čecha v podobné funkci jsme nezjistili. A Bareš byl 11. září 1937 zatčen, za špionáž byl vojenským kolegiem Nejvyššího soudu 2. dubna 1938 odsouzen k trestu smrti a téhož dne popraven; totéž kolegium jej 21. ledna 1958 rehabilitovalo.²⁹⁰ Z jeho vyšetřovacího spisu, který se dosud nachází na Lubjance, se možná někdy dozvíme, jak to vlastně bylo.

František Valchař²⁹¹

pocházel z Prahy, nedokončil vysokou školu a bydlel v Moskvě na náměstí Nogina v domě č. 4, z něhož bylo popraveno celkem šest nájemníků. Zastával funkci ředitele-praktikanta v Moskevské městské kanceláři „Gastronom“, což byla obchodní organizace se sítí prodejen lahůdek. Byl zatčen 28. dubna 1938 pro členství v kontrarevoluční diverzní teroristické organizaci, a pod č. 17 zanesen na listinu 122 osob navržených 10. června 1938 vojenskému kolegiu Nejvyššího soudu k odsouzení v 1. kategorii trestu, což svým podpisem potvrdili Stalin a Molotov. Kolegium pak 20. června takový výrok skutečně vyneslo a téhož dne byl Valchař popraven. K jeho rehabilitaci došlo již 10. října 1956.²⁹²

František Veselov

se také narodil v Praze, byl vysokoškolák a zastával funkci pomocníka vedoucího tiskového oddělení ústředního výboru komunistické strany. Žil v domě č. 17 na Kotelníčeském nábřeží, v němž bylo zastřeleno deset nájemníků. Zatkli ho 30. prosince 1937 pro členství v kontrarevoluční teroristické organizaci, vojenské kolegium Nejvyššího soudu jej 21. dubna 1938 odsoudilo k smrti a téhož dne byl zastřelen. I on byl rehabilitován už v říjnu 1956.²⁹³

²⁸⁹Bulloc, Alan: Hitler a Stalin. Paralelní životopisy. Plzeň 1995, s. 122.

²⁹⁰Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 35.

²⁹¹V ruské evidenci je uveden jako Valchar, ale v seznamu českých příjmení takové neexistuje, zatímco Valchařů je tam asi osmdesát.

²⁹²Memorial Moskva, Stalinskije rasstrelnyje spiski, <http://stalin.memo.ru/spiski/pg09178.htm> [cit. 12. 9. 2013]; Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 72.

²⁹³Tamtéž, s. 80.

Další tři Češi se narodili už na sovětském území, všichni ještě za cara, před první světovou válkou.

Vladimír Pillich

pocházel z Moskvy. Měl nedokončenou vysokou školu, ale vypracoval se až k funkci zástupce náčelníka výrobního oddělení 6. hlavní správy Lidového komisariátu obranného průmyslu. Na takovém strategicky významném místě sotva mohl uniknout podezření Čech, byť narozený v Moskvě. Byl zatčen 2. prosince 1937, obviněn ze členství v kontrarevoluční teroristické organizaci, vojenským kolegiem Nejvyššího soudu odsouzen 15. února 1938 k smrti a téhož dne popraven.²⁹⁴

Julian Sýkora

pocházel z Charkova, vystudoval vysokou školu a byl bezpartijní. Pracoval jako inženýr-mechanik v Ústavu průmyslové energetiky v Charkově a už v říjnu 1933 byl i se svým otcem Nikolou zatčen ukrajinským NKVD za špionáž ve prospěch ČSR a členství v eserské organizaci; oba byli 5. března 1934 odsouzeni trojkou GPU k pěti letům gulagu. Zřejmě už měl být po odpykání trestu propuštěn, když jej převezli z Bělomorsko-Baltského pracovní-výchovného tábora do Butyrské věznice do Moskvy, obvinili ze členství v teroristické organizaci, 20. června 1938 ho výrokem vojenského kolegia Nejvyššího soudu odsoudili k smrti a zastřelili. Rehabilitován byl až v červnu 1991 rozhodnutím Prokuratury SSSR.²⁹⁵

Stanislav Semrád

jako jediný z Čechů a Čechoslováků pohřbených na Kommunarce neprochází seznamem obětí uložených na tomto pohřebišti; uvádí ho tam však soupis obětí zpracovaný Memoriálem. Pocházel z české rodiny usedlé v Michajlovce ve Volyňské (pak Kyjevské) gubernii, byl úředníkem. Byl zatčen za špionáž 24. ledna 1938 a skutečnost, že byl i on souzen 19. března 1938 vojenským kolegiem Nejvyššího soudu naznačuje, že byl po téhož dne provedené popravě odvezen na Kommunarku. Před zatčením žil v Kujbyševu a do Moskvy byl zřejmě dopraven až k soudu.²⁹⁶

²⁹⁴Tamtéž, s. 322.

²⁹⁵Tamtéž, s. 372; Reabilitovani istoriijeju. Charkivska obl., kn. 1, č. 2, Kyjiv-Charkiv 2008, s. 411.

²⁹⁶Belaja kniga o žertvach političeskich repressij, t. 2, Samara 1997, s. 267; Drbal, Antonín: K dějinám osad Čechovka (Čechi, Čechov) a Stěpanovka v Ruské federaci. Věstník občanského sdružení Exulant, 2009, č. 2

Mořic Bertig

se hlásil k polské národnosti, ale mohl patřit i k polským židům. Narodil se v Chlumci v Československu, ale není rozlišeno, který z asi osmi Chlumců to má být. Měl vysokoškolské vzdělání a byl vědeckým pracovníkem Lomonosovského ústavu Akademie věd SSSR v Moskvě, kde na *pereulku Stopani* bydlel. Zatkli ho 3. listopadu 1937 pro členství v kontrarevoluční teroristické organizaci, 19. června 1938 byl odsouzen k smrti a popraven. K rehabilitaci došlo už v červenci 1956.²⁹⁷

Adolf Schrott

byl Němec a narodil se v Olomouci. Měl vysokou školu, byl pomocníkem náčelníka 1. oddělení štábu 9. střeleckého pluku Rudé armády v hodnosti majora. Žil v Moskvě, kde byl 22. 11. 1937 zatčen. Vojenské kolegium Nejvyššího soudu jej 20. června 1938 odsoudilo pro špionáž k trestu smrti a téhož dne byl zastřelen.²⁹⁸

Jen u třech československých obětí z Kommunarky se nám poštěstilo nahlédnout do jejich vyšetřovacích spisů, protože již byly převedeny z bezpečnostního archivu do státního GARFu v Moskvě. I oni dokládali národnostní pestrost meziválečného Československa –jeden byl Čech, druhý Maďar a třetí Němec.

Konstantin Butner

byl Čech a pocházel z Brna. Do Ruska se dostal hned na začátku první světové války jako voják rakouské armády. Prošel zajateckými tábory v Omsku a Tobolsku, stavěl železnici u Minska. Za revoluce utekl do Moskvy, pobýval v Poltavě a nakonec v Rusku zůstal a oženil se tu, měl dceru Naděždu. V dotazníku se hlásil jako původem Čechoslovák české národnosti, ale už se sovětským občanstvím. Původně pracoval jako technik elektrických rozvodů, ale nakonec se uchytil v Orechovském rašelinovém závodě, kde vykonával i funkci hlavního inženýra. Byl bezpartijní, v Československu měl rodiče a bratra, s nimiž si často psal. První předběžné obvinění jeho osoby bylo vypracováno 20. května 1937, ale k zatčení došlo až 4. června. Vazba pak byla několikrát prodloužena až do podzimu 1937, neboť případ záškodnictví na Orechovo-Zujevském

(28), s. 23; Žertvy politického teroru v SSSR.

²⁹⁷Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 47.

²⁹⁸Tamtéž, s. 452.

rašeliništi se rozrostl na skoro celé technické vedení závodu. Posudek z ředitelství závodu o Butnerovi tvrdil, že se špatně choval k podřízeným a škodil, kde mohl: špatně vyprojektoval kanály, nechal v zimě odkryté akumulátory, které zamrzly aj. Sám Butner k tomu při výsleších dodal, že brzdil převoz potrubí a zpomaloval tak těžbu rašeliny, záměrně propouštěl mechaniky a odkládal zapracování nových, chybně vyprojektoval zařízení čerpací stanice číslo 2. K záškodnické činnosti jej údajně přiměl jeho nadřízený, hlavní inženýr trustu Alexej P. Promptov, kterého zase zverboval náčelník celého rašelinného resortu L. I. Dlugockij. Vyšetřovatelé tak postupně „odhalili“ rozsáhlou záškodnickou organizaci, která „prováděla bucharinsko-trockistickou linii vedoucí k restauraci kapitalismu v SSSR“. Konečně tak byly zjištěny příčiny některých neúspěchů a zlovolní záškodníci mohli být potrestáni. Butnerův vyšetřovací spis naplnily přehledy o výrobě závodu a plnění plánu, ale i výpovědi jeho někdejších spolupracovníků, které jen potvrdily závěry vyšetřovatelů. Např. technik I. P. Novljanskij o něm uvedl, že se svými kontrarevolučními názory ani netajil a „v ostře nepřátelské formě se vyjadřoval o opatřeních prováděných stranou a sovětskou mocí“. Závěr nemohl být jiný, obvinění zahrnovalo hned čtyři paragrafy článku 58 (7, 8, 9, 11) a každý z nich by vystačil na trest nejvyšší. Butnerovo jméno se dostalo na soupis osmi osob z Moskevské oblasti, navržených 3. ledna 1938 k odsouzení v 1. kategorii, který za politbyro ústředního výboru strany podepsali Ždanov, Molotov, Kaganovič a Vorošilov. Vojenské kolegium Nejvyššího soudu vyneslo shodný výrok až 25. ledna a téhož byl Butner zastřelen.

Doklad o provedení rozsudku, tedy o zastřelení dotyčného, který bývá nedílnou součástí spisu, v něm tentokrát chybí, ale je zde poznámka, že byl uložen do zvláštního archivu 1. speciálního oddělení NKVD, zřejmě v souvislosti s popravou celé záškodnické skupiny. V příloze vyšetřovacího spisu je i složka s dopisy, které Butnerovi psali rodiče a bratr Rudolf. Vyšetřovatelé si je nechali přeložit a mohli tak zjistit, že mu bratr psal: „Rád bych poznal Rusko, o kterém se zde tolik hovoří. Napiš nám hodně o Rusku, zajímá nás to velice.“ Možná to vyšetřovatelé posoudili jako špionážní činnost, ale poslední bratrův dopis, psaný 10. dubna 1937, vzbuzuje velmi smíšené pocity. Rudolf jej odeslal z Bratislavy, kam zřejmě už před lety odešel za prací, jak dokládá i česko-slovenský jazykový kolorit: „My posloucháme zprávy z Ruska keď je české vysielanie a veľmi nás to zajímá, jakým spôsobem tam žijete a jak se o Rusku mluví ve svete, jaky Rusko udelalo pokrok od svetové válke, tým se nemuže žiadny štát pochlubit.“ Konstantin Butner dostal bratrův dopis jen pár dnů před svým zatčením a půl roku poté už ležel v jámě na

Kommunarce. Když ho v dubnu 1957 rehabilitovali pro „chybějící skutkovou podstatu obvinění“, nebyla adresa jeho rodiny v Rusku zjištěna a příbuzné v Československu úřady ani nehledaly, takže se Rudolf o osudu svého bratra patrně nikdy nedověděl.²⁹⁹

Eugen Cserri

byl Maďar a narodil se v Košicích, kde měl jeho otec řeznický velkoobchod. Vystudoval techniku v Budapešti, na začátku první světové války byl na ruské frontě zajat a pobýval v táborech v Tomsku a Vladivostoku. Organizoval stávkou vojáků proti důstojníkům v táboře v Chabarovsku a byl až do revoluce vězněn, pak v řadách Rudé gardy a Rudé armády bojoval v občanské válce. Seznámil se s revolucionářem Bélou Kunem a vstoupil do bolševické komunistické strany. Po návratu domů pomáhal v roce 1919 organizovat komunistické povstání, byl v Košicích zatčen, ale záhy byl osvobozen maďarskou Rudou armádou, v níž působil jako komisař divize a na kongresu vojenských rad Severního Maďarska se stal předsedou Sovětu vojenských delegátů. Podle záznamu z archivu Rady ministrů SSSR působil též jako náčelník politické správy Slovenské Rudé armády a náčelník milice Slovenské sovětské republiky. Po porážce komunistické revoluce byl v Maďarsku odsouzen k sedmi letům vězení, ale v roce 1922 byl v rámci výměny politických vězňů předán do Sovětského svazu. Tady využil své odborné kvalifikace a pracoval jako inženýr-technolog. V roce 1933 byl náhle vyloučen ze strany jako odrodilec a straně cizí živel, přesto mu jeho známí pomohli k místu technického ředitele moskevských Sléváren a strojírén L. Kaganoviče a poté hlavního inženýra Vorošilovgradského závodu. Oženil se, měl syna Vladimíra a původní rodinu v Košicích (matku a sourozence).

Zatkli ho 5. září 1937 pro špionáž a diverzi. V odůvodnění se psalo, že Cserri rozšiřuje pomlvy, že po smrti Kirova bylo ze strany vyloučeno „tak mnoho dobrých komunistů“ a tvrdí, že se SSSR vrací ke starým pořádkům a postavení dělnické třídy se tu už skoro neliší od jejího postavení v kapitalistických zemích. Snadno byl tedy zařazen do kontrarevoluční bucharinsko-trockistické organizace. Snažili se ho obvinít, že jako technický ředitel sabotoval výrobu kuličkových ložisek, když zadal nesprávnou dokumentaci a způsobil tak tisíce zmetků. Doznal se nakonec i k tomu, že už v maďarském vězení byl zverbován jako špion a jen proto se v rámci výměny vrátil do SSSR. Špionážní zprávy o výzbroji Rudé armády měl předávat na Západ prostřednictvím

²⁹⁹Tamtéž, s. 68; Státní archiv Ruské federace (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii, dále jen GARF,) fond (f.) 10035, opis (op.) 1, dělo (d.) P-32348; <http://stalin.memo.ru/spiski/tomi06.htm>

Maďarů, kteří spolupracovali s československým vyslanectvím v Moskvě. Při posledních výsleších dokonce přiznal, že měl provést atentát na Lazara Kaganoviče při jeho plánované návštěvě sléváren v roce 1936, k níž ale nedošlo. Vyšetřovatelé zařadili Cserriho na listinu osmi osob z obvodu železniční dráhy Dzeržinského, jež byly 10. června 1938 navrženy Nejvyššímu soudu na trest smrti, což svými podpisy schválili Stalin a Molotov. Na neveřejném zasedání výjezdní sekce Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR 16. června 1938 však Cserri překvapivě označil všechna svá předchozí doznání za lživá a vynucená a výpovědi svědků za pomluvy. Proti Stalinovu podpisu to sotva mohlo mít nějakou váhu, ještě téhož dne byl zastřelen a skončil na Kommunarce. Nicméně i takové, spíše jen symbolické gesto odporu bylo v té době výjimkou.

Jeho žena Lilli Cserri byla jako manželka nepřítele lidu 7. dubna 1939 zatčena a odsouzena ke třem letům gulagu, rodině zabavili byt i majetek, a syna Vladimíra vzali k sobě přátelé z Leningradu. V roce 1947 se vrátila do Maďarska a při nejbližší příležitosti začala svého muže hledat. Od úřadů se dověděla jen obvyklou lež, že byl odsouzen k deseti letům gulagu bez práva korespondence. Ve svém dopise adresovaném v srpnu 1956 přímo do Kremlu uvedla: „Na základě závěrů XX. sjezdu KSSS obracím se k Vám s následující žádostí. Prosím, dejte příkaz najít mého muže Jevgenije Nikolajeviče Čerri, zatčeného v SSSR v září 1937 ve Vorošilovgradě, a pokud je ještě naživu, dejte mu možnost vrátit se do Maďarska, do své Vlasti, k rodině. V případě jeho smrti prosím o sdělení, kde a kdy zemřel.“ Došetřováním se zjistilo, že všichni svědkové v jeho případě, popravení spolu s ním, už byli pro nedostatek důkazů rehabilitováni, a že jeho obvinění tedy stojí jen na přiznání, od něhož se u soudu distancoval. Proto i on byl v prosinci 1957 rehabilitován. O deset let později se jeho žena ještě pokusila získat zpátky rodinné fotografie, které jim zabavili při zatčení, ale zástupce náčelníka UKGB při Radě ministrů SSSR Voronin jí odpověděl obvyklou formulací, že „v souvislosti s událostmi doby války se nedochovaly“.³⁰⁰

Oskar Hirschmann

byl Němec a narodil se ve Vratislavicích u Liberce. V našem soupisu osob, jejichž těla byla uložena na Kommunarce, je jistou výjimkou. Lišil se od ostatních hlavně tím, že nepatřil k elitě sovětské společnosti, ba právě naopak, před zatčením zrovna hledal příležitostnou práci jako hudebník. A nesoudil ho Nejvyšší soud SSSR, ale „dvojka“

³⁰⁰Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 436; GARF, f. 10035, op. 1, d. P-65225; <http://stalin.memo.ru/spiski/tomi09.htm> [cit. 12. 9. 2013].

NKVD, u níž se obvinění nemuselo tolik zdůvodňovat. Přijel do SSSR v roce 1932 se zájezdem Inturistu na jeden měsíc a už zde zůstal a přijal sovětské občanství. Oženil se tu, měl malou dcerku Gretu a bydleli v Orechově-Zujevu. Nejprve pracoval jako brusič v místní textilce, pak byl hudebníkem v orchestru na Tušinském letišti, naposled v orchestru ve slévárnách Lazara M. Kaganoviče na stanici Ljublino u Moskvy až do září 1937, kdy byl tamní hudební kroužek zrušen. Jeho žena byla zdravotní sestrou v městské ambulanci.

Byl zatčen 9. prosince 1937 poté, co v hospodě „Amerikánka“ u Rižského nádraží, kam se zastavil na pivo, vedl s hosty podezřelé řeči. Na první pohled na něm bylo vidět, že je cizinec, a když se začal vyptávat, kde kdo pracuje, zavolali na něj milici. Po dvou týdnech výslechů přiznal, že „do SSSR přijel s úkolem fašistické organizace Československa, která byla tehdy spojena s německou fašistickou organizací“. Podle závěrů obvinění se „zabýval špionážní činností, navštěvoval pivnice města Moskvy, kde v rozhovorech s dělníky sbíral špionážní zprávy“. Přestože nebyl k dispozici jediný konkrétní důkaz, Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 24. ledna 1938 odsoudila k trestu smrti. Možná si už tehdy byli vědomi chabosti obvinění, protože výrok byl vykonán až 15. března 1938.

O dvacet let později, 1. listopadu 1958, se manželka popraveného Zinajda Giršmann obrátila na správu KGB Moskevské oblasti s žádostí, aby případ byl řádně prošetřen, protože její muž „nespáchal žádný zločin, jenom měl německou národnost“. Dostala úřední sdělení, že manžel zemřel v roce 1941 na zápal plic, ale víc jí neřekli. V dalším dopise dodávala: „Nikdy jsem od něho neslyšela žádné protisovětské řeči. O sovětském zřízení mluvil vždy s nadšením, jako o předním pokrokovém zřízení. Ostře se vyjadřoval o chování některých sovětských lidí a říkal, že v hospodářství se moc krade a že kdyby v něm bylo méně zlodějů, stát by se rychleji rozvíjel a vzkvétal. Myslím si, že mého muže zatkli bezdůvodně.“ Stejného názoru byl po provedeném šetření i Vojenský tribunál Moskevského vojenského okruhu, který jej 16. března 1959 rehabilitoval. V rozhodnutí se uvádí, že byl odsouzen bez dostatečných důvodů, a že se v oné moskevské hospodě vyptával hostů, kde pracují, jen proto, aby se dověděl, zda by sám někde mohl sehnat práci. V atmosféře hysterické špionomanie, která tehdy všude byla, jej takové podezřelé vyptávání stálo život, tím spíše, že měl cizí původ. V obálce v jeho spisu je kromě jiných zabavených dokladů i jeho domovský list z Vratislavic nad Nisou, osvědčení o československém státním občanství a německé dobrozdání z roku 1930, že hrál

v orchestru Gustava Preusslera v Liberci jako cellista a klarinetista a že ho lze jako hudebníka doporučit.³⁰¹

K našemu soupisu bychom měli dodat ještě Vladimíra Goldbergera, ale ten byl popraven a uložen na Kommunarku až za války, takže se o něm zmíníme později. Drobných „československých“ souvislostí lze však najít více, např. kromě diplomatů působících v Praze A. Aroseva a V. Antonova-Ovsejenka tu leží major Vladimir Vasiljevič Vetvickij, pomocník vojenského ataše v Československu, zastřelený 29. srpna 1938.³⁰² Rus Alexej Kuzmič Sinicyn, narozený v Cholmské gubernii v Polsku v rodině poddůstojníka četnictva, žil v exilu v Československu; záhy po svém návratu z Prahy byl 7. prosince 1937 zatčen a 8. ledna 1938 zastřelen. Byl obviněn z členství v organizaci bílé emigrace Ruský vševojenský svaz (ROVS), ale jistě i jeho profese topografa mohla budit podezření.³⁰³

Zatímco bývalá střelnice NKVD v Butovu byla předána do správy pravoslavné církvi už v roce 1993, bývalá Jagodova „dača“ na Kommunarce se tohoto kroku dočkala až v roce 1999. Stala se hospodářským dvorem Svato-Kateřinského mužského kláštera v Suchanovce. Už 3. června 1999 vztyčili mniši poblíž vrat u vjezdu do areálu „poklonný“ kříž a upravili okolí pro konání vzpomínkových slavností. V nízké budově, v níž kdysi sídlily speciální služby NKVD, byl zřízen domácí kostel a od 17. června 2000 zde začaly pravidelné bohoslužby. Lidé se sem zpočátku báli chodit, místo bylo nehostinné a neprůhledná, pevně zavřená vrata návštěvníky spíše odrazovala. Mohli sem sice chodit o víkendech a svátcích na bohoslužby, ale jinak byl areál uzavřen a bylo zapotřebí dohodnout návštěvu předem.³⁰⁴ Už při vstupu do objektu má návštěvník dodnes poněkud tísnivé pocity. Když ho signalizační zařízení konečně vpustí dovnitř a vstupní branka bez kliky mu s tichým klapnutím sama uzavře cestu zpátky, rázem na něj padne tíživá, ponurá atmosféra těchto míst. Ukládání zastřelených do země i pravděpodobné popravy se odehrávaly v lese jen nedaleko od vjezdových vrat, zvenku označených kovovou tabulí s nápisem: „V této půdě leží tisíce obětí politického teroru let 1930–

³⁰¹Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 104; GARF, f. 10035, op. 1, d. P-6679.

³⁰²Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 80.

³⁰³Tamtéž, s. 373.

³⁰⁴O povolení ke vstupu do areálu Kommunarky jsem tehdy žádal až na Moskevské arcibiskupské správě v Novoděvičím klášteře. Dnes už je ostraha v Památníku Kommunarka vstřícnější, mimořádnou návštěvu lze dohodnout též telefonicky na č. (498) 617-74-39.

1950. Na jejich věčnou památku!“³⁰⁵ Dnes už poblíž stojí onen pamětní kříž a pomníky obětem represí z Jakutska a Mongolska, další jistě přibudou.³⁰⁶ Lesní cesta vedla k budově s domácím kostelem, v němž mniši bez ustání četli žalmy na památku zavražděných a k očištění a spáse našich duší. Na konci cesty dnes už stojí Chrám svatých novomučedníků a zpovědníků ruských. Základní kámen k němu byl položen v létě roku 2001 poté, co geofyzikální průzkum terénu předběžně určil místa, kde se nacházejí pohřební jámy s těly obětí. Exhumace však provedeny nebyly. K vysvěcení chrámu došlo 22. září 2007. Veškeré náklady na výstavbu a výzdobu chrámu byly pokryty ze soukromých prostředků. Počítá se s vybudováním „Aleje Paměti“, jež povede od chrámu středem lesa až k místům, kde leží oběti represí.³⁰⁷

³⁰⁵Deska byla odhalena 14. listopadu 1999 z iniciativy sdružení Memoriál a příbuzných obětí. Viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=187> [cit. 14. 9. 2013].

³⁰⁶Viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=759> [a 760, cit. 14. 9. 2013].

³⁰⁷Chrám má kapacitu 300 osob. Hlavním architektem projektu byla J. N. Gurova. Viz Chram Svjatych Novomučenikov i Ispovednikov Rossijskich. Pamjatnik istorii; Chram svjatych Novomučenikov i Ispovednikov rossijskich v „Kommunarke“. Podvorje Svjato-Jekatěrinskogo mužskogo monastyrja. Moskva 2007, s. 10-13; Specobjekt „Kommunarka“. Chram sv. Novomučenikov i Ispovednikov rossijskich. Podvorje Svjato-Jekatěrinskogo monastyrja. Moskva b.r.v.; Figurovskij, N.: Specobjekt „Monastyr“.

5. Masové operace NKVD v Moskvě

Již jsme zmínili, že nejvíce rozsudků smrti v době Velkého teroru nevynesly soudní orgány (Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR a vojenské tribunály), nýbrž mimosoudní „trojky“ NKVD a „dvojka“ Komise NKVD SSSR a Prokurátora SSSR, jež byly zřízeny speciálně pro realizaci tzv. „masových operací“. Podle dosavadních zjištění při nich jen v rámci Moskvy odsoudily „trojky“ Moskevské UNKVD nejméně 45 000 osob, z toho přes 15 000 k zastřelení, „dvojka“ odsoudila podle alb dodaných Moskevským UNKVD přes 7 000 osob, z toho k zastřelení asi 5 000 osob.³⁰⁸ Až na pár výjimek všechny tyto osoby leží na Butovské střelnici, kde byla ve většině případů provedena i jejich poprava.

Masové represivní akce začaly z iniciativy ÚV VKS(b) od léta 1937 a byly zaměřeny vždy proti konkrétní skupině obyvatel – proti kulakům a „jiným antisovětským živlům“, Němcům, Polákům, Lotyšům, Japoncům, běžencům, špionům, cizincům, asociálům, manželkám „vlastizrádců“, vězňům gulagu atd. Hned první příkaz NKVD členil osoby, které se měly stát předmětem takové masové akce, jen na dvě kategorie. Do první patřily „nepřátelské živly“, jež měly být neprodleně zatčeny a po výroku „trojky“ zastřeleny, méně nebezpečné osoby druhé kategorie měly být poslány na 8 až 10 let do gulagu nebo do věznic. Vyšetřování mělo být urychlené, ve zjednodušeném řízení stačilo pouze prokázat zločinné styky zatčeného. Bylo to výhodné zvláště v případech, kdy důkazy proti obviněnému byly natolik chabé, že by před soudem možná neobstály. Do protokolu zasedání se zapisoval výrok o každém odsouzeném a předával se náčelníkům operačních skupin k provedení rozsudku. Odsouzeným k trestu smrti se rozsudky nesdělovaly, aby nevznikly problémy s jejich vykonáním; k oznámení došlo až bezprostředně před zastřelením.³⁰⁹

V Moskvě sídlilo ústředí represivních orgánů, proto i počty popravených zde byly poměrně vysoké. Byla zde specifická situace, v níž si orgány rozdělily okruhy své působnosti. Případy „kulaků“ a antisovětských živlů rozhodovaly „trojky“ moskevské správy UNKVD, a odsouzené stříleli její příslušníci. „Trojku“ vedl příslušný náčelník UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast (členy byli tajemník městského výboru komunistické strany a prokurátor města Moskvy); v té době se však náčelníci ve funkci

³⁰⁸Roginskij, A. B.: Poslesloviye, s. 575.

³⁰⁹Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 152-155, 183.

rychle střídali.³¹⁰ K nejznámějším předsedům moskevské „trojky“ patřili S. F. Redens, L. M. Zakovskij, a také náčelník tajného politického oddělení UNKVD Moskevské oblasti G. M. Jakubovič.³¹¹ V září 1937 byla zřízena ještě druhá moskevská „trojka“, v jejímž čele stál zástupce náčelníka UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast M. I. Semjonov. Ten byl zároveň vedoucím Správy dělnicko-rolnické milice, proto se této trojce říkalo „*milicejskaja*“. Soudila hlavně asociální živly – tuláky, žebráky, podvodníčky, padělatele dokladů apod., k jejichž proviněním se prostě přidal „politický“ článek 58.³¹²

Případy v rámci „nacionálních operací“ soudily „dvojky“ Komise NKVD a Prokurátora SSSR podle „alb“ dodaných z moskevské správy UNKVD. Ústřední aparát NKVD se prováděním masových operací přímo nezabýval, neměl ani svou „trojku“, operace pouze řídil a kontroloval.³¹³ Některé případy však předával k vyřízení moskevské „trojce“ UNKVD nebo Komisi NKVD a Prokurátora SSSR. Týkalo se to např. železničářů, neboť očista železnice patřila k prioritám „národnostních“ operací. Oddělení NKVD působila při každé železniční dráze a byla podřízena nikoliv místním správám NKVD, ale přímo hlavní správě v Moskvě, kde se nacházelo i vedení mnoha železničních tratí. To vysvětluje, proč bylo v Moskvě tolik zastřelených železničářů.³¹⁴

V dohodě s představiteli NKVD republik, krajů a oblastí určili na ústředí v Moskvě množství osob, kterých se represe mají týkat, a vydali příslušným regionům tzv. limit na zastřelení. První verze příkazu NKVD předpokládala pro Moskvu a Moskevskou oblast zastřelení pěti tisíc osob, ale přicházela další směrná čísla, např. podle limitu ze 31. ledna 1938 měla Moskevská oblast „naplnit“ počet dalších čtyř tisíc zastřelených.³¹⁵ Právě tehdy byl z Leningradu do Moskvy převelen jako náčelník oblastní správy NKVD L. M. Zakovskij, který se v Leningradu „proslavil“ výrazným zvýšením poprav. Pro Moskvu

³¹⁰Petrov, N. V. – Skorkin, K. V.: Kto rukovodil NKVD. Náčelníky UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast tehdy byli: Stanislav Francevič Redens (15. 7. 1934 – 20. 1. 1938), Leonid Michajlovič Zakovskij (20. 1. – 28. 3. 1938), Vasilij Abramovič Karuckij (20. 4. – 12. 5. 1938), Vladimir Jefimovič Cesarskij (28. 5. – 15. 9. 1938), Alexandr Spiridonovič Žurbenko (15. 9. – 29. 11. 1938). Až na Karuckého, který za tři týdny po nástupu do funkce zemřel v nemocnici (pokusil se o sebevraždu zastřelením), byli všichni popraveni, Zakovskij už 29. 8. 1938 (ostatní v roce 1940).

³¹¹Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 63, 386. Uvádí Grigorije M. Jakuboviče jako náčelníka UNKVD Moskevské oblasti.

³¹²Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 153-154, 157-158; Malko, A.V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 158; Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 63

³¹³Tamtéž, s. 62-63. Autorka uvádí, že „ústřední“ trojka v Moskvě existovala a že ji vedl náměstek lidového komisaře NKVD L. M. Zakovskij. Roginskij to ale striktně odmítá (Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 575). Zřejmě šlo o působení Zakovského ve vedení moskevské trojky v době, kdy byl náčelníkem UNKVD Moskevské oblasti.

³¹⁴Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 575-576.

³¹⁵Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 166-167.

vytyčil plán uskutečnit tisíc až 1 200 poprav měsíčně a osobně instruoval své podřízené v Taganské věznici, jež patřila Moskevské správě NKVD, jak si mají bitím zatčených vynutit jejich rychlé doznání k činům, které nespáchali. Doznání nahrazovalo chybějící důkazy. Moskevské trojky Jakuboviče a Semjonova dokonce soutěžily, která z nich odsoudí víc obviněných na jednom zasedání (došly až k počtu 400 – 450 projednaných spisů, což znamená, že za minutu projednaly dva spisy).³¹⁶

Zahájení „masových operací“ kladlo na orgány NKVD v Moskvě značné nároky, bylo zapotřebí zajistit nejen vyhledání a odsouzení určených skupin obyvatel, ale i provedení rozsudků, zvláště pak zastřelení značného počtu odsouzených a odstranění jejich těl. Centrální aparát NKVD sám sotva zvládal zvýšené přiděly odsouzenců od Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR a vojenských tribunálů, ani kapacita Donského krematoria už nestačila a moskevské hřbitovy byly přeplněné. Proto si zřídili pohřebiště ve vlastním objektu na Kommunarce. Speciální skupinu pro vykonávání rozsudků smrti vedl i tehdy už zmíněný V. M. Blochin, k jejímu jádru patřili Blochinův zástupce P. A. Jakovlev, dále I. I. Antonov, A. D. Dmitrijev, I. I. Feldman, A. M. Jemeljanov, E. A. Mač, P. I. Maggo, D. E. Semenichin, bratři V. I. a I. I. Šigalevovi.³¹⁷

Moskevská správa NKVD si našla vlastní pohřebiště na střelnici v Butovu a vytvořila i svou skupinu pro výkon rozsudků. Velel jí předseda „oné“ miliční trojky M. I. Semjonov, který odpovídal za vybudování butovské speciální zóny, koordinoval uvolňování věznic s odvozem odsouzených na střelnici a podepisoval doklady o vykonání rozsudku. Spolu s ním je podepisoval I. D. Berg, který jako náčelník administrativně-hospodářského oddělení moskevské správy měl na starosti hospodářskou část operace a vybavení operační skupiny vším potřebným. Od prosince 1937 do srpna 1938 se podílel na střelbě v Butovu tak aktivně, že byl někdy pokládán za vedoucího skupiny. Nečekaně byl zatčen po stížnosti tchýně jednoho ze spolupracovníků, v jejímž domě prý pořádal nemravné pijácké večírky. Byla to jen záminka k zatčení, protože po dlouhých výsleších byl nakonec obviněn z přípravy ozbrojeného povstání a kontrarevolučního spiknutí mezi příslušníky Moskevské správy NKVD. I když před vojenským soudem vynucené doznání odvolal, byl zastřelen. Před soudem že hovořilo i o tom, že Berg navrhl pověstné „dušegubki“, automobily s vývody spalín do utěsněné korby s vězni, což mělo zabránit případné vzpouře vězňů odvážených k popravě. Jednoznačně se to však nepodařilo

³¹⁶Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 64-65, 82.

³¹⁷Roginskij, A. B.: Poslesloviye, s. 570.

prokázat tehdy ani při poválečném došetřování, takže Berg se v roce 1962 dočkal rehabilitace. Jeho nadřízený, velitel operační skupiny M. I. Semjonov, musel na příkaz náčelníka Moskevské správy NKVD Cesarského předat velení skupiny náčelníkovi oddělení evidence a registrace P. I. Ovčinnikovi, který byl zároveň tajemníkem stranického výboru na Moskevské správě NKVD. Semjonov byl obviněn, že měl pro spikleneckou organizaci povstalců zajistit z Butovské střelnice zbraně, které sloužily k popravám. I on byl zastřelen, ale rehabilitace se nedočkal.³¹⁸

Podle svědectví bývalých pracovníků NKVD tvořilo tehdy jádro moskevského „speciálního oddílu“, který vykonával rozsudky smrti v objektech Lubjanky v centru města, v moskevských věznicích, na Kommunarce i v Butovu asi dvanáct stálých „vykonavatelů“, tedy katů, kteří pracovali ve čtyřčlenných popravčích komandech, při hromadných popravách samozřejmě početně posílených. Příslušníci ústřední i moskevské skupiny si tehdy chodili vzájemně vypomáhat, koordinaci poprav měl na starosti náčelník operačního oddělení Správy vnější ochrany NKVD Moskevské oblasti major bezpečnosti Ilja J. Iljin. Při masových akcích organizoval i výjezdy komand do okolních regionů.³¹⁹

Pro členy popravčích komand se užíval termín „pracovníci pro zvláštní určení“. Byli to většinou už spíše starší lidé, se zkušenostmi z občanské války, důstojníci bezpečnosti, bez výjimky členové komunistické strany. Mnozí z nich byli ochotni zastřelit třeba i své někdejší přátele a spolupracovníky, jak to mnohokrát učinil tehdejší kapitán bezpečnosti Vasilij Blochin (zastřelil i svého někdejšího šéfa, lidového komisaře Ježova). Odhaduje se, že za více než třicet let své služby na Lubjance Blochin zastřelil deset až patnáct tisíc lidí, přesto nebyl nijak potrestán, naopak se dočkal nejvyšších státních vyznamenání a poct.³²⁰ Jeho podřízený Petr I. Maggo byl postrachem věznice na Lubjance a tvrdilo se o něm, že postřílel ještě více lidí než Blochin. Účastnil se všech velkých operací, spolu s Blochinem byli při vraždění 15 tisíc polských zajatců v rámci tzv. katyňského zločinu a přestože Maggo patřil ke komandu ústředního aparátu, chodil střílet i do Butova.³²¹

³¹⁸Tamtéž, s. 575; Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 70-84, 386-387.

³¹⁹Tamtéž, s. 90, 388. Iljin později v Hlavní vězeňské správě NKVD řídil vysídlování Čechů a Ingušů z Kavkazu.

³²⁰Petrov, N.: Čelovek v kožanom fartuke. Lavrentij Berija v roce 1953 vypověděl, že předložil Stalinovi návrh na Blochinovo zatčení s odůvodněním, že se přátelil se zastřeleným lidovým komisařem Jagodou, ale Stalin nesouhlasil a dodal, že takoví lidé jsou užiteční, protože dělají „černou práci“.

³²¹Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 92

Podobná pohřebiště jako v Moskvě byla v každém regionu Sovětského svazu a všude bylo zapotřebí „specialistů“, kteří by rychle a jednoduše postříleli tři čtvrtě milionu lidí. Historici si proto kladli otázku, „odkud se v Rusku vzalo takové množství profesionálních katů“, když ještě ne tak dávno za cara byl v zemi jen jediný kat.³²² Připomínala se prorocká slova Fjodora Dostojevského, který ve svém románu „Běsi“ předpověděl příchod revolucionářů, jimž nebude zatěžko při léčbě neduhů společnosti „srazit sto miliónů hlav“. Rovnostářská společnost se musí zbavit schopných a vzdělaných, kteří „budou vyhnáni nebo popraveni. Ciceronovi se vyřízne jazyk, Koperníkovi se vypíchnou oči, Shakespeara ukamenují, hle – to je šigalevština! Otroci si musí být rovni...“³²³ Nové učení bylo v románu pojmenováno podle jednoho z revolucionářů, „dlouhouchého Šigaleva“, a Dostojevskij sotva mohl předvídat, že se toto jméno zanedlouho objeví mezi skutečnými revolučními katy z řad NKVD. Po zatčení Berga a Semjonova přišli posílit popravčí skupinu Moskevské správy NKVD i dva členové Blochinovy ústřední skupiny, bratři Ivan a Vasilij Šigalevovi. Oba byli čekisty už od dob revoluce a plnili „zvláštní úkoly“. Za „nesmiřitelný boj s kontrarevolucí“ získali řády Rudé hvězdy, Vasilij pak i řád Rudého praporu „za obětavé splnění nejdůležitějších vládních úkolů“ v roce Velkého teroru. Za svou účast na vraždění polských důstojníků ve Smolensku, Kalininu a Charkově dostali jednu měsíční mzdu navíc. Dokonale tak naplňovali Dostojevského předtuchu o revolučních lovcích, kteří „půjdou na každou zvěř, a ještě budou vděční za čest“.³²⁴ Vasilij zemřel už za války, ale mladší Ivan Šigalev si vysloužil hodnost podplukovníka bezpečnosti a dokonce i Leninův řád, podobně jako generálmajor Blochin.³²⁵

V průběhu roku 1938 se ukázalo, že politické represe dosáhly již takových rozměrů, že se začínají vymykat kontrole a narušují hospodářský vývoj země. Množily se stížnosti na svévolné chování aparátu NKVD, což umožnilo zakrýt skutečné viníky a iniciátory represí – nejvyšší stranické vedení v čele se Stalinem. Ten navrhl vytvořit komisi k prošetření činnosti NKVD a Společné usnesení SNK SSSR³²⁶ a ÚV VKS(b) ze 17. listopadu 1938 zastavilo masové operace NKVD, zrušilo „trojky“ a nařídilo přísné

³²²Tamtéž, s. 92-93.

³²³Dostojevskij, Fjodor Michajlovič: Běsi. Praha 1966 [Spisy F. M. Dostojevského, sv. 8], s. 395-411.

³²⁴Tamtéž, s. 414.

³²⁵Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 94-95.

³²⁶Sověť národních komissarův, Řáda lidových komisařů SSSR, nejvyšší vládní orgán v Sovětském svazu.

dodržování zákonnosti. Přímé dozvuky Velkého teroru však trvaly ještě v následujícím roce a s jeho tragickými následky se ruská společnost náležitě nevyrovnala dodnes.³²⁷

Butovská střelnice

V poklidném zahradním parku na kraji Butovského lesa s duby a břízami by sotvakdo hledal onu „ruskou Golgotu“, jak toto místo nazval 16. patriarcha moskevský a celé Rusi Alexij II., hlava Ruské pravoslavné církve. A přece tu ve třinácti dosud objevených rovech, dlouhých a travnatých, leží přes dvacet tisíc jmenovitě určených obětí represí. Cestou z Moskvy na jih se k tehdejší butovské střelnici muselo odbočit na 18. verstě (tj. na asi 19. kilometru)³²⁸ staré Varšavské silnice, dnes by šlo spíše o čtvrtý kilometr ve směru od Moskevské okružní autostrády. Zatímco dnešní Butovo (Severní i Jižní) je součástí Jihozápadního administrativního okruhu Moskvy, rozlehlé chatové osady Butovo 1 až 4 se nacházejí na východ od *Varšavského šossé*, které tu tvoří hranici. Obklopují od jihu a východu i butovskou střelnici na kraji lesa, k níž vede Březová alej. Nejbližší obce Drožžino a Novodrožžino už však stejně jako střelnice leží v Leninském okrese Moskevské oblasti, kousek od města Vidnoje, a spory o administrativní začlenění tohoto území dosud trvají. Nicméně z Moskvy je sem dobré spojení. Nejsnadnější to je ze stanice metra Bulvár Dmitrije Donského autobusem č. 18 až na konečnou *Butovskij polygon*, linkou č. 108 (na stanici *Novonikolskoje*) a č. 94 (na stanici *2-ja Melitopolskaja*, d. 17), nebo ze stanic „šedé“ linie metra od Južné po Annino autobusem č. 249 (na stanici *Novonikolskoje*). Můžete se však vydat třeba i vlakem z Kurského nádraží do stanice Butovo a dojít ke střelnici pěšky přes *Varšavské šossé* a sídliště Novodrožžino Březovou alejí, nebo můžete na stanici metra Bulvár Dmitrije Donského přestoupit na Starokačalovskou linii lehkého metra a zajet do Jižního Butova na Skobelevskou ulici, která vás brzy dovede až k butovskému nádraží.³²⁹

O původu názvu Butovo vypráví hned několik legend, ale nejbližší skutečnosti bude zřejmě ta nejméně barvitá: v okolních lomech se kdysi hojně dobýval drobný kámen nepravidelného tvaru, kterému se rusky říká „*but*“; dobře se hodil do základů domů a

³²⁷Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 185, 187, 191, 193-194; Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningradě, s. 38; Malko, A.V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s.160

³²⁸Versta, ruská míle, měla 500 sáhů a měřila dnešních 1066,781 m.

³²⁹Cestou je k vidění úhledný butovský komunální hřbitov, který jsem si kdysi dávno málem spletl s butovským pohřebištěm obětí represí.

vozil se prý i do Moskvy. Už od 16. století patřily zdejší dvory rodu Drožžinů; jeden z nich, bojar Fjodor Michajlovič Drožžin, byl za cara Ivana Hrozného v roce 1568 popraven jeho *opričníky*, carovou osobní gardou ve funkci tajné policie. Jako by to předznamenalo tragický osud těchto míst, jenž se však naplnil až po mnoha letech. Po více než tři staletí se zatím střídali majitelé vesnice – carští vojáci, syn gruzínského cara Georgije VIII., bohatí obchodníci, až koncem 19. století Drožžino koupil Nikolaj Makarovič Solovjev, který tu založil chov koní, pověstných orlovských klusáků.³³⁰ Ve stájích bývalo 80 – 150 koní, byla postavena kruhová krytá manéž a hippodrom s tribunami pro diváky. Přestože podnik prosperoval, Solovjev nakonec propadl pití, prohrál hřebčín v kartách a zemřel v Moskvě jako bezdomovec. Ještě před první světovou válkou koupili hřebčín Ziminové, vlastníci několika textilek a známí mecenáši kultury. Ivan Ivanovič Zimin záhy přenechal správu hřebčína i přilehlé usedlosti svému synovci Ivanu Leontěviči Ziminovi, který byl chovu koní zcela oddán a zvelebil i dům s okolím. Jeho žena Sofie Ivanovna Druzjakina byla uznávanou operní pěvkyní, takže se u nich v Butovu, jak se usedlost začala nazývat, často pořádaly koncerty a různé slavnosti. Ještě nedávno žili pamětníci, kteří vzpomínali na hudbu v parku, tanec cvičených koní a hry s poníky, zvěřinec s opicemi a na slona, který k údivu místních chodil po parku. Dům byl skvostně vyzdoben, o zahradu a oranžerie pečovali zahradníci, na slavnosti byli najímáni kuchaři z předních moskevských restaurací. Koně z butovského hřebčína vyhrávali dostihy; zvláště ceněn byl plemenný hřebec Anatolij, zakladatel dodnes úspěšné chovné linie. Idylickou dobu však ukončila světová válka a bolševická revoluce. Veškerý majetek Ziminů byl zestátněn, část rodiny živořila v bídě. Ivan Leontěvič chtěl zachránit aspoň chov koní, a jako odborníkovi mu dovolili zůstat v Butovu ve státní službě. Usedlosti z okolí se sloučily s hřebčínem do jednoho hospodářství pod názvem Ziminskoje, hřebčín posléze dostal jméno L. B. Kameněva a patřil k nejlepším v zemi. Choval teď koně nikoliv pro dostihy, ale pro občanskou válku a pak pro vojska OGPU. Koncem dvacátých let dostal název 3. moskevský hřebčín a pořád v něm bylo až 120 koní, ale od roku 1930 začalo definitivní „rozkulačování“ a rozkrádání majetku. Ivan Leontěvič byl „odhalen“ jako nepřítel socialistického hospodářství a odvolán z funkce vedoucího, nakonec tu nesměl zůstat ani jako dělník a byl z Butova vysídlen. Žil pak v malém komunálním bytě v Moskvě a pracoval na Moskevské zemědělské správě jako inspektor. Šel se prý jednou podívat do milovaného Butova, ale dovnitř nesměl a přes

³³⁰Pocházeli z hřebčince Orlova-Česněnského. Solovjev je křížil s americkými klusáky. Velký rusko-český slovník. Sv. 4. Praha 1959, s. 231.

nový vysoký plot nic neuviděl. Nakonec strávil rok v Butyrské věznici, protože jeho někdejší podřízení na něj svedli nedostatky v hospodaření hřebčína. Nedlouho po propuštění z věznice, když mu rodina pomohla uhradit údajnou škodu, v hluboké bídě v roce 1935 zemřel.³³¹

V jeho bývalé usedlosti v Butovu zatím nastala zcela nová etapa historie. V roce 1931 byl hřebčín rozpuštěn a klusáky předali jiným stájím. Vznikla tu příprava koní pro jezdecko a škola pro výcvik rudoarmejců. V roce 1934 jezdeckou školu zlikvidovali a zbylé dělníky vystěhovali.³³² Usedlost v Butovu spolu s okolními usedlostmi v Suchanovu, bývalým Kateřinským klášterem a kolchozem Kommunarka připadly resortu bezpečnosti. Noví majitelé si nechali jen několik koní pro svou potřebu a zřídili v Butovu nápravně-pracovní kolonii pro nezletilé delikventy, kteří tu s dospělými vězni ze Ščerbinky pracovali v zemědělství a dodávali na Lubjanku zeleninu, ovoce a med. Vzniklo oplocení s ostnatým drátem, strážní stanoviště se závorami na přístupových cestách. Když se začaly šířit zvěsti, že tu bude cvičná střelnice NKVD, už se nikdo nedivil a lidé z okolí si na střelbu zvykli. Chybělo tu však zázemí, jaké by střelnice měla mít, včetně kasáren. Proto někteří historikové usuzují, že se zde mohly konat první dílčí popravy už v letech 1935–1936, i když archivní doklady to prozatím nepotvrdily.³³³

Lze snadno pochopit, že když moskevská oblastní správa NKVD dostala své limity na provedení politických represí a věděla, že kapacita moskevských hřbitovů a krematoria takovým požadavkům neodpovídá, ukázala se Butovská střelnice jako výhodné řešení tohoto problému. Byla ukryta v lesích za městem, střelbu měla ve své náplni, takže to nebudilo podezření, a dobře strážené pozemky ve správě NKVD mohly pojmout tisíce těl. Masové operace se měly původně provést během čtyř měsíců, ale termín jejich ukončení byl ještě dvakrát prodloužen. Popravy na Butovské střelnici začaly 8. srpna 1937, kdy tu bylo zastřeleno prvních 91 lidí, a skončily 19. října 1938. Za tu dobu bylo do butovských hromadných hrobů uloženo přes dvacet tisíc lidí, většinou zde i zastřelených.³³⁴

³³¹Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 9-53; viz též Golovkova, Lidija – Kaleda, Kirill: Butovskij poligon 1937–2007. Russkaja Golgofa. Chram Svjatych novomučennikov i ispovednikov Rossijskich. Moskva 2007.

³³²Minkevič, Taťjana – Smirnova, Vladislava: Konnyj zavod v Drožžino-Butovo. Tajna Rasstrelnogo poligona. In: Zolotoj mustang, 2006, № 1 (51), též <http://www.golgmustang.ru/magazine/konevodstvo/524.html>.

³³³Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 55-58.

³³⁴Tamtéž, s. 70, 141, 144.

Odsouzené k smrti svázeli z oddělení milice a okresních oddělení UNKVD do moskevských věznic, především do Taganské, zčásti též do Butyrské a Sretenské věznice. Tady probíhalo fotografování – portrét zepředu a z profilu, aby popravčí komando mohlo ověřit totožnost odsouzeného. Přesto docházelo k omylům: byl zastřelen člověk, který až za měsíc po popravě obdržel výrok zvláštní porady NKVD na 5 let gulagu, naopak v padesátých letech se o rehabilitaci přihlásil člověk, který byl evidován jako popravený. Došlo i k záměně bratrů. Nemocní odsouzenci se museli nejprve doléčit, aby mohli být popraveni. Když byly pořízeny potřebné dokumenty, odvezli odsouzené v krytých nákladních automobilech, do nichž se vešlo 40 až 50 osob, do Butovské střelnice. Podle některých svědectví svlékali odsouzence před odjezdem donaha, svazovali je a dávali jim do úst roubík, aby zabránili pokusům o útěk a výkřikům; osobní věci odsouzených pak rozkradli. Někdy odsouzence před zastřelením krutě bili, aby utlumili případný odpor a zabránili provolávání slávy Stalinovi, s jehož jménem na rtech někteří umírali.³³⁵

Začátkem devadesátých let se objevilo několik svědectví o tom, jak popravky v Butovu probíhaly. Promluvil někdejší náčelník administrativně-hospodářského oddělení moskevské správy NKVD A. V. Sadovskij, který odpovídal za exekuce v Moskvě od ledna do října 1937. Podle něj odsouzenci většinou netušili, kam je vezou. Auta přijížděla na střelnici od lesa, obvykle v noci. Areál byl obehnán ostnatým drátem a hlídán ze strážních stanovišť uchycených na stromech. Odsouzené odváděli do dřevěného baráku ke kontrole osobních údajů. Pokud nesouhlasilo datum narození nebo fotografie, poprava se odložila. Rozsudek se obviněným sděloval až těsně před zastřelením. Odsouzence pak po jednom odváděli z baráku do hloubi areálu, kde už byl vykopán dlouhý a hluboký příkop. Na jeho okraji je stříleli ranou zblízka do týla a těla shazovali do příkopu. Jindy se k popravě používal krytý přístřešek, upravený speciálně k tomuto účelu. Střílelo se z ruského revolveru typu „nagan“, který sovětské bezpečnostní složky pokládaly za nejspolehlivější.³³⁶ Lékař a prokurátor nebývali vždy přítomni, zato bylo k dispozici vědro s vodkou, z něhož si operativní pracovníci mohli nabírat, kolik chtěli. Byla tam i nádoba s voňavkou, protože všichni páchli krví a střelným prachem. Pak se na velitelství vyplňovaly a podepisovaly zápisy o provedení

³³⁵Tamtéž, s. 70, 77, 84, 86.

³³⁶Revolver Nagant M1895 se vyráběl se v Tulské a Iževské zbrojovce, měl ráži 7,62 mm. Byl spolehlivý, ale nevýhodou bylo pomalé nabíjení a vybíjení. Vasilij Blochin proto raději užíval německý revolver „walter“. Viz <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/t/15899> [cit. 28. 9. 2013].

rozsudků a následoval oběd, obvykle spojený s pijáckou zábavou před odjezdem domů. Na místě popravy zatím buldozer zasypal mrtvé a exkavátor pak vyhloubil příkop na příští den. Často však dováželi do Butova těla osob už zastřelených v moskevských věznicích, nejčastěji z Butyrské a Taganské věznice. V evidenci popravených bohužel nelze rozlišit, kdo byl zastřelen v Moskvě a kdo až v Butovu. Mrtvé přiváželi i ve dne a ukládali je do přichystaných „hrobů“. Na starých leteckých snímcích zeměměřičů je prý vidět, že až do začátku masových operací se v Butovu pohřbívala těla do samostatných jam, které kopali obyvatelé ze dvou obytných domů, stojících u areálu střelnice. Když ale mrtvých začalo přibývat, byl sem přivezen exkavátor „Komsomolec“, původně určený k hloubení kanálů. Ten dokázal rychle vykopat příkopy dlouhé i stovky metrů.³³⁷

Jen málokdy bylo postříleno méně než sto lidí. Rekordní výkon podali kati 17. a 28. února 1938, kdy postříleli najednou 502 a 562 lidí, podobně 8. prosince 1937 zabili 474 odsouzené. Je ale možné, že do záznamů se zapisovalo jen počáteční datum střílení, které obvykle trvalo přes půlnoc. I tak je výkon operativní skupiny pozoruhodný. Z měsíců z doby Velkého teroru vede v počtu mrtvých září 1937, kdy bylo zastřeleno celkem 3 165 lidí. Hned za ním následuje přelom let 1937/1938 – v prosinci 1937 to bylo 2 376 zastřelených, v únoru 1938 celkem 2 326 zastřelených a v březnu 2 335 zastřelených. Nejmenší počty připadají na závěrečné období represí – v září 1938 už zastřelili jen 119 osob a v říjnu 126 osob. Po 19. říjnu 1938 už k popravám ani k „pohřbům“ v Butovu nedocházelo.³³⁸

Butovo se stalo největším moskevským pohřebišťem obětí politických represí. Podle A. B. Roginského, který se počátkem devadesátých let podílel na vyhledávání dokladů o politických represích v moskevských bezpečnostních archivech,³³⁹ bylo v Moskvě v letech 1937–1941 zastřeleno asi 32 000 lidí. Nejméně 29 200 osob bylo zastřeleno v době Velkého teroru, jak to dokládají v archivech dochované příkazy k zastřelení a zápisy o vykonání rozsudků. Zjištěné počty zastřelených zcela souhlasí s údaji různých evidenčních a statistických výkazů a hlášení, jež se dochovaly v bývalých státních a stranických archivech. V archivu Moskevské správy FSB se dochovaly doklady o zastřelení 20 765 osob, jež byly odsouzeny k smrti v rámci kompetence tehdejší Moskevské správy NKVD, v době od srpna 1937 do října 1938. I když v archivu nebyly

³³⁷Golovkova, L. A.: V rodném kraji, s. 85-90, 95.

³³⁸Tamtéž, s. 87, 141-142.

³³⁹Šlo o archiv Správy Federální bezpečnostní služby Ruské federace pro Moskvu a Moskevskou oblast, a Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby Ruské federace.

nalezeny žádné zmínky o místech pochování těchto obětí, způsob dokumentace i ústní svědectví bývalých pracovníků NKVD dovolují předpokládat, že všechny tyto osoby leží na pohřebišti tehdy podléhajícímu Moskevské správě NKVD, na Butovské střelnici.³⁴⁰

Shodné údaje o obětech v Butovu uvádějí i jiné zdroje,³⁴¹ údaj badatelky Lidie Golovkové, která se specializuje na problematiku Butova, je jen nepatrně nižší. Uvádí 20 761 obětí³⁴² a provedla i podrobnou analýzu jejich struktury. Nejprve je podle ní zapotřebí od celkového počtu obětí odečíst 5 595 osob, jež byly odsouzeny za čistě kriminální přečiny a nebyly tudíž rehabilitovány.³⁴³ Určení politické represe ovšem bývá velmi obtížné. Na jedné straně byli podle politického paragrafu 58 souzeni i obyčejní zlodějčkové družstevního majetku, opilci, kteří nadávali na poměry nebo výtržníci, kteří si třeba vyřizovali účty s vedením kolchozu, nebo kterých se chtěli ve vězení zbavit a mohli je výhodně uplatnit k naplnění limitu zastřelených. Na druhé straně tu byli mnozí odsouzenci, označovaní jako „sociálně nebezpečné“ nebo „škodlivé živly“, často „bez trvalého bydliště“, souzení za žebrotu či potulku, za nevyřízené osobní doklady; ti rehabilitováni nebyli, i když právě oni byli oběťmi zvláště totalitního systému. Skutečných zločinců, vrahů a zlodějů, bylo mezi nimi jen málo, spíše šlo o krádeže galoší, kola či harmoniky, o spory se sousedy o komunální byt, o obvinění ze spekulace za prodej jablek ze zahrádky, za živnost čističe bot, o potulné Cikány aj.³⁴⁴ Když tedy přijmeme rozhodnutí rehabilitačních orgánů a snížíme počet pohřbených v Butovu o ony nerehabilitované osoby, dojdeme k počtu 15 166 osob, jež byly oběťmi politických represí. Tomuto číslu se blíží i databáze moskevského Muzea a sdružení Andreje Sacharova, jež uvádí jmenovitě 15 037 politických obětí pochovaných na Butovské střelnici.³⁴⁵

³⁴⁰Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 485, 487. Šlo o osoby odsouzené moskevskými „trojkami“ NKVD a „dvojkou“ NKVD a Prokurátora SSSR. Většina těchto spisů byla v polovině devadesátých let převedena do Státního archivu Ruské federace, kde je umožněno jejich studium.

³⁴¹Ljubimova, K. F. (Ed.): Martirolog rasstreljannyh i zachoroněnnh na poligone NKVD „Objekt Butovo“ (přináší stručné údaje o 20 765 obětech).

³⁴²Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 97; Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 10 (uvádí 20 760 obětí, ale jde zřejmě o překlep).

³⁴³Autorka zprvu hovořila o 5 658 osobách (Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 96), později už uvádí 5 595 osob (Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 16; Golovkova, L. A.: Butovskij poligon i „Kommunarka“ 1917–1953. Viz www.pseudology.org/Abel/Butovo.htm [cit. 5. 9. 2013]).

³⁴⁴Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 17-18.

³⁴⁵Pamjat' o bespravii. Viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>. Drobné rozdíly jsou zřejmě způsobeny dosud neukončeným procesem rehabilitace obětí.

Více než dvě třetiny zastřelených (11 300 osob) žily před zatčením v Moskvě, z regionů Ruska přivezli k potrestání asi 2 650 osob, přes 300 jich bylo z Ukrajiny, další byly z Běloruska, Pobaltí, Zakavkazí, střední Asie a Kazachstánu, asi sto osob dodaly věznice a gulagy, 300 osob bylo bez stálého bydliště a u 190 osob údaje o místě bydliště chyběly. Národnostní skladba byla mimořádně pestrá, i když 70 % tvořili Rusové. Kromě nich tu bylo přes šedesát dalších národností – Lotyšů, Poláci, Židi, Ukrajinci, Němci, Bělorusové. Ale i cizinci z jiných zemí – z Německa, Polska, Francie, USA, Rakouska, Maďarska, Rumunska, Itálie, Jugoslávie, Československa, Turecka, Japonska, Indie, Číny aj.³⁴⁶ Byli v naprosté většině bezpartijní (z 80–85 %), asi polovina z nich měla jen nejnižší vzdělání. Vedle patnáctiletých chlapců byli mezi nimi i osmdesátiletí starci, často celé rodiny, rodiče s dětmi, sourozenci, asi 40 manželských párů, početné skupiny sousedů z osad, stanic, kolchozů a vesnic. Výrazně převažovali muži, na 19 903 mužů bylo 858 žen; ženy tedy tvořily jen 4,3 % obětí.³⁴⁷

Sociální a profesní struktura obětí skýtaly obraz celé společnosti. Mezi zastřelenými převažovali prostí dělníci, ač to jistě odporovalo třídní ideologii režimu. Za nimi následovali zaměstnanci různých sovětských podniků, pak rolníci, především soukromě hospodařící, které evidovali jako kulaky, ale též maloročníci a bezzemci, včetně kolchozníků. V Butovu leží poměrně mnoho kněží, mnichů, představených klášterů a církevních hodnostářů, zvláště pravoslavné církve (937 osob), která tu ztratila skoro celé své nejvyšší vedení (7 biskupů, včetně Leningradského metropolity Nikolaje). Z duchovenstva dalších církví tu leží např. 50 staroobřadníků a 160 baptistů, jsou zde i luteráni, evangelíci a katolíci, židovští rabíni i muslimští kněží a členové různých náboženských sekt. Jsou zde četní umělci – herci, pěvci, hudebníci, cirkusoví umělci, sochaři a malíři (např. díla Alexandra Drevina či Romana Semaškeviče vystavuje Tret'jakovská galerie). Jsou tu slavní sportovci, např. skoro všichni tehdy nejlepší sovětští horolezci, včetně zakladatele sovětského alpinismu V. L. Semenovského, které bylo snadné kvůli cestám do pohraničních hor obvinít ze špionáže.³⁴⁸

Mezi oběťmi byli též pracovníci dopravy, obchodu, vedoucí činitelé různých závodů a podniků, vědečtí pracovníci a učitelé, agronomové, vojáci atd. Ke zvláštnostem patří

³⁴⁶Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 96.

³⁴⁷Tamtéž, s. 96-97; Statističeskije sveděnjaja o rasstreljannyh i zachoroněnnh na specobjektě „Butovskij poligon“ v 1937–1938 gg. (po materialam biografičeskich spravok semi vypuskov Knigi Pamjati „Butovskij poligon“). In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 302-311.

³⁴⁸Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 97, 112, 134.

třeba zastřelení více než padesáti čínských pradláků, usazených v Moskvě už před revolucí. Jednou z největších skupin bylo více než dva a půl tisíce vězňů i pracovníků jednoho z největších gulagů – Dmitlagu NKVD, kteří se podíleli na stavbě kanálu Moskva–Volha. Zatímco vedení Dmitlagu bylo pro údajné teroristické spiknutí proti vedení země odsouzeno zvláštní komisí,³⁴⁹ inženýři, umělci i prostí dělníci byli likvidováni postupně, často i za svá předchozí údajná provinění. Ocitly se tu i mnohé významné postavy ruských dějin, např. bývalý předseda Státní dumy Fjodor A. Golovin, někdejší moskevský gubernátor Vladimir F. Džunkovskij, celkem 11 carských generálů, jeden z prvních ruských letců N. N. Danilevskij aj.³⁵⁰ A skončili tu i ti, kdo represe pomáhali vykonávat, v Butovu bylo zastřeleno 54 příslušníků moskevské milice.³⁵¹

Mimořádná likvidační akce postihla moskevské invalidy. V době přeplněných věznic začátkem roku 1938 se zjistilo, že v nich zabírá místo politickým vězňům přes 830 invalidů, kteří čekají na odvoz do gulagů, které však o invalidy nijak moc nestojí, protože potřebují práce schopné vězně. Nový náčelník Moskevské správy NKVD Zakovskij, který zrovna slíbil rychlé splnění navýšeného limitu zastřelených, se rozhodl uskutečnit stejnou akci, jakou se proslavil už v Leningradě. Během února a března 1938 bylo ve věznicích a táborech Moskvy a Moskevské oblasti postříleno 1 160 invalidů, a většina z nich leží v Butovu.³⁵²

I když nařízení o ukončení masových operací a zrušení mimosoudních trojek NKVD bylo vydáno až ve druhém polovině listopadu 1938, na Butovské střelnice se přestalo popravovat už o měsíc dříve. Zda se tak ale skutečně stalo a na jak dlouho, to bohužel nevíme, protože se o tom nenalezly příslušné archivní doklady. Ty chybějí i u poprav nařízených Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR v letech 1939–1941, takže nevíme, zda jejich oběti leží na Kommunarce nebo v Butovu. Úřední doklad o předání Butovské střelnice z Moskevské správy NKVD do kompetence Ústředního aparátu pochází až z léta 1941, takže od té doby se popravy už odehrávaly v Butovu, včetně pohřbívání mrtvých. Za války prý byly v garáži butovské střelce tři vozy ZIS-110s určené pro Stalina. Nedaleko od areálu střelnice byly postaveny baráky pro německé válečné zajatce, kteří pracovali na stavbě Simferopolské silnice a v místní cihelně. Trpěli

³⁴⁹Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 573, 576-577.

³⁵⁰Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 113-116, 123-133.

³⁵¹Vatlin, A. J.: Ogoň po svoim. Rabotniki stoličnoj milicii – žertvy „massovyh operacij“. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 5-27.

³⁵²Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 65-67.

hladem a hodně z nich zemřelo. Pamětníci uváděli, že na střelnici tehdy často přivázely koňské povozy náklady mrtvých, které stráže vhažovaly do předem vykopaných jam.³⁵³

Hned po válce byl bývalý hřebčinec Ziminových zcela přestaven a objevil se na něm nápis „Archiv“, ale budova připomínala spíše vězení, což někteří svědci potvrdili. Byly tam rovněž sklady trofejních a konfiskovaných věcí, hlídané stráží se psy. V letech 1950–1951 tu byly postaveny tři dlouhé domy, jež sloužily jako byty pro vedení tehdejšího Ministerstva státní bezpečnosti (*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti*, MGB) i pracovníky resortu, ve třetí budově byla zřízena škola Ministerstva vnitra (*Ministerstvo vnutrennyh děl*, MVD). Údajně se tu školili pracovníci tajných služeb z celé východní Evropy, bývalí partyzáni a vojáci. Ve školním klubu se konaly i taneční večírky s účastí děvčat z okolí. V budově bývalého velitelství byl zřízen rekreační objekt pro krátkodobý odpočinek vyšších bezpečnostních kádrů a jejich rodin. K rybaření jim sloužil nový rybník, kam tajně chodili na kapry i místní občané. Asi padesát ruských vězňů obnovovalo ovocné sady, proslulé byly i zdejší jahodové plantáže. Kolem největších masových hrobů byl v roce 1951 postaven vysoký dřevěný plot, doplněný ostnatým drátem, ale na mnoha místech hroby přesahovaly do volného prostoru. Na jednom z hrobů byl postaven barák pro úschovu trofejních filmů a dokumentů, později tu byl vepřín resortního hospodářství MGB. V sadech v okolí střelnice si postupně začali důstojníci MGB stavět chaty. Měly být pro jistotu bez základů a děti policistů nesměly chodit do ohrazeného území, přesto tu o existenci hrobů s postřelenými lidmi každý věděl. Po uzavření školy tajných služeb se tam v roce 1954 otevřela Novonikolská základní škola a v budově bývalého velitelství vznikl pionýrský tábor pro děti pracovníků MGB. V podobě dětského sportovního tábora přežil až do začátku devadesátých let, kdy budovy zničil požár. Na počátku sedmdesátých let byl kolem zóny pohřebiště obnoven plot. Z Lubjanky sem občas přivezli ke spálení dokumentaci, ale areál střelnice zarůstal křovím a býlím, pověstný jabloňový sad zmizel pod obřími rostlinami jedovatého bolševníku. Nakonec už ani mladí pracovníci KGB střežící areál netušili, k čemu kdysi sloužil. Staříci v butovské osadě u střelnice to věděli moc dobře, většinou to byli bývalí pracovníci NKVD a MVD, ale báli se nebo nechtěli promluvit a postupně mizeli, tak jako škola, obchod, lékárna či telefon.³⁵⁴

K zásadním proměnám došlo až v devadesátých letech. Sjezd lidových poslanců SSSR a po něm i politbyro ústředního výboru sovětské komunistické strany rozhodovaly

³⁵³Tamtéž, s. 144, 147-150.

³⁵⁴Tamtéž, s. 152-157.

koncem roku 1988 o rehabilitaci obětí nezákonných politických represí a bylo nutné zjistit, kam byly tyto oběti uloženy. Vedení bezpečnostních služeb a Ministerstva bezpečnosti Ruské federace vytvořily pro tento účel v roce 1991 zvláštní skupinu, jež našla v Ústředním archivu Ministerstva bezpečnosti záznamy o ukládání těl popravených osob u nemocnice Jauza, na Vagaňkovském a Donském hřbitově. Stále se však hledaly hroby asi 27 tisíc popravených, v jejichž spisech byly záznamy o popravě, a celkový počet popravených byl se vši pravděpodobností ještě mnohem vyšší. Podezření padlo i na střelnici v Butovu, ale jeho oprávněnost potvrdil až bývalý pracovník administrativně-hospodářského oddělení Moskevské správy NKVD kapitán A. V. Sadovskij, několik řidičů z autokolony NKVD a někteří místní občané. Tehdy se jako další možné pohřebiště obětí objevil i speciální objekt NKVD „Kommunarka“. Při Moskevské správě bezpečnosti začala pracovat nestátní skupina pro rehabilitace, v jejím čele byl plukovník bezpečnosti N. V. Grašoveň, který žil v dětství v osadě NKVD v Butovu a dobře znal místní poměry; k pátrání v archivech byli přizváni i členové sdružení Memoriál. Mimořádnou aktivitu vyvíjela též občanská Komise pro záležitosti nezákonně perzekvovaných při Moskevském sovětu, vedená bývalým vězněm kolymských gulagů M. B. Mindlinem. Skupina jejích spolupracovníků pořídila první kartotéku a krátké životopisy popravených pro vydání pamětní knihy obětí Butovské střelnice.³⁵⁵

Právě oni byli aktéry historické události, když jako zástupci veřejnosti směli 7. června 1993 v doprovodu příbuzných obětí poprvé vstoupit do zapovězeného areálu Butovské střelnice, kde zapálili první svíci k uctění památky mrtvých. Ještě téhož roku tu byl umístěn pamětní kámen,³⁵⁶ na jaře 1994 byl vztyčen velký pamětní kříž.³⁵⁷ První pravoslavná bohoslužba se konala 25. června 1995 v polním stanovém svatostánku, ale záhy začala výstavba stálého dřevěného kostela. Už 11. prosince 1995 byl nad kostelem vztyčen kříž, přesně o rok později byl vysvěcen jako Chrám svatých novomučedníků a zpovědníků ruských a začaly v něm pravidelné bohoslužby. Ještě v roce 1995 byly pravoslavné církvi předány některé budovy z bývalé osady NKVD a církev začala spravovat i areál Butovské střelnice. Probíhalo shromažďování dokumentů, fotografií a

³⁵⁵Tamtéž, s. 157-158, 160-163; Ljubimova, K. F. (ed.): *Martirolog rasstreljannyh i zachoronennyh na poligone NKVD „Objekt Butovo*.

³⁵⁶Obelisk z červené žuly s nápisem „V této zóně Butovské střelnice v letech 1937–1953 bylo orgány NKVD-MGB tajně zastřeleno a pochováno mnoho tisíc obětí politických represí. Na jejich věčnou památku“. Pomník byl odhalen 10. 10. 1993 iniciativou M. B. Mindlina, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=221> [cit. 12. 9. 2013].

³⁵⁷Dřevěný kříž vysoký 3,5 m, odhalený 8. 5. 1994 iniciativou Pravoslavného bohosloveckého ústavu svatého Tichona, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=222> [cit. 12. 9. 2013].

osobních věcí obětí, zvláště památek na onu téměř tisícovku mučedníků víry. Především autorita církve a Nejsvětějšího patriarchy Alexije II. zabránily v létě 1996 pokračování výstavby sídliště Novo-Drožžino 2, jehož mnohaposchod'ové bloky obytných domů se už dostávaly až k Butovské střelnici.³⁵⁸

Uprostřed areálu bývalé střelnice se 27. května 2000 konala první bohoslužba pod otevřeným nebem s účastí tří a půl tisíce věřících, jež založila každoroční tradici těchto obřadů. Věhlas Butova se rychle šířil, dřevěný kostelík už dávno nestačil zájmu věřících. Proto se v bezprostřední blízkosti areálu začal budovat velký kamenný chrám s pěti věžemi. Základní kámen k výstavbě byl položen 15. května 2004 na slavnosti, k níž přijel i nejvyšší představitel Ruské zahraniční církve metropolita Laur. K vysvěcení hotového chrámu Kristova vzkříšení došlo 19. května 2007, opět za účasti metropolity Laura i patriarchy Alexije II. Tehdy byl poblíž kostela vztyčen mohutný kříž ze Solovek, který do Moskvy doplul po kanálech, vybudovaných kdysi rukama vězňů gulagů. V prvním poschodí chrámu jsou umístěny policejní fotografie popravených a předměty, vyzvednuté z hrobů při exhumacích (obuv a kusy oblečení obětí i gumové rukavice katů, střely a nábojnice). V relikviáři jsou uloženy osobní věci zastřelených duchovních, z nichž 320 již bylo kanonizováno.³⁵⁹

Záhy po předání butovského areálu pravoslavné církvi započalo na střelnici hledání hromadných hrobů. Přístroje geofyziků určily zóny anomálií v terénu a v srpnu 1997 se na jednom z označených míst začalo za přítomnosti archeologů, antropologů, expertů soudní medicíny, odborníků na zbraně a dalších specialistů kopat. V sondě o ploše asi 12,5 m² byly nalezeny zbytky oděvů a válenek obětí, které byly zastřeleny patrně v zimním období. Byly tam též gumové rukavice a zbytky rozbitých lahví, které tam zřejmě pohodili kati. Na čtyřech vyzvednutých lebkách našli experti stopy po střelách ráže 7,62 mm; po expertíze byly lebky zase vráceny zpět. V odkryté části hrobu ležely ostatky 59 osob, celkem v něm mohlo být uloženo asi 150 lidí. Analogicky by se dalo předpokládat, že pokud by i všechny ostatní identifikované hroby v areálu střelnice, zabírající plochu necelých šesti hektarů, byly naplněny mrtvými stejným způsobem, tak by zde mohlo ležet až sedmdesát tisíc, možná i devadesát tisíc obětí, ale písemné důkazy k tomu nemáme. Že jich bude víc než oněch asi dvacet tisíc obětí určených

³⁵⁸Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 163-166. Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 40-41.

³⁵⁹První koncepci chrámu navrhl Andrej Sergejevič Tutunov, návrh projektu vypracoval Michail Jurjevič Kesler. Viz Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 48-49, 52-55; „Butovskij poligon – Russkaja Golgofa.“ Chram Svjatych novomučennikov i ispovednikov Rossijskich v Butove, <http://www.martyr.ru> [cit. 13. 9. 2013].

z dochovaných archivních záznamů, to je téměř jisté. Potvrdit by to mohly jediné komplexní exhumace celého pohřebiště, a odborníci se shodují, že i po tolika letech by identifikace těl byla možná. Bylo by to však velmi obtížné, rovněž eticky by takové rušení klidu mrtvých bylo sotva přijatelné. Může však být přijatelnější současný stav, kdy těla leží poházená ve vrstvách jedno přes druhé v jamách mezi odpadky? Sotva se to dá nazvat pohřbem. Lze souhlasit s badatelkou Lidií Golovkovou, že mrtví z Butovské střelnice nebyli dodnes pohřbeni. Tak jako mrtví z Kommunarky a stovek dalších hromadných pohřebišť po celé někdejší sovětské zemi.³⁶⁰

Archeologické výzkumy v Butovu pokračovaly v roce 2003, kdy byly určeny hromadné hroby obětí nepravidelně rozložené po celém areálu střelnice. Většina z nich byla pak označena dřevěnými sloupky spojenými lanem a osázena květinami. V roce 2005 bylo toto označení hrobů odstraněno a nahrazeno mírně vyvýšenými, prostými rovy, jež se někdy táhnou i desítky metrů do hloubi dnešního parkového areálu. Pěšinky mezi nimi byly vysypány světle růžovým pískem. Byly vysázeny ozdobné keře a prostranství u pamětního kříže a kolem chrámu bylo zpevněno dlaždicemi, skrz něž se „rozpustile probíjí mladá tráva, symbolizující vítězství nového života nad přízraky minulosti“, jak poeticky popisuje průvodce těmito místy.³⁶¹ To už se začaly realizovat plány na zřízení památkového komplexu, potvrzené 9. srpna 2001 vyhlášením Butovské střelnice historickým a kulturním památkem místního významu. Jeho plocha zahrnuje nejen vlastní střelnici a pohřebiště, ale i prostor s chrámem a území bývalé usedlosti Drožžino s parkem, zemědělskými budovami a rybníky u říčky Gvozdjanky, i značnou část Butovského lesoparku, v celkové rozloze asi 3 km². Byla opravena silnice vedoucí k Butovské střelnici, po níž sem od metra zajíždí linka městského autobusu. Památník ve spolupráci s církví organizuje vzdělávací a osvětové akce, přednášky, výstavy a filmové přehlídky, návštěvy žáků z moskevských škol; církevních slavností se účastní každoročně tisíce věřících.³⁶² Oběti politických represí, jejichž životy vyhasly na Butovské střelnici, tak začínají předávat svá poselství potomkům.

³⁶⁰Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 155, 167-170; Kaleda, K. – Alexejev, S. N. – Razumov, A. J. – Golovkova, L. A.: Issledovanija poslednich let na Butovskom poligone, s. 5-16.

³⁶¹Golovkova, L. – Kaleda, K.: Butovskij poligon, s. 38; Frolov, Michail V.: Butovskij poligon: archeologija rasstrelov. In: Žurnal „Samizdat“, http://samlib.ru/f/frolow_m_w/butovo.shtml [cit. 7. 10. 2013].

³⁶²Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 170-175.

Osudy československých obětí

Databáze obětí represí, jejichž těla spočívají na Butovské střelnici, zahrnuje přes dvacet tisíc konkrétně určených jmen, i když osob zde uložených do země bylo se vši pravděpodobností mnohem více.³⁶³ Našli jsme mezi nimi celkem 64 Čechů, bývalých československých občanů nebo obyvatel českých zemí, včetně několika dalších osob, jež byly zastřeleny pro špionáž ve prospěch Československa. Podle národnosti uvedené ve vyšetřovacích spisech bylo mezi nimi 26 Čechů, 18 Němců, 5 Maďarů, 4 Židé, 3 Rakušané, 3 Rusové, 2 Slováci, 2 Srbi a 1 Polák. Střílení obětí a zakopávání jejich těl se v době Velkého teroru odehrávalo na Butovské střelnici od srpna 1937 do října 1938; první československá oběť (Petr Krič) sem byla uložena 3. září 1937, poslední (Eduard Gertner) 10. září 1938. Protože se nám podařilo získat přístup k naprosté většině vyšetřovacích spisů oněch „československých“ obětí, můžeme si postupně přiblížit i jejich mimořádné životní osudy.

Češi

Jan Březina

je dnes asi nejznámější postavou z té dlouhé řady československých obětí represí, jež spočívají na pohřebišti v Butovu. Dočkal se zasvěcené životopisné monografie,³⁶⁴ byl zmíněn i v několika dokumentárních filmech.³⁶⁵ Narodil se v Kolíně, jeho otec byl strojní montér a specialista na obuvnické stroje. Jan se učil nejprve soustružníkem a elektrotechnikem, ale záhy přešel do Vojenské továrny na letadla v Praze-Letňanech, protože se chtěl stát leteckým mechanikem. Studium ukončil předčasně, když se jeho otec rozhodl odjet i s rodinou za prací do Sovětského svazu. Proдали domek a 7. srpna 1930 odjeli. Několik týdnů v Moskvě živořili, protože otec nevýhodně směnil finanční

³⁶³Ljubimova, K. F. (ed.): Martirolog rasstreljannyh i zachoroněnnh na poligone NKVD „Objekt Butovo“; databáze Muzea A. Sacharova „Pamjat' o bespravii“ viz <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>; databáze Memoriálu „Moskovskije zachoroněnja – Butovo“ viz <http://www.memo.ru/memory/butowo/index.htm>; Ukazatěl imen po semi tomam Knigi Pamjati „Butovskij Poligon“ s danými o tome i stranice, gdě pomeščeny sveděnja o rasstreljannyh i mestě chraněnja sledstvennyh děl. In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 143-299.

³⁶⁴Březinová, T. – Černý, M.: Návrat zmizelého letce.

³⁶⁵Např. filmy České televize Zatajené popravy (rež. Petra Všelichová, 2008), Ztracený letec (rež. Jiří Fedurco, 2012, seriál Stanislava Motla Stopy, fakta, tajemství).

úspory a nemohl najít kvalifikovanou práci, ale po intervenci M. Kalinina, tehdejšího předsedy prezidia Nejvyššího sovětu SSSR, získali dobrý byt a otec jezdil po celém SSSR rozjíždět výrobu v obuvnických závodech. Byl stále na cestách – v Taškentu, v Leningradě, v Bělorusku, v Kirgizii, na Ukrajině i na Urale, a na rodinu neměl čas. Jan začal pracovat jako technik na moskevském letišti, na zkrácenou vojenskou službu šel do Nikolajevské školy námořních pilotů v Leningradě. V roce 1932 pracoval v letecké továrně č. 22 v Moskvě. V letech 1934–1935 byl palubním mechanikem ve zvláštní letecké skupině G-2 se základnou v Ašchabádu a získal zkušenosti s lety nad pouští Karakum v Turkmenistánu. Poté byl přidělen k Agitační letce Gorkého, s níž šířil osvětu po celém Sovětském svazu. Jeho sňatek s ruskou herečkou Alexandrou neměl dlouhého trvání, ale záhy se znovu oženil s Josefou Sebasta, jíž říkali Džóza, Američankou z židovské rodiny původem z Čech.

V roce 1936 se Jan vrátil do Moskvy a v srpnu byl přijat do Moskevského leteckého oddílu zvláštního určení Polárního letectva *Glavsevmorputi*,³⁶⁶ což byla státní organizace k ovládnutí a hospodářskému využití Severu, především k provozu Severní mořské cesty. Tehdy se zrovna chystala velká arktická expedice Otto Juljeviče Šmidta, jež měla přes ostrovy Země Františka Josefa letecky proniknout k severnímu pólu. Do expedice *Sever* byl vybrán i palubní mechanik Jan Březina. V květnu 1937 se výprava přiblížila k pólu a v červnu byla slavnostně uvítána v Moskvě. Po přijetí u Stalina byli účastníci výpravy vyznamenáni, Březina získal Řád Rudého praporu práce. Stal se obdivovaným hrdinou a napsal o svých zážitcích českou knihu, jež ještě téhož roku vyšla.³⁶⁷ V létě navštívil příbuzné v Kolíně a poskytl rozhovor *Tvorbě*. Po dovolené, kterou strávil se svou ženou v Tbilisi a Suchumi, začal pracovat jako letecký instruktor v Nikolajevu na řece Jižní Bug u Černého moře (dnes Mykolajiv na Ukrajině). V únoru 1938 dostal příkaz, aby se vrátil do Moskvy. Časně ráno 8. března 1938 byl v bytě u své rodiny zatčen.

Důvodem k zatčení bylo dle záznamu NKVD jeho „spojení s cizinci, kteří se na území Sovětského svazu zabývají špionážní činností“, měl jim dávat informace o moskevském letišti. Nehledě na skutečnost, že už dávno pracoval jinde, budilo jeho zatčení údiv. Sláva arktické výpravy ještě nevybledla, byl nositelem státního vyznamenání, v zaměstnání si ho považovali. Koncem října 1937 prošel úspěšně atestací na funkci palubního mechanika I. třídy, a byl chválen jako technicky a odborně zdatný, disciplinovaný,

³⁶⁶Glavnoje upravlenije Severnogo morskogo puti, Hlavní správa Severní mořské cesty.

³⁶⁷Březina, Jan: Cesta na severní pól. Praha, Lidová knihovna 1937.

vytrvalý a přesný pracovník, který „povinnosti mechanika plní svědomitě a s láskou“. I z morálně-politického hlediska byl ukázněný a pevný, vytkli mu jen „zbytečně delikátní“ přístup k lidem. Od roku 1935 už byl sovětským občanem. Ani se stranickou příslušností neměl problém, po půlleté kandidátské lhůtě se v roce 1932 stal členem VKS(b) a byl jím až do svého zatčení.³⁶⁸

Domněnka Březinových příbuzných, že k zatčení mohla přispět zmínka o něm v „nešťastné Weilově knize“, v románu *Moskva – hranice* kritizujícím život v SSSR, tak jak to postihlo manžele Frischerovy, ztrácí smysl, protože Jiří Weil se tam o Březinovi vůbec nezmínil.³⁶⁹ Realitě se blíží spíše jejich konstatování, že jako původem cizinec, který nějakou dobu pracoval ve strategickém leteckém průmyslu, dobře odpovídal kritériím pro výběr podezřelých. A profese pilota, polárního specialisty, podezření ještě zvyšovala. Vždyť např. v organizaci *Glavsevmorput*, v jejímž čele tehdy stál vedoucí polární výpravy Otto Šmidt, bylo zastřeleno 40 pracovníků, včetně náčelníka polární stanice na Zemi Františka Josefa.³⁷⁰ Důvěru nebudil ani Janův otec Václav Březina, který na konci ledna 1938, jen pár týdnů před synovým zatčením, napsal osobní dopis Stalinovi. Jako technický ředitel obuvnické továrny ve Sverdlovsku si mu postěžoval, že trockisté a buržoazní nacionalisté na úřadech mu nechtějí vyřídit jeho žádost o sovětské občanství. Podal si ji prý v prosinci 1935 poté, co se dověděl, že pokud chce zůstat dále členem VKS(b), musí mít sovětské občanství. I když zdárně prošel stranickými prověrkami v letech 1933 a 1935, v květnu 1937 mu bez vysvětlení stranický průkaz zadrželi. „Obracím se k Vám, soudruhu J. V. Staline, jako k jedinému člověku, který dává spravedlnost, ukazuje cestu, dejte prosím prověřit, zda jsem hoden toho, abych dostal právo nazývat se sovětským občanem, a zároveň prosím o prošetření své stranické záležitosti...“ Odvolával se i na synovy zásluhy a dodával, že zatímco syn i dcera už sovětské občanství mají, jejich otec stále ne. Nevíme, zda dostal nějakou odpověď, ale náčelník oddělení víz a pasů NKVD psal 20. března 1938 příslušné komisi ÚV VKS(b), že

³⁶⁸RGASPI, f. 17, op. 98, d. 10633. Dle výkazů byl členem KSČ už od roku 1929, tedy od svých 15 let, měl legitimaci č. 50266 vydanou v Kolíně, členské příspěvky platil do 1. 5. 1930. Od 6. 7. 1931 byl kandidátem VKS(b).

³⁶⁹Březinová, T., Černý, M.: *Návrat zmizelého letce*, s. 45-47, 181-182. Weil se o Březinovi zmínil ve svých reportážích (Češi stavějí v zemi pětileté, Praha 1937), v nichž na Fučíkovu radu vylíčil život v SSSR v pozitivním světle, což by Březinovi mohlo spíše prospět.

³⁷⁰Šljogel [Schlögel] Karl: *Terror i mečta*, s. 390. Koncem třicátých let bylo zastřeleno asi 50 vedoucích leteckých konstruktérů a inženýrů, 100 dalších zemřelo v gulagu a 300 pracovalo ve speciálních táborech NKVD; Chram Svjatych Novomučenikov i Ispovednikov Rossijskich. Pamjatnik istorii „Specobjekt Kommunarka“. Viz <http://hram-poligon-kommunarka.ru> [cit. 5. 10. 2013]; *Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“*, s. 118. Náčelník polární stanice Anatolij I. Grigorjev byl zastřelen 15. září 1938.

podle náměstka lidového komisaře vnitra SSSR Frinovského „občan Březina podléhá vyhoštění ze SSSR jako antisovětský živel“. Tak byly zhodnoceny jeho obrovské zásluhy o rozvoj obuvnického průmyslu v SSSR, jimiž se Stalinovi právem pochlubil. Podle záznamu ze 20. dubna 1938 odjel Václav Březina 31. března 1938 za sovětské hranice.³⁷¹

Jen o několik dnů dříve, 25. března 1938, bylo vyšetřování jeho syna uzavřeno závěrečným obviněním. Jan Březina se doznal k tomu, že jej jeho známý z místa bydliště Jan Herz, zahraniční specialista z továrny na traktory, už v roce 1935 zlákal ke špionáži pro Československo. Při schůzkách v Klubu zahraničních dělníků mu měl předávat informace o výrobě v leteckém závodě č. 22 a o počtu letadel na moskevském ústředním letišti. V roce 1937 Herz odjel do Československa a vše skončilo. Obvinění bylo postoupeno Komisi NKVD a Prokurátora SSSR, která 29. července 1938 rozhodla o Březinově zastřelení; výrok byl vykonán 16. srpna 1938.

Rodina o tom samozřejmě neměla tušení. Jeho matku a sestru Marii vystěhovali z bytu, ale vzal je k sobě budoucí Mariin manžel, rakouský antifašista Schlögel, který byl těžce zraněn při povstání Schutzbundu ve Vídni a po amputaci nohy se dostal do SSSR. Marii jako sestru nepřítelů lidu měli vyloučit ze studia na lékařské fakultě, ale nakonec ji tamní židovští profesori uhájili. V době obklíčení Moskvy ošetřovala raněné, její matka byla evakuována do Povolží. Janova americká manželka se po jeho zatčení i s rodiči vrátila domů a kontakt s ní se navždy přerušil. Otec Václav se v Kolíně hned po příchodu okupantů zapojil do odboje a prožil celou válku v německých věznicích a koncentračních táborech. Přežil i pochod smrti, po válce se s manželkou rozešel a znovu se oženil. Domníval se, že syn Jan za války někde zahynul a zprávám o zločinech stalinismu prý nikdy neuvěřil. Marie se už za války provdala a společně s manželem, matkou a dvěma dětmi se v roce 1948 vypravila do Československa. Pracovala pak v Praze jako lékařka, naposled na pracovišti IKEM v týmu, který uskutečnil jako první u nás transplantaci ledviny.

V roce 1956 poprvé napsala na sovětské velvyslanectví v Praze a ptala se na osud svého bratra. Stroze jí jednou větou odpověděli, že podle jejich informací zemřel. V tisku se sice čas od času objevovaly články o Janově cestě k severnímu pólu, ale o jeho osudu nikdy nepadla žádná zmínka. Až v roce 1977 se Marie opět odhodlala někam napsat, tentokrát Nejvyššímu soudu SSSR do Moskvy. V říjnu 1978 jí od soudu odpověděli, že po prozkoumání případu byl rozsudek nad Janem zrušen pro chybějící skutkovou podstatu

³⁷¹RGASPI, f. 17, op. 98, d. 10632.

trestného činu a Jan byl 18. května 1978 rehabilitován. Z materiálů ve vyšetřovacím spisu vyplývá, že provedeným došetřením se zjistilo, že Janova doznání byla nekonkrétní a rozporuplná, a výpověď jeho bývalého spolupracovníka jen potvrzovala Janovu spolehlivost. Jeden z jeho bývalých vyšetřovatelů A. Stoljarov byl za „porušování socialistické zákonnosti“ při výsleších už před lety z orgánů NKVD propuštěn. Janovi příbuzní však stále nevěděli, co se s ním vlastně stalo, jak a kdy zemřel. A už vůbec nemohli tušit, že příslušné oddělení KGB dalo po provedení rehabilitace pokyn ke zfalšování údajů o jeho smrti, jak to tehdy bylo obvyklé: „Březina Jan byl zastřelen 16. srpna 1938. Na oddělení matriky Sokolnického okresního výkonného výboru byla zápisem č. 1 ze 20. července 1978 zaregistrována jeho smrt jako zemřelého ve vězení 16. srpna 1944 na těžký zánět ledvin. O oznámení jeho smrti příbuzným nemáme svědectví. Vycházejíce z uvedeného a s přihlédnutím k tomu, že občanka ČSR Marie Březinová o zatčení bratra ví, považujeme za možné sdělit výkonnému výboru Sovětského červeného kříže a pulmésíce, že její bratr Březina Jan zemřel v jednom z míst svého věznění 16. srpna 1944 na těžký zánět ledvin.“ A dopis Červeného kříže s touto lží záhy putoval do Prahy.

Další pátrání už vedla Janova neteř Taťana, která se dokonce několikrát vypravila hledat Janovy stopy do Moskvy. Našla účastníka polární výpravy, který Jana dobře znal a chválil jeho schopnosti, našla i dům, ve kterém rodina kdysi bydlela. V roce 1988 poslala na Velvyslanectví SSSR pět otázek, na něž chtěla znát odpověď. Měla štěstí, v Sovětském svazu byl v roce 1989 přijat zákon o rehabilitaci obětí politických represí, takže už bylo možné odpovědět pravdivě. Opět prostřednictvím Červeného kříže přišla v roce 1990 konečně zpráva s vysvětlením, za co byl Jan zatčen, kdy a kým byl souzen a kdy byl popraven. Kde byl popraven a kde leží nelze prý zjistit. Při návštěvě Moskvy v roce 1992 Taťana vyhledala Valeho Lebedinského ze sdružení Memorial, který byl i předsedou Výboru nespravedlivě stíhaných. Pracovníci Memorialu postupně procházeli vyšetřovací spisy obětí represí a nějaký čas to ještě trvalo, než jí Pavel Ozol v roce 1994 poslal kopii spisu Jana Březiny. Vše, co se dalo o případu zjistit, se nyní konečně mohli dovědět i Janovi příbuzní. Když bylo veřejnosti zpřístupněno pohřebiště obětí represí v Butovu, dokončil v roce 2004 rodinné úsilí o obnovení paměti Janův prasynovec Mikuláš Černý, který nechal při mši za mrtvé v dřevěném Chrámu svatých novomomučedníků a zpovědníků ruských přečíst i jméno Jana Březiny. Společně se svou matkou Taťanou pak

o jeho životě sepsali a vydali poutavé svědectví. A jeho památku připomíná i jedna z ulic v rodném Kolíně.³⁷²

Vladimír Čmelinský

se narodil v roce 1900 v české rodině v osadě Glebovka v Kuščevském okrese v Severokavkazském kraji.³⁷³ Známe jen základní fakta o jeho životě, protože jeho spis se dosud nepodařilo dohledat. Byl studentem Moskevské dopravní vysoké školy V. M. Molotova a 12. března 1938 byl zatčen pro špionáž ve prospěch Polska. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 28. května 1938 odsoudila k trestu smrti, 7. června 1938 byl zastřelen. K jeho rehabilitaci došlo 17. září 1957.³⁷⁴

Alexandr Fiala

se také narodil v české rodině v carském Rusku, v obci Semiduby v újezdě Dubno ve Volyňské gubernii.³⁷⁵ Jeho otec tam měl malou dílnu na opravy hudebních nástrojů. Po ukončení šesti tříd gymnázia prošel dvouletým agrotechnickým kursem, pak pracoval v meliorační komisi jako pomocník zeměměřiče. V roce 1915 narukoval do carské armády, jako poddůstojník nastoupil na školu pro praporčíky, ale pro nemoc z ní odešel a byl demobilizován. Byl bez práce až do vstupu do Rudé armády, v níž sloužil do roku 1921. Pak začal pracovat na Moskevském oblastním zemědělském oddělení, kde jako agronom a vedoucí výroby působil až do dne svého zatčení. Oženil se, měl syna Vladimíra a bydleli v Moskvě. Byl bezpartijní. Protože ta část Volyně, v níž se narodil, připadla po vzniku Sovětského svazu Polsku, psali mu úředníci do dokladů, že pochází z Polska, což v souvislosti s jeho českou národností budilo nedůvěru. V Polsku žila jeho sestra Marie, ale po smrti rodičů už neudržovali kontakt.

Na konci března 1938 vypracovali úředníci NKVD návrh na jeho zatčení, v němž se mj. uvádělo: „Se špionážními cíli udržuje v Moskvě velké styky s osobami, které přicházejí ze zahraničí jako političtí emigranti.“ A 1. dubna 1938 byl zatčen. Už při druhém výslechu 3. dubna 1938 se doznal k tomu, že jej jeho soused, Němec Seidel, v roce 1930 zverboval ke špionáži pro Německo. Už 5. dubna 1938 bylo vyhotoveno

³⁷²GARF, f. 10035, op. 1, d. P-72706; Zatajené popravky (vzpomínky Taťany Březinové a Mikuláše Černého).

³⁷³Po roce 1934 se kraj nazýval Azovo-Černomořský, po roce 1937 až dodnes Krasnodarský.

³⁷⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-41032; Butovskij poligon. Vyp. 4. Moskva 2000, s. 255; Žertvy politického teroru v SSSR.

³⁷⁵Dnes Dubenský okres v Rivnenské oblasti na Ukrajině.

závěrečné obvinění. Stačilo k tomu jen několik vět z jediného výslechu, v němž se o špionáži hovořilo ve zcela všeobecných frázích, zjevně navržených vyšetřovatelem. Za pouhých pět dnů po Fialově zatčení byl jeho osud zpečetěn. Na odsuzující výrok Komise NKVD a Prokurátora SSSR však musel čekat až do 23. května 1938, na jeho vykonání ještě další měsíc, do 1. července 1938. Jeho ženě sdělili, že byl odsouzen na 10 let gulagu bez práva na dopisy, a krátce po válce jí oznámili lživou zprávu o jeho smrti: měl zemřít 23. července 1943 na otravu krve v nezjištěném táboře.

Až v roce 1956 se na žádost Fialovy ženy Niny uskutečnilo prošetření případu. Byli vyslechnuti noví svědci, spolunájemníci z bytu a spolupracovníci, kteří zcela vyloučili, že by Fiala zaujímal protisovětské postoje. Bylo zjištěno, že údajný Fialův rezident Eduard Seidel byl už 3. listopadu 1937 popraven, takže ve věci své špionážní spolupráce s Fialou nemohl být vyslechnut a v jeho spise o něm není zmínka. Všeobecné Fialovo doznání mělo k důkazům daleko, takže byl v září 1957 rehabilitován. Pravdu o jeho smrti však jeho ženě tehdy ještě neřekli. Té se dočkal až její syn Vladimír, který v říjnu 1991 napsal rehabilitační skupině při ústředí KGB, o níž se dověděl z televize. Chtěl se seznámit s materiály o svém otci, protože o něm, kromě několika útržkovitých údajů, skoro vůbec nic nevěděl. KGB urychleně zařídila zapsání pravdivých údajů o smrti Alexandra Fialy do matriky a v únoru 1992 ukázala vyšetřovací spis jeho synovi.³⁷⁶

Leonid Frček

se narodil v městě Włocławek ve Varšavské gubernii.³⁷⁷ Jeho otec byl Čech, který v roce 1890, ve věku 16 let, tajně odešel z Čech do Ruska, kam tehdy Varšava spadala. Byl hudebníkem a dirigentem, oženil se s Ruskou. Když v roce 1910 v Saratově zemřel, zůstala rodina bez prostředků. Leonid začal v roce 1921 studovat Moskevský institut orientalistiky, a studoval i francouzštinu a italštinu. Po návratu ze základní vojenské služby v letech 1930–1931 pracoval jako překladatel ve Vědeckovýzkumném ústavu vojenských vzdušných sil sovětské armády RKKA. V letech 1934–1936 byl osobním sekretářem a překladatelem italského inženýra Nobileho v závodě na stavbu vzducholodí (*Dirigablestroj*), a na smlouvu překládal do ruštiny Nobileho spisy. Poté byl pomocníkem vedoucího knihovny v Akademii komunistického povstání, překladatelem

³⁷⁶GARF, f. 10035, op. 1, d. P-41339.

³⁷⁷Ve spise je město uváděno rusky jako Vaclavek, Voclavek, Voclavsk aj., ale nejbližší názvu bude Włocławek, tím spíše, že město po Vídeňském kongresu v roce 1815 přešlo z pruského do ruského záboru. Dnes je okresním městem ve vojvodství Kujawsko-Pomořském.

do francouzštiny pro ruský časopis *Lékařská parazitologie a parazitární nemoci*, a pracoval jako literární pracovník na smlouvu u vydavatelství *Sevmorput'* (Severní mořská cesta). Byl bezpartijní, měl sovětské občanství, bydlel v Moskvě na Arbatu. Jeho čtyři sestry žily v SSSR. Ve zdůvodnění návrhu na zatčení se uvádí, že je podezřelý ze špionážní činnosti, protože „má v Moskvě mezi občany cizích států velký okruh známých a ve svém bytě pořádá častá setkání se zahraničními turisty, přijíždějícími z Itálie“.

Byl zatčen 17. března 1938. Pokládal za důležité zmínit v dotazníku zatčeného v rubrice majetkových poměrů, že má doma pronajatý klavír, tři americké skříně se zahraničními knihami a notami, novou koženou bundu černé barvy, tmavomodrý oblek, plášť. Během vyšetřování se nakonec doznal, že když pracoval u inženýra Nobileho, získal ho agent italské rozvědky inženýr Troiani ke špionáži v zájmu Itálie. Dodával pak italské rozvědce zprávy o stavbě vzducholodí v SSSR i poté, co rezidenta Troianiho vystřídal Segalino. Komisi NKVD a Prokurátora SSSR byl 25. května 1938 odsouzen k trestu smrti a 7. června 1938 byl zastřelen.

Jménem celé rodiny podala v únoru 1954 jeho sestra Ljubov, povoláním redaktorka, žádost Generálnímu prokurátorovi SSSR, aby po patnácti letech napravil křivdu: „Rodina ubitá hořem předpokládá, že bratrovo odsouzení bylo justičním omylem, a žádá Vás o prošetření případu bratra Leonida Karloviče Frčka.“ Vyšetřovatelé to neměli nijak snadné. Pokud chtěli zjistit, jak a zda vůbec ona skupina italských špionů fungovala, mohli vycházet jen ze starých, značně neúplných výpovědí. Část Italů odjela včas domů (tak jako Feliciano Troiani nebo Roberto Villa) a ti, co se hlásili ke komunismu a přijali sovětské občanství, už většinou nebyli naživu. Bruno Segalino, který měl být dalším z Frčkových rezidentů, byl zastřelen 10. června 1938 a o Frčkovi se při výsleších nezmínil, stejně jako Francesco Prato (dostal 8 let gulagu) nebo Arnoldo Silva (Ivan Monotov), který byl zastřelen 3. července 1938. Frček opravdu byl osobním tajemníkem generála Umberta Nobileho, který jako uznávaný odborník a se svolením Mussoliniho pomáhal v letech 1932–1936 Sovětskému svazu rozjet výrobu vzducholodí. Když v prosinci 1936 Nobile definitivně odjížděl domů, našli u něj na hranici podezřelé dokumenty s Frčkovým podpisem. Patřil k nim mj. soupis 507 výkresů k různým typům vzducholodí, označených pětímístnými čísly, což vyšetřovatelé pokládali za šifrované špionážní zprávy a předali seznam specialistům. Sdělení o výsledku dešifrování ve vyšetřovacím spisu chybí, údajné kódy asi nebyly rozluštny. Podle zpráv sovětské kontrarozvědky vedly spolu týmy konstruktérů kolem Nobileho a Troianiho tvrdý

konkurenční boj ohledně koncepce výroby vzducholodí, s nímž mohla souviset i Frčkova údajná hlášení.

Vzhledem k tomu, že se Frček ke špionáži doznal, že mnozí členové skupiny byli za špionáž zastřeleni a jiní zjevně inklinovali k fašismu, sotva mohl být závěr šetření v roce 1954 jiný: bylo rozhodnuto žádosti rodiny o prošetření rozsudku nad Leonidem Frčkem nevyhovět. Ta se však pořád domnívala, že se případ „z důvodu rehabilitace“ stále šetří. Svědčí o tom i dopis Ljubov Frčkové z ledna 1956, s nímž se obrátila na předsedu Rady ministrů SSSR (tedy vlastně premiéra) N. A. Bulganina. Psala v něm: „Dne 13. ledna 1956 mne pozvali do přijímací kanceláře KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast při Radě ministrů SSSR a sdělili mi, že můj bratr Leonid Karlovič Frček, zatčený 18. března 1938, zemřel v březnu roku 1943.“ Stručně charakterizovala bratrovu osobnost a zdůraznila, že přeložil do ruštiny tři významné knihy Umberta Nobileho, jež měly v letech 1937–1938 vyjít a už k tomu nedošlo: *Vzducholodí z Říma na Aljašku přes Severní pól*, *Cesta k pólu vzducholodí Italia*, a *Statistika a dynamika vzducholodí*, jež byla napsána speciálně pro Sovětský svaz a Nobile ji pokládal za velmi důležitou. Aniž něco tušila o záhadě té „šifrované zprávy“, která možná stála jejího bratra život, vcelku přijatelně ji vysvětlila: „Kromě toho Vám sděluji, že se u mne v úschově nacházejí nákresy, jež patří U. Nobilemu a mají, podle jeho mínění, značný význam. Svého času je Nobile nemohl vyvézt do Itálie, protože tehdy byla v Evropě nepříznivá politická situace. Koš s těmito nákresy byl orgány NKVD zapečetěn v roce 1937 a nachází se u mne v bytě stále v zapečetěném stavu.“ Požádala pak Bulganina „jako hlavu sovětské vlády“, aby jí poradil, co má s těmi uschovanými nákresy udělat.

Sotva si dokážeme představit, jak asi takové sdělení zapůsobilo na ústředí bezpečnosti. Už za několik dnů začaly výslechy bývalých pracovníků závodu na výrobu vzducholodí. Shodli se na tom, že „stavba vzducholodí B-6 nepředstavovala žádné státní tajemství, protože její konstrukce byla převzata z již dříve v Itálii Nobilem postavené vzducholodí *Nord*“. Potvrdila to i tlumočnice, která pracovala pro konkurenční konstruktérský tým Troianiho: „Práce Nobileho na stavbě vzducholodí B-6 ani práce Troianiho na vzducholodí B-7 nepodléhaly utajení a všichni pracovníci pracovali bez jakéhokoliv dohledu. Já osobně jsem sama dělala popisy vzducholodí B-7, které se předaly studentům kombinátní školy jako pomůcka. A co se týká Nobileho vzducholodí B-6, tak je mi známo, že podle slov inženýrů byla okopírovaná podle vzducholodí *Italia*.“ Co se dosud vleklo dva roky, vyřídilo se teď za dva týdny. Už 31. ledna předával náčelník

Správy KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast generálmajor Krajnov nové závěrečné doporučení vyšetřovatelů. V koši, který pracovníci KGB z bytu Frčkových po dvaceti letech převzali, se skutečně nacházely nákresy vzducholodí, o nichž se zmiňoval „šifrovaný“ soupis. Navíc už v době svého vzniku nebyly tyto nákresy tajné.

Žádné objektivní důkazy o Frčkově špionážní činnosti nebyly zjištěny, takže bylo navrženo přerušení řízení pro nedostatek důkazů. Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR návrh 4. srpna 1956 potvrdilo a 15. srpna byla s jeho rozhodnutím seznámena i Ljubov Frčková. Ta se ozvala ještě v říjnu 1956 s tvrzením, že při zatýkání jejího bratra zabavili pracovníci NKVD i kufříkový psací stroj značky *Underwood*, který nepatřil bratrovi, ale byl jejím osobním majetkem. Chtěla, aby jí náhradou vrátili jakýkoliv kufříkový psací stroj, protože ho nutně potřebuje a její „mašinka“ už dosluhuje. Protokol o domovní prohlídce potvrdil, že onen psací stroj NKVD skutečně převzala „do úschovy“, ale protože se archivní doklady z let 1937–1941 nedochovaly, nelze už zjistit, zda byl stroj předán do státního fondu. Proto byla hodnota stroje oceněna částkou 1 000 rublů, jež měla být po srážce 25 % za opotřebení, tedy ve výši 750 rublů, vyplacena z prostředků Ministerstva financí SSSR Frčkovým „dědicům“. Úřady totiž věděly, že Leonid Frček měl ještě sestry Naděždu, Olgu a Sofii, ale protože nezjistily jejich pobyt, dostala náhradu patrně Ljubov, která o stroj požádala.³⁷⁸

František Jančíšín

pocházel z Prešova a sovětským úřadům se hlásil jako Čech nebo Českoslovák, a tak byl i zapisován, protože v SSSR národnost často splývala s občanstvím. Z poněkud strohého vylíčení jeho života ve vyšetřovacím spisu víme jen tolik, že se v roce 1919 přidal k Rudé armádě Maďarské republiky rad a po porážce revoluce byl pak v Košicích odsouzen ke třem letům vězení. Poměrně vysoký trest byl údajně vynesena nejen za protistátní činnost a pokus o svržení moci, ale i za spoluúčast na zabití dvou osob během revolučních událostí. Po propuštění odjel v roce 1923 za prací do Argentiny,³⁷⁹ ale v roce 1927 se vrátil do Evropy a chtěl odejít do Sovětského svazu. Na sovětském konzulátu v Berlíně mu ale odmítli dát vízum a v Litvě mu řekli, že i jako politický emigrant musí vyčkat, až přijde z Moskvy souhlas s jeho přijetím. Po deseti dnech čekání přešel hranici v noci pěšky a přihlásil se sovětským orgánům. Byl ve vazbě v Minsku, pak ho převezli

³⁷⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-24696.

³⁷⁹Vyšetřovatel v Závěrech obvinění doslova uvedl: „V roce 1923 nelegálně přešel státní hranici z Československa do Argentiny...“

do Moskvy do Butyrské věznice, ale nakonec ho předali orgánům Kominterny. Pracoval pak jako zámečník v různých moskevských závodech, nejdéle v továrně „Frézař“. Naposled byl zástupcem vedoucího obchodu č. 6 ve Stalinském okrese Moskvy. Oženil se a měl jedno dítě, bydlel na stanici Reutovo u Moskvy. V Prešově žili jeho rodiče a sestra, ale neudržíval s nimi styky. Už v roce 1928 se stal kandidátem VKS(b), ale záhy byl pro neplacení stranických příspěvků a „odklon od stranické práce“ vyloučen.

K jeho zatčení pro podezření ze špionáže došlo 21. ledna 1938, byl umístěn do Taganské věznice. Zásadní roli zřejmě sehrál jeho ilegální příchod do SSSR a skutečnost, že patřil do společnosti politických emigrantů a běženců, což budilo podezření. Hned po prvním výslechu vyšetřovatelé vyrobili z jeho barvitého životopisu krkolomně poskládaný špionážní příběh: Čech ze Slovenska byl v Argentině zverbován, aby v Sovětském svazu dělal špiona pro rozvědku Holandska. Jančišin se přiznal k tomu, že když v Argentině v roce 1926 pracoval pro holandskou firmu Dutsch, vědělo se o něm, že chce odejít do Sovětského svazu a že už si požádal o vízum. Tamní holandský konzul mu radil, aby se snažil dostat do Baku a dával mu pak zprávy o sovětském naftovém průmyslu. Předem prý od něho dostal sto rublů a bezplatnou jízdenku. Zprávy měl předávat Holand'anovi, který měl za ním do Ruska jezdit, ale nikdo nepřišel a on se na Kavkaz nedostal. Přesto „v roce 1929 poslal poštou holandské rozvědce špionážní zprávu o rozvoji naftového průmyslu v SSSR“. Z jakých zdrojů by takovou zprávu vůbec mohl sestavit, to nikdo nezjišťoval. Komise NKVD a Prokurátora SSSR však 22. května 1938 ohodnotila jeho doznání výrokem trestu smrti, který byl 3. června 1938 vykonán. Rehabilitován byl až v září roku 1989.³⁸⁰

Richard Kaša

se narodil v obci Pustkovec, jež od roku 1957 patří k Ostravě. Jeho otec Antonín Kaša byl bednářem a s manželkou Marií měli šest dětí. Všechny prožily svůj život v Pustkovci nebo v okolních obcích, jen Richard se vydal do světa. V roce 1924 odešel přes Polsko do Sovětského svazu za prací. Doma nechal ženu Marii a dvě dcery, ale později za ním přijely. I když byl v mládí členem sociální demokracie (1917–1919) a přešel i do komunistické strany (1919–1924), v Rusku se ke komunistům nepřihlásil. Pracoval jako elektromontér v moskevském závodě *Stavkolit*.

³⁸⁰GARF, f. 10035, op. 2, d. P-25006.

Zatčen byl 8. března 1938 na základě zmínky ve výslechovém protokolu svého známého, který jej označil za nepřítele režimu. V zatýkacím rozkazu se o tom píše: „Kaša R. A. je ostře nepřátelsky zaměřen a systematicky provádí kontrarevoluční nacionalistickou agitaci, přičemž vyjadřuje teroristické postoje ve vztahu k vedoucím činitelům VKS(b) a sovětské moci, rovněž pronáší ostře nepřátelské výroky proti komunistům.“ Je pravděpodobné, že někde před kamarády řekl něco kritického na adresu režimu. I když tehdy už stačila k zastřelení i taková záminka, vyšetřovatelům se mnohem více líbilo obvinění ze špionáže. Poměrně snadno se jim podařilo z Kašova životopisu vykonstruovat historku o tom, že už při odchodu z ČSR do Polska byl na hranicích zadržen a naverbován do rozvědky, „aby prováděl špionážní činnost ve prospěch Československa“. Rozvědka mu prý pomohla ilegálně přejít hranice z Polska do SSSR, kde hned navázal spojení s agentem československé rozvědky jménem Franko. Tomu pak předával „hlášení vojenského charakteru o výrobní činnosti chemického závodu Frunzeho, a také o politických náladách obyvatelstva“. Původní impulz k zatčení teď už hlavní zločin špionáže jenom doplňoval. Na tajemného agenta Franka byl založen zvláštní vyšetřovací spis, ale žádné informace o něm se nikdy nenašly. Podle protokolu se Kaša ke své vině v úplnosti doznal. Komise NKVD a Prokurátora SSSR rozhodla 22. května 1938 o tom, že bude zastřelen. Rozsudek byl vykonán 23. června 1938, kdy byl odsouzený převezen z věznice NKVD na Tagance do areálu NKVD v Butově.

Obvinění ze špionáže a tedy i rozsudek zrušilo až rozhodnutí prokurátora Moskevského vojenského okruhu 12. září 1989. Rozhodnutí mělo být podle zákona oznámeno příbuzným oběti; ve spise je uvedena pouze Kašova dcera Marie, již bylo v době otcova zatčení sedmnáct let. Chybějí však záznamy o tom, zda se to jeho ruská rodina skutečně dozvěděla.³⁸¹ Ta česká po osudu Richarda Kaši marně pátrala až do doby zcela nedávné. Zkoušeli ho hledat za války na Ukrajině, jeho synovec Ladislav Janečka psal na Červený kříž i do Ruska, ale veškeré úsilí bylo marné. Teprve nález archivních dokladů v Moskvě objasnil aspoň konec jeho života, a připomněl jeho památku i v rodném Pustkovci.³⁸²

³⁸¹GARF, f. 10035, op. 2, d. P-26440.

³⁸²Zatajené popravky. Ve filmu vystoupili kronikář obce Jiří Otisk, Kašova příbuzná Aurelie Janečková, pamětník Zdeněk Tichý.

Bohumil Kratochvíl

byl z Pardubic. Jako voják rakouské armády se v roce 1915 dostal do ruského zajetí a už v Rusku zůstal až do konce života. Nejprve pobýval v různých zajateckých táborech, pracoval u statkáře poblíž Chersonu, též v nikolských manganových dolech. V roce 1917 vstoupil v Kyjevě do oddílů Rudé gardy a sloužil až do roku 1922 i v Rudé armádě. V roce 1919 byl ve Vladivostoku zatčen vojsky československých legií, odvezen do Irkutska a odsouzen k týlovým pracím pod stráží, ale podařilo se mu utéct do tajgy. Protože měl středoškolské vzdělání zootechnika, začal od roku 1923 pracovat v Čitě jako nákupčí v *Centrosojuzu* (Ústřední svaz spotřebních společností), od roku 1926 byl na Správě masného průmyslu, od roku 1930 působil jako inspektor masné výroby na Lidovém komisariátu výživy a v podobných funkcích, naposled byl zplnomocněncem pro nákup skotu v moskevském Masokombinátu. Od roku 1917 byl členem VKS(b), ale v roce 1927 byl „pro opoziční protistranické vystupování“ vyloučen. V roce 1936 se stal sovětským občanem, žil se ženou a dcerkou v Moskvě. V Československu žili jeho rodiče, sestra a bratr, s nimiž udržoval písemné styky a chystal se je brzy navštívit. V návrhu na zatčení stálo, že byl vyloučen ze strany jako aktivní trockista, navštěvoval cizí vyslanectví, stýkal se s kontrarevolučními živly a sám vedl podezřelý způsob života.

Byl zatčen 4. března 1938, umístěn do Taganské věznice a záhy byl obviněn ze špionáže ve prospěch Československa. Brzy se doznal k tomu, že když šel v roce 1937 na československé vyslanectví v Moskvě žádat o vízum k návštěvě rodiny, byl tam zverbován jako špión. Prostřednictvím tajemníka vyslanectví pak dodal „řadu informací špionážního charakteru o stavu výkupu masa a politických postojích obyvatelstva“. Byl odsouzen k smrti Komisí NKVD a Prokurátora SSSR 22. května 1938, rozsudek byl vykonán 3. června 1938.

V září 1989 byl rehabilitován. Jeho dcera Ala se v roce 1990 snažila zjistit podrobnosti o jeho osudu. V dopise na moskevskou Správu KGB se ptala: „Kdo zavinil zatčení? Kde a jak zahynul můj otec?“ Rehabilitační skupina při Správě KGB jí odpověděla alespoň na tu druhou otázku, ale dodávala, že zjistit místo, kde byl pohřben, není možné (pohřebiště v Butovu bylo identifikováno až o několik let později). V archivu Memoriálu je rovněž dopis Kratochvílové dcery Aly, s pro nás jistě zajímavou zmínkou: „Původně jsem se chtěla obrátit na československé velvyslanectví a zjistit jejich vztah k rodinám perzekvovaných osob.“ Nakonec jí zřejmě stačila výměna dopisů s onou

skupinou pro rehabilitaci a ušetřila si tak možná zklamání, neboť v té době osud bývalých československých občanů perzekvovaných v Rusku zajímal jen málokoho.³⁸³

Josef Kroul

se narodil v Písečné u Žamberku, v malebném podhůří Orlických hor. Přišel do Ruska s rakouskou armádou a hned v prvním roce války padl do zajetí. Jeho spis je bohužel příliš útlý a strohý, o jeho životě se moc nedozvíme. V Rusku se oženil, bydlel v Moskvě a manželství bylo bezdětné. Byl bezpartijní. V době zatčení pracoval jako starší účetní v 1. Domě Všeruského ústředního výkonného výboru (VCIK).

Byl zatčen 8. března 1938 pro podezření ze špionážní činnosti, protože podle zdůvodnění příkazu byl „v úzkém styku jak se zahraničními specialisty, kteří přijíždějí do SSSR se špionážními úkoly, tak se členy kontrarevoluční nacionalistické organizace“. Podle závěrů vyšetřování byl v roce 1935 zverbován ke špionáži pro Německo agentem německé rozvědky Zimmermannem, který pracoval jako ekonom na ministerstvu zemědělství (*Narkomzem SSSR*). Kroul měl onen luxusní hotel pro nejvyšší představitele republik SSSR, ve kterém pracoval, vyhodit ve vhodnou chvíli do povětří i s obyvateli. Termín výbuchu ale nebyl určen a vše zůstalo jen v nejranějším stadiu příprav: Kroul se seznamoval s personálem hotelu a šel se podívat do kotelny. K obvinění to stačilo, výrokem Komise NKVD a Prokurátora SSSR byl 17. května 1938 odsouzen k smrti a 29. května 1938 byl zastřelen.

V srpnu 1956 se jeho ruská žena Metta (Marie) Teodorovna ptala na ústředí KGB po jeho osudu, takže matiční úřad ve Sverdlovském okrese Moskvy dostal příkaz, aby neprodleně zaregistroval úmrtí Josefa Kroula, který zemřel 25. února 1945 na arteriosklerózu při výkonu trestu v nezjištěném nápravně-pracovním táboře. A tuto zprávu obdržela i Kroulova žena, která podala žádost o prošetření případu. Bylo při něm zjištěno, že Kroulův údajný rezident Arnold Zimmerman se ke špionáži pro Německo doznal a 31. května 1938 byl zastřelen, ale při výsleších svou spolupráci s Kroulem nijak nekonkretizoval. Vyšetřovatelé pak navrhli trestní řízení jeho případu pro nedostatek důkazů přerušit a totéž chtěli učinit i s případem Josefa Kroula. Vojenský tribunál Příkarpatského vojenského okruhu 8. října 1957 někdejší rozsudek nad Kroulem zrušil a řízení přerušil nikoliv pro nedostatek důkazů, ale pro nedostatek skutkové podstaty obvinění.³⁸⁴

³⁸³GARF, f. 10035, op. 2., d. P-26443; Memorial Moskva, f. 1, op. 3, d. 2515.

³⁸⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-41232.

Případ má ještě zajímavý dovětek. Před několika lety se nám podařilo zjistit, že v Lukavici u Žamberku žije Kroulova vnučka Milada. Ukázalo se, že Josef Kroul byl před odchodem na frontu ženatý, v červenci 1914 se mu narodil syn, tatínek paní Milady. Její babička musela tvrdě pracovat, aby dítě uživila, ale zůstala až do smrti už sama, čekala na manžela přes šedesát let. Podle vnučky prý „vždycky říkala: Kdyby se ještě někdy vrátil, tak tady má postel, je furt ustlaná...“.³⁸⁵ Nikdo z rodiny neměl tušení, že si v Rusku našel jinou ženu, ani že tam nakonec přišel o život. Nevěděli to ani v nedaleké obci Písečná, odkud pocházel. Ta byla nedávno zařazena mezi nejkrásnější obce Evropy³⁸⁶ a vzorně pečuje i o své památky. Patří k nim též pomník obětem první světové války, postavený už v roce 1922.³⁸⁷ Po nedávné renovaci pomníku je mezi šesti neznámými rodáky dobře vidět jméno Josefa Kroula, před lety tam byla i jeho fotografie. Spisy z moskevského archivu však dokládají, že těch neznámých rodáků z Písečné bylo jenom pět.

Boris Kučera³⁸⁸

se narodil v Městečku Malin v Radomyšlském újezdu Kyjevské gubernie (dnes Malyn, okresní město v Žytomyrské oblasti Ukrajiny). Jeho otec byl vesnickým učitelem a když v roce 1905 zemřel, živila tři děti jen matka, porodní asistentka. Nakonec našla práci na železnici, kde se později uchytily i všechny její děti. Boris se v roce 1919 přihlásil hned ze školy jako dobrovolník do Rudé armády, po demobilizaci absolvoval elektrotechnické kursy v Moskvě a jeden rok Akademie dopravy. Oženil se a bydlel v Moskvě, byl bezpartijní. Pracoval jako náčelník stavební kanceláře signalizační a spojové služby železnice Dzeržinského, v době zatčení byl studentem Moskevské akademie železniční dopravy.

Jeho zatčení v listopadu 1937 souviselo s „odhalením“ rozsáhlé sítě záškodníků ve vedení železnice Dzeržinského od Moskvy až po Kursk. Železnice patřila v sovětském státě z hlediska bezpečnosti k těm nejsledovanějším oblastem, diverze na trati by mohly ohrozit přesuny vojsk nebo umožnit atentáty na stranické vůdce. Vyšetřování vedlo „Traťově-dopravní oddělení na železnici Dzeržinského Hlavní správy státní bezpečnosti

³⁸⁵Zatajené popravky. Dokumentární film České televize. Režie Petra Všelichová. Ostrava 2008. Ve filmu vystoupila Kroulova vnučka Milada Wágenerová.

³⁸⁶Obec získala v roce 2005 Zlatou plaketu za první místo v evropské soutěži Kvetoucí sídla Evropy (Etente Florale Europe). Viz Brabec, Jan: Nejkrásnější v Evropě. Respekt, 2010, č. 50, s. 33.

³⁸⁷Autorem pomníku byl akademický kameník Josef Fiedler.

³⁸⁸On i jeho rodina psali své příjmení i v ukrajinské verzi Kučero.

NKVD“ (DTO GUGB NKVD), jak zněl celý text v kulatém razítku na příkazech náčelníka oddělení, kapitána státní bezpečnosti Kamenského. Už v září 1937 byl zatčen náčelník spojovací služby a signalizace Svjatoslav Berboro, který se po několika výsleších zlomil: „Jsem nucen přiznat, že v prvních dnech výslechu jsem před vyšetřovateli skrýval příslušnost jak svou, tak i jiných osob, k trockistické záškodnické organizaci na železnici Dzeržinského, v signalizační službě a spojení. Když jsem pochopil, že mé zapírání jen prohlubuje mou vinu před státem, a uvědomil si, že pokračování v boji se sovětskou mocí je marným bojem, rozhodl jsem se vyšetřovatelům povědět vše jak o sobě, tak i o dalších členech trockistické záškodnické organizace.“ Protože podobně se k vině doznali i ostatní zatčení vedoucí pracovníci, neměl Boris Kučera skoro žádnou šanci na záchranu. Vytrvale však odmítal jakoukoliv vinu a rozhodně popíral členství v trockistické organizaci nebo provádění sabotáží. Při osobních konfrontacích statečně odmítl i výpovědi svých nadřízených jako nepravdivé. Přesto byl obviněn, že úmyslně nechal na trati nainstalovat semaforey tak, aby omezily gabaritní profil průjezdnosti, zvláště u vojenských transportů, a včas nezajistil dostatečné elektrotechnické zásoby na velkých stanicích, což by v případě havárie mohlo ohrozit či znemožnit vlakovou dopravu.

K posouzení záškodnické činnosti byla ustavena expertní komise, která vypracovala obsáhlý odborný posudek. Uzavřela ho konstatováním, že „zjištěná fakta o stavu spojení a signalizace dráhy Dzeržinského jsou výsledkem záškodnické činnosti prováděné bývalým náčelníkem spojovací služby Berborem, jeho náměstkem Galvinem, náčelníkem stavební kanceláře Kučerou, náčelníkem technického oddělení stavební komory Kačkovem a náčelníkem zásobovací skupiny Kuzněcovem, zaměřené na znemožnění práce dráhy a vytvoření podmínek, narušujících bezpečnost pohybu vlaků.“ Všichni byli zastřeleni, tak jako jejich nadřízení z ústředního vedení železnice Dzeržinského – náčelník Amosov a jeho zástupci Luněv a Janiševskij, náčelník politického oddělení Kostanjan aj. Byla tak zlikvidována organizace, jejímiž členy byli „trockisté, pravičáci, eseři, bývalí záškodníci a agenti cizích rozvědek“. K nim byl přiřazen i „záškodník“ Boris Kučera, odsouzený „trojkou“ NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast 19. února 1938 k trestu smrti, který byl 26. února 1938 zastřelen.

Jeho manželka Olga Vorobjova o tom samozřejmě nevěděla a podala vůči jeho trestnímu stíhání stížnost. Prokurátor dráhy Dzeržinského V. Kozyrev vyslechl členy expertní komise a 3. září 1939 konstatoval, že neshledal důvod nevěřit důkazním

materiálům, proto stížnosti nelze vyhovět. Když se o tom dověděla Kučerova matka Emílie, napsala 27. září 1939 tomu nejvyššímu funkcionáři bezpečnosti, lidovému komisaři vnitra Berijovi. Ve své „stížnosti a prosbě“ uváděla, že v září 1937 byl zatčen její starší syn Vsevolod (pracoval na dráze Dzeržinského jako náčelník 5. traťové distance ve stanici Orel), a v listopadu syn Boris, a stále neví, za co. Prokurátor Kozyrev jí řekl, že jejich případy není třeba znovu šetřit, protože byli odsouzeni právem, Vsevolod na osm a Boris na deset let. „Neřekl ale, kde se nacházejí. Pověděl jen, že jsou v táborech a že napíší. Pokládám to za bezcitné jednání s lidmi. A na NKVD Dzeržinského dráhy, když jsem se ptala, kde je můj mladší Boris Antonovič, o kterém už dva roky nic nevím, tak mi odpověděli, proč to chci vědět. Ptát se matky, proč to chce vědět, to je výsměšná odpověď. [...] Soudruhu Berijo, ještě jednou Vás prosím o prošetření jejich případů.“ Pokládala obvinění svých synů ze záškodnictví za osudnou chybu nebo za pomluvu a lež. Potvrzení svých slov už se zřejmě nedočkala.

Další žádost o prošetření případu podávala až v roce 1955 Borisova sestra Marie, železniční lékařka. Závěry někdejší expertní komise tehdy prozkoumali soudní znalci a zjistili, že komise neměla žádné důvody pro tvrzení, že v popsanych případech mohlo jít o „záškodnické úmysly“ obviněných osob. Údajné důkazy záškodnické činnosti, uvedené při výslechu spoluobviněných, byly zcela nekonkrétní, Kučera je pokaždé odmítl, a kromě toho „byly získány po dlouhodobém zadržování pod stráží“ v Butyrské věznici. Dodatečné výslechy Kučerových někdejších spolupracovníků rovněž nezjistily žádné jeho protisovětské postoje. Proto Prezídium Moskevského městského soudu 22. listopadu 1956 rozhodlo trestní řízení přerušit pro chybějící skutkovou podstatu trestného činu. Když pak v březnu 1957 požádala Kučerova žena o vystavení jeho úmrtního listu, odpověděli jí, že zemřel v nezjištěném táboře 28. července 1944 na krvácení do mozku. A jak to dopadlo s jeho bratrem Vsevolodem nelze zjistit, protože všechny evidence obětí perzekuce o něm mlčí.³⁸⁹

Václav Lauda³⁹⁰

se narodil v polském městě Zawiercie,³⁹¹ ale hlásil se k české národnosti a měl až do roku 1936 československé občanství. Po otci patřil k potomkům polské šlechty, otec měl

³⁸⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-29642.

³⁹⁰V ruských materiálech je jméno též v podobě Vasilij, ale v Dotazníku zatčeného, na většině protokolů i v rehabilitační dokumentaci je podoba Václav.

³⁹¹Město v historickém Malopolsku, dnes ve Slezském vojvodství.

až do revoluce 30 *desjatin*³⁹² půdy ve Dvinském újezdu Vitebské gubernie, na pozdějším území Lotyšska. Do Ruska se dostal v roce 1915, bydlel v Moskvě, pracoval v Tužkárně (*Karandašovyj zavod*) Sacca a Vanzettiho jako mistr dílny na zpracování galalitu³⁹³ a mistr výroby psacích per. Žil v Moskvě se ženou Helenou, dcerou Ninou a syny Vladimírem a Jiřím. Byl bezpartijní, v době zatčení už byl sovětským občanem.

K zatčení došlo 8. února 1938 pro podezření ze špionáže, byl držen ve vazbě v Butyrské věznici. Nejprve se přiznal, že ke špionáži pro Německo ho zverboval v roce 1932 bývalý ředitel továrny, v níž pracoval, Němec Georg Bayer. V závěrech obvinění je ale jako jeho rezident uveden až německý politický emigrant Hans Lunz, který jej měl zverbovat v roce 1935. Bayer totiž odjel do Německa a byl mimo dosah vyšetřování, při němž bylo v tužkárně, kde Lauda pracoval, zatčeno ještě pět dalších osob. Všichni byli souzeni pro špionáž v zájmu Německa.³⁹⁴ Lauda měl podávat Lunzovi zprávy o situaci v závodě, o jeho technickém vybavení, o náladě dělníků a plnění plánu výroby. Součástí jeho obvinění ale byla i záškodnická činnost, neboť podle oznámení ředitele továrny úmyslně působil poruchy ve výrobě, neprováděl včas opravy strojů a zavinil tak vynucené prostoje agregátů, což zbrzdilo plánovaný objem výroby a uměle vyvolalo i nespokojenost dělníků, jimž se kvůli tomu snížila mzda. Komise NKVD a Prokurátora SSSR rozhodla 23. března 1938 o jeho odsouzení k trestu smrti, 7. dubna 1938 byl zastřelen.

Nové prošetření případu bylo uzavřeno v říjnu 1956 zjištěním, že Laudovo obvinění ze špionáže se zakládalo pouze na jeho vlastním doznání. Nově vyslechnutí Laudovi bývalí spolupracovníci potvrdili, že byl ve svém oboru vysoce kvalifikovaným specialistou a soustavně dosahoval vynikajících pracovních výsledků, a jakákoliv záškodnická činnost byla u něj vyloučena. Vojenský tribunál Běloruského vojenského okruhu jej proto 24. září 1957 zprostil obvinění.³⁹⁵ Ve vyšetřovacím spisu je ale i zmínka o tom, že Laudovo zatčení způsobilo nemalé komplikace jeho mladšímu bratru Rudolfovi.³⁹⁶ Ten sice přečkal stranické čistky let 1933–1934, ale hned v únoru 1938 byl jako bratr „nepřítele lidu“ ze strany vyloučen, což znamenalo i propuštění ze zaměstnání. Zanedlouho byl zatčen a také obviněn ze špionáže, ale na rozdíl od bratra ze špionáže

³⁹²Tj. necelých 33 hektarů (1 děsjatina je asi 1, 093 ha).

³⁹³Galalit je umělá rohovina odolná vůči organickým rozpouštědlům, vyrábí se z bílkovin a slouží k výrobě knoflíků, plnicích per aj. Viz Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Sv. 3. Diderot 1999, s. 13.

³⁹⁴Např. Hans Lunz byl 17. února 1938 odsouzen k trestu smrti; v evidencích obětí represí bohužel chybí.

³⁹⁵GARF, f. 10035, op. 1, d. P-45007.

³⁹⁶Narodil se v roce 1899 rovněž v Zawierciu, hlásil se jako Čech, pracoval jako pomocník náčelníka dílny na závodě G. V. Čičerina v Moskvě.

pro československou rozvědku. Chodil prý často na československé vyslanectví a podával tam zprávy o situaci ve svém závodě.³⁹⁷ Jednou se k tomu přiznal, ale pak své přiznání odvolal a obvinění ze špionáže vytrvale odmítal. Možná i to rozhodlo, že dopadl lépe než Václav: Zvláštní poradou NKVD z 15. července 1938 byl odsouzen na 8 let gulagu.³⁹⁸

Josef Mašek

byl ze Smržovky v Jizerských horách (dnes město poblíž Tanvaldu v okrese Jablonec nad Nisou).³⁹⁹ Vyučil se hodinářem. V roce 1914 narukoval do rakouské armády a rok nato se dostal do ruského zajetí. V roce 1917 vstoupil do československých legií a účastnil se i bojů proti Rudé armádě. Když protestoval proti zastřelení šesti „rudých“ komisařů československým vojskem, byl uvězněn, a propustili ho až po podpisu loajality. Podruhé byl vězněn asi dva týdny ve věznici „Hvězdička“ v Irkutsku, protože agitoval mezi vojáky za návrat do Čech. Začátkem roku 1920 dezertoval z legií⁴⁰⁰ do revolučního oddílu spjatého s Rudou armádou a vstoupil do bolševické strany. Na návrh vedení strany v Irkutsku byl poslán do Moskvy, aby podle instrukcí Kominterny pracoval v ČSR. Přijel i se svou ženou Uljanou a byl krátce zatčen, v roce 1923 oba vstoupili v Tanvaldu do KSČ. V roce 1928 oba odjeli zpátky do SSSR na legální vízum, údajně s vysvětlením, že jeho ruské ženě se stýská po vlasti. Nejprve pracoval na závodech u Moskvy, později se stal učitelem v obci Akisov v Černigovském okrese a byl i se svou ženou převeden do řad členů VKS(b). V době zatčení už byl ale bezpartijní, protože v roce 1935 byl vyslýchán černigovským NKVD a byl vyloučen ze strany pro ztrátu důvěry. Při výměně stranických legitimací se totiž zjistilo, že před stranou zatajil svou „službu v českých kontrarevolučních legiích“. Hájil se tvrzením, že se ho na to nikdo neptal, ale vyloučena byla i jeho žena. Od roku 1936 byl učitelem němčiny na neúplné střední škole státního

³⁹⁷Tato příčina zatčení je v evidencích obětí Memoriálu i Muzea A. Sacharova chybně přičítána Václavu Laudovi, a jeho bratr Rudolf v evidencích obětí zcela chybí. Viz Žertvy politického teroru v SSSR; Martyrolog rasstreljannyh v Moskvě i Moskovskoj oblasti.

³⁹⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-45007.

³⁹⁹Varianta místa narození uvedená v databázi legionářů – obec Smržovice u Kdyně na Domažlicku – není pravděpodobná, viz <http://www.vuapraha.cz/Pages/DatabazeVHA/DetailLegionare.aspx?soldierId=67943>.

⁴⁰⁰Databáze legionářů tyto údaje potvrzuje: Josef Mašek sloužil u 11. zemského pěšího pluku v hodnosti vojína a padl do zajetí 24. března 1915 u Zborova. Do československých legií vstoupil 5. listopadu 1917 v Prepelinu v Chersonské gubernii. Sloužil v hodnosti vojína ve 3. střeleckém pluku do 21. ledna 1920, kdy dezertoval.

statku *Rudá niva* v Luchovickém okrese Moskevské oblasti,⁴⁰¹ kde také se ženou bydleli. Jeho rodiče a sestra Marie žili v Československu, udržoval s nimi písemný styk. To podezíravost spoluobčanů jenom zvyšovalo.

Luchovické správě NKVD přišlo udání: „Tímto Vám sděluji případ pedagoga německé školy, který pracuje na *Rudé nivě* Luchovického okresu...“ Pisatelka uváděla, že v rozhovoru s ní Mašek vychvaloval život dělníků v Československu a kritizoval poměry v Sovětském svazu. Jiné hlášení sdělovalo, že Mašek kritizoval nerentabilitu hospodaření sovchozů: „Dělníci dostávají nízké mzdy, žijí v hrozných podmínkách, ve špíně, potraviny nedostanou, a také žádné nejsou, mléko je jenom pro vedení, dělník nemá šanci si ho koupit, a když do vsi přivezou nějaké dobré potraviny, tak na ně nasadí tak šílené ceny, že se k dělníkům stejně nedostanou.“ Posudek náčelníka politického oddělení sovchozu připomínal Maškovo působení v legiích a uváděl, že se choval krajně podezřele, dopisoval si s cizinou a „často za něčím jezdil ze sovchozu do Moskvy. Existuje podezření, že jeho cesta vedla na německé vyslanectví, protože tak časté výjezdy nebyly služebně nutné. [...] Během svého působení v sovchoze *Rudá niva* si Mašek nemohl nevšímat ekonomického života sovchozu a nemohl nevyužít těch zpráv k tomu, aby je předal za hranice. Je třeba velmi pozorně prošetřit Maškovu osobu a moje podezření, že je německým agentem.“

Byl zatčen 2. prosince 1937 a dopraven do Taganské věznice. Vyšetřovatelé zjistili, že Mašek skutečně na vyslanectví několikrát byl, ale na československém, když si vyřizoval sovětské občanství. To vyústilo v obvinění, že tam byl zverbován, aby pro československou rozvědku „sbíral a předával zprávy o náladě dělníků v Moskvě, o zásobovací situaci dělníků, a o vztahu učitelského sboru k prováděným opatřením strany a sovětské vlády“. Mašek se nakonec ke špionáži doznal, 31. května 1938 byl odsouzen k smrti a 16. června 1938 popraven. V listopadu 1939 psala Maškova žena dozorujícímu prokurátorovi stížnost na mužovo uvěznění, ta ale byla hned zamítnuta jako neodůvodněná. Byl rehabilitován až z moci zákona v roce 1989.⁴⁰²

Konstatin Mašek

se narodil českým rodičům v Moskvě. Jeho otec byl mechanikem a pracoval v továrně později známé jako *Srp a kladivo*. Konstantin odjel s rodinou do Čech v roce

⁴⁰¹Krasnaja Pojma; ruské slovo „pojma“ znamená záplavovou louku, lužinu, nivu.

⁴⁰²GARF, f. 10035, op. 2, d. P-24875; RGASPI f. 17, op. 98, d. 11342.

1905, ale zase se zanedlouho sám vrátil do Ruska. Před revolucí pracoval jako mechanik v různých autodílnách a opravnách, v letech 1917–1919 měl vlastní dílnu na opravu automobilů. Byl vyhledávaným specialistou v oboru. Podruhé vyjel do Prahy navštívit rodinu v roce 1921, ale rodiče už nezastihl naživu. Zůstal tam u svých bratrů dva roky a obživu snadno našel jako mistr v opravárenských dílnách. Po návratu do SSSR pracoval jako zástupce vedoucího garáží Autozákladny osobních vozidel, naposled jako mistr v 1. autoopravárenském závodě *Metrostroje*. Bydlel v Moskvě se ženou Naděždou, Ruskou z Charkova. Byl bezpartijní.

Zatčen byl 12. března 1938 pro špionáž s jednoduchým zdůvodněním: „...přijel v roce 1923 z Prahy. V Moskvě má spojení emigrantskými kruhy podezřelými ze špionážní činnosti.“. Záhy po zatčení se doznal k tomu, že před odjezdem do SSSR byl zverbován československou rozvědkou. Když si šel vyřídit výjezdní formality, zapojil ho do špionáže agent pražské policie František. Měl po svém návratu dávat rezidentu Novákovi, který byl v Moskvě uzenářským mistrem, zprávy o vybavení a výrobě autozávodu č. 2. Až do roku 1930 neměl co předávat, protože se na závod nedostal, potom při jediném setkání na ulici Novákovi pověděl, že do závodu byly dodány nové obráběcí stroje. Už se nikdy nesetkali, a Novák ani nebyl identifikován. Komisi NKVD a Prokurátora SSSR to k rozhodnutí stačilo, 19. května 1938 byl odsouzen k trestu smrti a 29. května zastřelen.

Jeho žena podala v roce 1964 žádost o prošetření případu. Uvedla, že svého muže viděla naposled 12. března 1938 ve tři hodiny v noci, když byl zatčen, a od té doby o něm vůbec nic neví. Dodala, že nevěří v jeho vinu, byl to čestný člověk, s nikým se moc nestýkali, ani žádní Češi k nim domů nechodili. Vyšetřování konstatovalo, že neexistují důkazy viny, a jediné Maškovo doznání je krajně nekonkrétní a neobsahuje žádné údaje, které by sběr a předávání špionážních informací cizí rozvědce mohly potvrdit. Při vyšetřování tehdy došlo k porušení zákona, protože obvinění nepotvrdil prokurátor a některé rubriky nebyly vyplněny. Řízení bylo rozhodnutím Vojenského tribunálu Moskevského vojenského okruhu pro nedostatek skutkové podstaty trestného činu v prosinci 1964 přerušeno a Maškova žena dostala potvrzení o mužově rehabilitaci. Bratra Jiřího, který před válkou žil v Plzni, nikdo nehledal.⁴⁰³

⁴⁰³GARF, f. 10035, op. 1, d. P-70815.

Václav Ort

byl rodákem ze Sobotky v okrese Jičín. Pocházel z početné rodiny obuvníka a sám záhy toto řemeslo zvládl, i když později vystudoval střední zeměměřičskou školu. Měl mimořádně bouřlivé mládí, od roku 1906 se toulal Evropou. Oddělit v takovém životopisu legendy od skutečnosti je už téměř nemožné, a nedařilo se to ani úřadům té doby. Nejprve byl v Německu jako muzikant, pak ve Francii a Švýcarsku jako obuvník. Tehdy prý v Ženevě a Lausanne poznal Lenina a spřátelil se s ním, dokonce mu prý i pomáhal bojovat s protivníky. V roce 1915 pak byl jako revolucionář poslán do Francie, ale tam byl uvězněn. Koncem války se vrátil do Švýcarska a opět tam pracoval společně s bolševiky. Organizovat komunistické hnutí přijel v roce 1919 i do Československa, pobýval v Přerově a Sobotce. V roce 1921 odjel do SSSR, kde působil v Žytomyru a pracoval údajně i v české sekci Kominterny v Moskvě. Pak byl stranou povolán zpátky domů, v roce 1924 byl vězněn ve Vídni a poté i v ČSR. Když byl v roce 1930 bez práce a opět mu hrozilo vězení, odjel zase do Švýcarska, Německa a Francie, až po dvou letech přes Litvu, Lotyšsko a Estonsko přešel v říjnu 1932 do Sovětského svazu.

I když se o tom sám ve svém životopise uloženém v bývalém archivu Kominterny nezmínil, podle vyšetřovatelů byl za nelegální přechod státní hranice poslán na tři roky do pracovního tábora. Po propuštění zkoušel pracovat v československé komuně *Reflektor*, odkud žádal o přijetí do VKS(b). Jeho žádost však Komise stranické kontroly předala k ověření a požadovala potvrzení všech předchozích stranických činností a řádné doporučení od československé sekce Kominterny, což se Ortovi nepovedlo doložit. Pracoval též jako předák zeměměřičské party v *Uralvagonstroji*, a v listopadu 1937 zamířil z Novosibirska do obuvnického družstva invalidů v městě Kašira jižně od Moskvy. Vrátil se k rodinné tradici a začal pracovat jako obuvník, ale protože jeho specializace už nebyla dostačující, přeřadili ho do na drobné opravy obuvi do družstva *Koopremont*. Mezi pracovníky družstva muselo jistě jeho vyprávění o světě, který viděl, budit závist a podezření. Už po několika týdnech se o něj začaly zajímat příslušné orgány, jak je vidět z podkladů pro zatčení: „Říká, že je v Kašire jenom dočasně, chce si vydělat dost peněz na cestu a někam odjet. Pracovníky družstva je brán jako antisovětsky zaměřený. Žije sám. Všichni jeho příbuzní jsou v zahraničí.“⁴⁰⁴

Pro podezření z kontrarevoluční činnosti byl 4. února 1938 zatčen a dodán do Kaširské věznice. Vzhledem k jeho životopisu bylo snadné zkonstruovat špionážní

⁴⁰⁴V Československu žili jeho bratři František a Jaroslav, a sestry Josefa, Anežka a Anna.

záplatku. Ort se nakonec doznal, že odešel do SSSR ilegálně na příkaz německé rozvědky, pro niž začal pracovat v roce 1931, když pobýval v Berlíně. Vyšetřovatelé zjistili, že se přátelil s Čechoslováky Sládkem, Sudilovským a Oppenheimerem, od nichž se chtěl dovědět něco o tajných závodech v okolí, ale nakonec zůstali u německé stopy. Přidali k obvinění ještě protisovětskou agitaci mezi družstevníky, kterým ukazoval nějaký „kontrarevoluční článek o postavení dělníků v SSSR, přičemž vychvaloval jejich postavení v kapitalistických zemích“. Předchozí trest za nelegální přechod hranic byl zjevně přitěžující okolností. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 23. března 1938 odsoudila k trestu smrti a 11. dubna 1938 byl zastřelen. Protože v Rusku neměl příbuzné, nikdo nežádal o prošetření případu a tak byl rehabilitován až z moci zákona v roce 1989.⁴⁰⁵

Josef Pekárek

se narodil ve Zdobunově v tehdejší Ostrovské újezd Volynské gubernie (dnes okresní město Zdobuniv v Rivnenské oblasti).⁴⁰⁶ Jeho otec byl zedník. Josef se v továrnách ve Zdobunově vyučil mechanikem a odešel pracovat do Petrohradu. Území Volyně těžce zasáhla první světová a pak i občanská válka. Té se Josef již účastnil v obsluze technického vlaku ukrajinského vojevůdce Symona Petljury. Když byl vlak převzat polskou armádou, dostal se s ním v roce 1920 do zajetí Rudé armády. U ní pak sloužil v letech 1921–1922. Ta část Volyně, kde se narodil a kde dál žili jeho rodiče, dvě sestry a bratr, připadla Polsku, a on se zpátky už nevrátil. Vypracoval se až do funkce zástupce náčelníka strojně-montážní dílny závodu požárnických automobilů, bydlel se ženou a dvěma dětmi v Moskvě. Byl členem VKS(b) od roku 1924, stranická legitimace mu byla zabavena až při zatčení a hned bylo zařízeno, aby jako nepřítel lidu byl ze strany vyloučen.

Byl zatčen 15. února 1938 a dodán do Taganské věznice. V odůvodnění zatykače Okresní oddělení NKVD v Sovětsku tvrdilo, že na něj „má k dispozici kompromitující materiály“. Zločiny, ze kterých byl obviněn, by však řádný soud sotva mohl přijmout. První se týkal událostí už skoro dvacet let starých a bylo sporné, zda vůbec trestných: „...v době občanské války dobrovolně sloužil v polské armádě a v bandě Petljury.“ Druhý ani nešlo za zločin označit: „...má příbuzné v zahraničí v Polsku a pravidelně s nimi

⁴⁰⁵GARF, f. 10035, op. 2, d. P-29255; RGASPI, f. 17, op. 98, d. 11486.

⁴⁰⁶Na některých dokumentech je jako místo narození uvedena známá česká vesnice Kvasilovo (dnes Kvasyliv), v těsném sousedství Zdobunova.

udržuje písemný styk.“ A třetí vlastně spáchal někdo jiný: „V roce 1932 k Pekárkovi jezdil jeho vlastní bratr, který se téhož roku dopustil nelegálního přechodu státní hranice z Polska do SSSR“. Z těchto argumentů byl vyvozen závěr, že Pekárek je „osoba podezřelá ze špionáže“. Z bratrových návštěv šlo snadno vykonstruovat, že byl vyslán do SSSR jako agent polské policie a že od něj dostal za úkol „navázat známosti na jednom z vojenských závodů v Moskvě a verbovat do špionážní organizace“. Při výsleších se Josef Pekárek nakonec doznal, že dával bratrovi „zprávy pro Polsko, jaké potřeboval“. To stačilo k obvinění a výroku Komise NKVD a Prokurátora SSSR ze 2. srpna 1938, jímž byl odsouzen k zastřelení, a 10. srpna 1938 byl zastřelen.

Pekárkova žena podala v srpnu 1939 k prokurátorskému dohledu žádost o prošetření případu svého muže, ale ta byla jako neoprávněná zamítnuta. Skutečná „prověrka“ případu začala až po její druhé žádosti v květnu 1958. Vyšetřovatelé zjišťovali, co se stalo s Pekárkovým bratrem Vladimírem, který měl být tím agentem polské rozvědky. Zjistili, že přišel z Polska za prací nelegálně už v roce 1927, ale záhy poté, co se přihlásil u NKVD, byl vyhoštěn zpátky. Nepomohla ani záruka pěti komunistů ze závodu, kde pracoval jeho bratr Josef. V Polsku byl za to potrestán službou v trestním praporu. Podruhé přešel hranici v roce 1931, ale tentokrát byl po krátkém zadržení propuštěn na svobodu. Bratr totiž vše včas oznámil orgánům NKVD a opět se za něj zaručil. Vladimír pak pracoval jako soustružník v závodě na traktory v Pugačovu v Saratovské oblasti. Místní orgány NKVD jej jako „přeběhlíka“ znovu zatkly v říjnu 1937 a obvinily z protisovětské činnosti. Všechna obvinění odmítl, ale stejně byl 10. ledna 1938 podle článku 58-6 Trestního zákoníku odsouzen za špionáž Zvláštní poradou při Lidovém komisaři vnitra SSSR k 10 letům gulagu. To mohlo být i podnětem k zatčení jeho bratra Josefa v únoru 1938. Nikdo se už ale nenamáhal získat odněkud z gulagu Vladimírovu výpověď ohledně bratrova obvinění, když navíc šlo předpokládat, že by obvinění nepotvrdil. Tak se stalo, že Josef byl za zcela smyšlené obvinění zastřelen, zatímco jeho bratr, údajný agent, který ho ke špionáži měl zverbovat, dostal za stejné „provinění“ jen trest pobytu v pracovním táboře. Vyšetřovatelé nakonec shledali, že Josef byl odsouzen zcela neoprávněně a v září 1958 byl rehabilitován, o dva měsíce později se dočkal rehabilitace i Vladimír.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷GARF, f. 10035, op. 1, d. P-58753.

Robert Percel

se narodil na dosud přesně nezjištěném místě, patrně na dnešním Slovensku,⁴⁰⁸ ale hlásil se jako Čech. Mezery v jeho spisu bohužel neumožňují zjistit, z jakého prostředí pocházel a jak se dostal do Sovětského svazu. Víme jen, že už na počátku třicátých let byl zaměstnancem Správy milice města Moskvy, naposled jako dispečer dopravy. Bydlel v Moskvě se ženou a dvěma dětmi. Byl zatčen 11. března 1938 pro podezření ze špionáže, možná související se sdělením, že „má v zahraničí četné příbuzné, s nimiž udržuje písemný styk“. V dotazníku zatčeného však uvedeni nejsou. Kladli mu za vinu, že v roce 1937 jej zklákal ke špionážní a diverzní činnosti ve prospěch Německa agent německé rozvědky Huss. Měl podle jeho pokynů připravovat výbuchy muničních skladů a autogarží moskevské milice (URKM).⁴⁰⁹ K vině se přiznal, a 23. května 1938 byl výrokem Komise NKVD a Prokurátora SSSR určen k zastřelení; 10. června 1938 byl zastřelen.

Jeho žena Anna požádala v únoru 1956, aby jí úřady sdělily, co se s jejím mužem stalo. Správa KGB tedy vydala příkaz, aby matriční úřad v moskevském okrese Dzeržinského zaregistroval Percelovo úmrtí na arteriosklerózu 3. října 1943 v nezjištěném táboře, což bylo jeho ženě sděleno. Zároveň se rozběhlo prošetřování případu. Bylo zjištěno, že Percelův údajný řídicí agent Rudolf Huss, tehdy mistr kontroly ve vagónce v Mytiščích, byl už 2. února 1938 odsouzen Zvláštní poradou NKVD SSSR k deseti letům gulagu a že se ve svých výpovědích o Percelovi vůbec nezmínil. Navíc byl už v červnu 1956 Vojenským tribunálem Moskevského vojenského okruhu shledán nevinným. V případě Roberta Percela tak učinilo v červenci 1957 Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR.⁴¹⁰

Vladislav Petras

se narodil ve Vítkovicích u Ostravy⁴¹¹ v rodině koksárenského dělníka. Také on začal pracovat jako dělník a působil v hnutí sociálně demokratické mládeže. V roce 1913 narukoval do rakouské armády a sloužil jako telegrafista v pluku horských myslivců, než

⁴⁰⁸Obci uvedené ve spisu jako „Niederhammer v Maďarsku“ odpovídají nejlépe Dolné Hámre (dnes Hodruša-Hámre v okrese Žarnovica ve Štiavnických vrších na středním Pohroní, v Banskobystrickém kraji). Vyhovuje i skutečnost, že před rokem 1918 byla obec v Uhersku (tedy v Maďarsku), a později v Československu, jak je uvedeno v některých dokladech.

⁴⁰⁹URKM, Upravlenije raboče-krestjanskaj milicii, Správa dělnicko-rolnické milice NKVD SSSR.

⁴¹⁰GARF, f. 10035, op. 1, d. P-34735.

⁴¹¹Ve většině jeho dokladů je už uvedena Moravská Ostrava, k níž byly v roce 1924 Vítkovice připojeny.

v roce 1914 přešel do ruského zajetí. Jako zajatec pracoval v Omsku, za účast v povstání československých zajatců byl vězněn v Jekatěrinské věznici, bojoval v ruském vojsku u Kyjeva. Za revoluce v letech 1917–1918 sloužil též jako voják a tlumočník v oddílech Rudé gardy a posléze Rudé armády, velel prý obrněnému vlaku u Taganrogu. V letech 1919–1920 studoval na Sverdlovské univerzitě v Moskvě. Byl údajně členem československé delegace na kongresu Kominterny v roce 1921, a na její pokyn odjel téhož roku do ČSR organizovat komunistické hnutí. Po návratu fáral jako horník na dole Šalamoun v Ostravě a byl často zatýkán. Pak odjel za svou ruskou ženou Marií, která získala práci na sovětském obchodním zastupitelství v Berlíně, kde začal působit i on. V roce 1926 byl převeden do Prahy jako vedoucí hospodářské části zastupitelství a referent exportního oddělení. Při snižování počtu zaměstnanců byl v roce 1931 propuštěn a protože nemohl v době krize najít vhodnou práci, požádal o výjezd do Sovětského svazu. Po smrti manželky tam odjel i se synem Sergejem. Brzy se uchytil v podniku *Sojuzkino*, v oddělení výroby filmových týdeníků, a pracoval i jako konzultant a inspektor kvality ve filmovém exportním podniku. V roce 1935 přešel do závodu *Sojuzfoto* č. 5 jako mistr dílny masového tisku, odkud byl v říjnu 1937 na vlastní žádost propuštěn, takže v době zatčení byl bez stálého zaměstnání. Založil novou rodinu, s manželkou Alexandrou a syny Sergejem, Richardem a Iljou žili v Moskvě. V Československu žila jeho matka, sestra a šest bratrů, s nimiž udržoval kontakty.

Předzvěstí blížící se katastrofy se stalo už jeho vyloučení z řad VKS(b) v lednu 1936. Při stranických prověrkách se kontrolovala i temnější místa životopisu a tak vyšlo najevo, že v revolučních letech mj. sloužil „na území Kolčaka v bílé armádě Čechoslováků“. Odvolával se na to, že tam byl stranou vyslán k politické práci mezi legionáři, ale nemohl to přesvědčivě doložit. Stejný argument se zanedlouho zopakoval v odůvodnění jeho zatčení, k němuž došlo 4. března 1938. Přibylo i podezření ze špionáže ve prospěch Německa, což Petras při prvním výslechu rázně odmítal. Těžko říct, co se s ním asi dělo, když se už příštího dne ke špionáži přiznal. Stal se prý hned po příchodu z Moskvy do vlasti policejním agentem-provokátérem a udával československé policii komunisty ze svého okolí. Aby zakryl stopy, odjel do Berlína, kde vstoupil do služeb německé rozvědky. Odhaloval pro ni tajnosti sovětského obchodního zastupitelství a později byl vyslán zpátky do SSSR. Spojil se tam se známým komunistickým funkcionářem Švarcem, který byl rezidentem německé rozvědky, a předával mu zprávy o situaci v sovětském filmovém průmyslu. Komise NKVD a

Prokurátora SSSR jej 29. července 1938 odsoudila k trestu smrti, 13. srpna 1938 byl zastřelen.

Pro jeho rodinu začalo těžké období. Syn Sergej vystudoval desetiletku a chtěl pokračovat ve studiu grafiky, ale nepřijali ho. Jako syna nepřítele lidu ho nechtěli vzít do armády ani jako dobrovolníka, až při obležení Moskvy ho přece jen přijali. Po vzniku československé vojenské jednotky s ním prošel celou její bojovou cestu už od Sokolova a mnohokrát byl vyznamenán.⁴¹² V bojích u Dukly byl zraněn, stejně jako v dubnu 1945 při Ostravské operaci, v níž bojoval jako velitel praporu. Po osvobození velel do září 1945 rotě při ochraně státní hranice na Těšínsku. V roce 1948 odešel do civilu v hodnosti majora a živil se jako trafikant v Jablonci nad Nisou.

V září 1956 napsala Petrasova žena Alexandra dopis Klimentu Vorošilovovi: „Nedávno jsem slyšela, že v Sovětském svazu budou napraveny chyby učiněné v minulých letech. Proto mi dovolu, abych se k Vám obrátila ve věci svého muže, který – jak jsem přesvědčena – patří k nevinným obětem roku 1938.“ Načrtla pak mužův životopis a dodala: „Hledám svého muže už osmnáct let a on se propadl jak kámen ve vodě.“ Ještě si postěžovala, že jako žena nepřítele lidu nemůže dostat po muži penzi, přestože tolik let pracoval v sovětských úřadech. K matce se přidal i syn Richard: „Kvůli otci jsme měli řadu nepříjemností, které sotva lze spočítat a které nechci vzpomínat. Jsem přesvědčen, že můj otec nebyl vinen, a stal se obětí oněch let.“ Nové vyšetřování zjistilo, že Vladislav Švarc, který měl být rezidentem německé rozvědky a měl úkolovat i Petrasi, byl 3. září 1938 odsouzen k pěti letům tábora a v roce 1940 zemřel. Už v červnu 1956 byl jako bezdůvodně odsouzený rehabilitován, což v prosinci 1956 potvrdilo Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR i Vladislavu Petrasovi. Počátkem roku 1957 požádal syn Richard o vrácení fotoaparátu a psacího stroje, zabavených při domovní prohlídce, a posléze obdržel kompenzaci ve výši 816 rublů. Syn Sergej se v roce 1958 opět vrátil k armádě a sloužil jako zástupce vojenského atašé v Bulharsku, po roce 1970 byl vědeckým pracovníkem Vojenského historického ústavu v Praze až do odchodu do důchodu v roce 1976. Stal se autorem několika prací s vojenskou tematikou.⁴¹³ Zemřel 12. července 1997 v Praze v hodnosti generálmajora, do níž byl povýšen v roce 1990.⁴¹⁴

⁴¹²V roce 1943 získal Leninův řád a medaili Za chrabrost v bojích u Černachova, v březnu 1944 byl vyznamenán III. stupněm Řádu Bohdana Chmelnického za boje o Bílou Cerkev, získal též Řád Alexandra Něvského a celkem sedm Československých válečných křížů.

⁴¹³Např. Petras, Sergej: Československé tankové vojsko v SSSR. Praha 1978.

František Petrle⁴¹⁵

byl rodák z Lanžhotu u Hodonína a při dotazu na národnost zřejmě uvedl, že je moravský Slovák („Moravec-Slovak“), takže mu zapsali národnost slovenskou a je tak veden i v evidenci Memoriálu.⁴¹⁶ V roce 1915 byl poslán na frontu jako voják 18. pěšího pluku rakouské armády a záhy se dostal do ruského zajetí. V roce 1917 vstoupil v Charkově do československých legií a účastnil se bojů o Tambov. V roce 1920 se vrátil do vlasti. Živil se jako nádeník a také pašováním zboží z Rakouska, za což byl mnohokrát trestán. Pašoval zboží také do Polska a i tam byl vězněn. Při jedné takové cestě přešel v roce 1925 z Polska ilegálně do SSSR a už zde zůstal. Nejprve byl ve vazbě v Černigovu, pak byl odeslán na práci k sedlákovi, kterého znal ještě z doby svého zajetí. Pracoval na různých stanicích a často byl zatčen, protože neměl doklady. Pak jej milice poslala do československého zemědělského družstva v Arčadu ve Frolovském okrese Stalingradského kraje, kde pracoval do roku 1933, kdy odešel do Moskvy. Našel si práci ve Voskresenském chemickém kombinátu jako nakladač a byl zde zaměstnán až do svého zatčení. Oženil se, žena Natalie pracovala jako uklízečka. V ČSR měl matku a čtyři bratry, s nimiž udržoval spojení až do roku 1936, kdy přijal sovětské občanství.

Byl zatčen 12. ledna 1938 pro podezření ze špionáže. Vyšetřovatele velmi zajímalo jeho vyprávění o životě podlouníka. Vyptávali se třeba, kolik stála jízdenka na vlak, jaká je denní mzda nádeníka u statkáře, kolik hodin chůze je vzdáleno nádraží od státní hranice na rakouské straně, jak a za kolik se dají uplatit celníci atd. Z dalších ochotně sdělovaných podrobností ale poskládali barvitý špionážní příběh, který měl Petrleho připravit o život. Přiměli ho k doznání, že už v roce 1922, když byl ve Lvově vězněn za ilegální přechod do Polska, byl zverbován polskou rozvědkou jako špion proti ČSR. Dostal předem odměnu dva tisíce korun, za něž pak organizoval své podlounnické aktivity. V roce 1925 jej ale v ČSR odhalili jako polského špiona a musel uprchnout do Polska, kde mu prý navrhli, aby šel pro ně dělat rozvědčíka do Sovětského svazu. Dostal třicet zlotých na cestu a ještě téže noci přešel s neznámým Maďarem do SSSR. V čem jeho špionážní činnost spočívala není z protokolů zřejmé, podle závěrů obvinění po svém příchodu na chemický závod do Moskvy tam „prováděl záškodnickou činnost a

⁴¹⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-28698; Archiv Memoriálu Moskva, f. 1, op. 2, d. 4692; Butovskij polygon. Vyp. 3. Moskva 1999, s. 143; Medailonky statečných. Praha 1998, s. 175-176; Borák, Mečislav: Oběti „velkého teroru“ v Sovětském svazu v letech 1937–1938 původem z Ostravska. Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 24, Ostrava, Tilia 2009, s. 21-22.

⁴¹⁵V evidenci je podle ruské výslovnosti uveden jako Peterle, ale sám se podepisoval Petrle.

⁴¹⁶Žertvy politického teroru v SSSR.

mezi pracujícími *Voschimkombinátu* prováděl podvratnou činnost“. Zřejmě bylo obtížné obvinění ze špionáže podle čl. 58-6 Trestního zákoníku hodnověrně doložit, takže se přidalo obvinění dle čl. 58-10 o protisovětské agitaci a propagandě, což několik spolupracovníků ze závodu ochotně dosvědčilo. Obvinění připomnělo i jeho někdejší účast v československých legiích. Rozhodnutí o zastřelení, vynesené Komisí NKVD a Prokurátora SSSR už měsíc po Petrleho zatčení, 19. února 1938, bylo 25. března 1938 vykonáno.

Už koncem následujícího roku, v prosinci 1939, byl postaven před vojenský soud náčelník Voskresenského okresního oddělení NKVD Vasilij Sukurov a jeden z vyšetřovatelů, seržant Alexandr Vlasov. Oba byli usvědčeni z používání nezákonných metod vyšetřování a z falšování vyšetřovacích spisů, za což byli zbaveni hodností a posláni na deset let do gulagu. Při došetřování tehdejších událostí vypovídal v roce 1955 další bývalý pracovník tohoto oddělení NKVD, Boris Gončarov. Dostal prý za úkol „rozpracovat“ Voskresenský chemický kombinát, kde došlo ke zřícení silážní věže. Šlo zřejmě o nehodu, přesto měl zjistit protisovětskou a záškodnickou činnost na závodě. I když nic nevypátral, hledání záškodníků pokračovalo a muselo přinést výsledky. Ve věci Petrleho bylo nově vyslechnuto několik svědků, kteří jeho údajné protisovětské výroky nyní popírali. V dubnu 1957 byl rehabilitován, ale rozhodnutí nebylo komu sdělit, protože pobyt jeho ženy nebyl zjištěn a příbuzné v ČSR nikdo nehledal.⁴¹⁷

Ignác Petruch

pocházel patrně z obce Kl'áčno v okrese Prievidza v Trenčianském kraji,⁴¹⁸ ale hlásil se k národnosti české. Pocházel z rolnické rodiny. Do Sovětského svazu se dostal s vystěhovalským družstvem Interhelpo v roce 1926. Od roku 1928 byl členem VKS(b), v roce 1936 vyměnil československé občanství za sovětské. V době zatčení pracoval jako předák v podniku na výstavbu moskevských kanalizací (*Mosstrojkanalizacija*), bydlel se ženou Gertrudou v Moskvě.

Byl zatčen 16. března 1938 Zvláštním oddělením Hlavní správy státní bezpečnosti NKVD jízdní divize Stalina⁴¹⁹ pro podezření ze špionáže. Doznal se, že prováděl špionáž

⁴¹⁷GARF, f. 10035, op. 1, d. P-48567.

⁴¹⁸V dokladech svého spisu má opakovaně uvedenu obec Gajdel v Prividenské gubernii, což by mohla být obec Gaidel (Kl'áčno) v prievidzovském okrese.

⁴¹⁹OO GUGB, Osobyj otděl Glavnogo upravlenija gosudarstvennoj bezopasnosti NKVD SSSR (vojenská kontrarozvědka).

pro československou rozvědku, do níž byl zverbován v roce 1926 v Žilině zástupcem družstva Interhelpo Jandlem.⁴²⁰ Odjezd skupiny 200 družstevníků do města Frunze (Pišpek) v Kirgízii byl prý podmíněn slibem výzvědné spolupráce s československou policií. V roce 1931 byl Petruch vyslán z Frunze do Moskvy, kde pod záminkou prodloužení platnosti pasu navštívil československé vyslanectví a navázal špionážní spojení s tajemníkem vyslanectví. Předával mu pak informace o výstavbě ústavu pro výzkum leteckých motorů,⁴²¹ na níž se podílel. Po přechodu na nové pracoviště však rozvědku jeho informace o budování moskevských kanalizací moc nezajímaly. Dostal za úkol najít si místo v některém z vojenských závodů, ale až do dne zatčení se mu to nepodařilo. Rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR ze 29. července 1938 byl určen k zastřelení, výrok byl proveden 13. srpna 1938. Rehabilitován byl až z moci zákona v roce 1989.⁴²²

Viktor Polák

pocházel z Lazů u Orlové. V roce 1920 ukončil hornickou školu a nastoupil jako důlní dozorce na jámu v Dolní Suché na Karvinsku. Jako člen sociální demokracie se účastnil založení komunistické strany a byl půl roku bez práce. Hledal ji v Polsku i Německu, až se rozhodl odejít jako politický emigrant do Sovětského svazu. K odchodu ho prý donutil incident z roku 1923, kdy ve rvačce zranil československého policistu a utekl z vězení do Polska. Byl sice zatčen, ale zaplatil pokutu a propustili ho, s pomocí příslušníka pohraniční stráže byl pak za úplatu převeden do SSSR. Jako „přeběhlík“ jej poslali pracovat do Doněcké pánve na Ščerbinský důl, později ale díky své hornické kvalifikaci mohl vystudovat hornickotechnický institut a získal diplom inženýra specialisty. Záhy po příchodu do SSSR se oženil, měli se ženou Marií syny Vladimíra a Eduarda. V roce 1935 začal pracovat na stavbě závodu ve stanici Stupino v Kaširském okrese Moskevské oblasti, kde se stal ředitelem *Lesokombinátu* č. 150. Do SSSR se přestěhoval i jeho bratr Eduard, který pak pracoval jako inženýr autodopravy v Gorkovském autozávodě.

K zatčení Viktora Poláka vedla řada malicherných příčin, jež měly velké následky. Jeho československý pas pozbyl platnost a nakonec ho ještě ztratil. Začal si na

⁴²⁰Ve spise je město uvedeno jako „Žimsa“, družstvo jako „Intergenpom“ a předseda jako „Jandol“.

⁴²¹CIAM, Centralnyj institut aviacionnogo motorostrojenija, Ústřední ústav pro konstrukci leteckých motorů.

⁴²²GARF, f. 10035, op. 2, d. P-24619.

vyslanectví vyřizovat pas nový, ale dověděl se, že při ztrátě pasu a bez dokladu o právu na pobyt v SSSR se vlastně stal občanem SSSR. Požádal tedy úřady o propuštění z občanství SSSR, aby mu mohlo být přiznáno občanství československé i s novým pasem, ale žádost zůstala bez odpovědi. Tato nejasná situace usnadnila jeho zatčení. Vydatně k němu přispěly i komplikace se členstvím v komunistické straně, kterého se v roce 1930 dobrovolně zřekl a přestal platit příspěvky.⁴²³ Vedoucí stranické organizace Lesokombinátu ohlásil nadříceným, že Polák odešel ze strany proto, že nesouhlasil s její linií. Tvrdil prý, že jako člen strany by za ni musel nést odpovědnost, a to by v poslední době nemohl, protože jsou tam zloději a podvodníci. Začalo přibývat udání všeho druhu. Např. hlavní energetik *Kombinátu* č. 150 napsal v září 1936 na správu NKVD Kaširského okresu, že ředitel Polák se na něho několikrát obrátil se žádostí o povolení zavést si do bytu trojfázový elektrický proud pro jakési vynálezecké cíle. „Nedal jsem mu svolení, ale on si s pomocí montéra své dílny přívod udělal. Nevím, jakým ‘vynálezectvím’ se může zabývat, je to třeba společně s Vámi posoudit, a podle Vašich instrukcí budu pak postupovat.“ Další stížnosti poukazovaly na to, že Polák t. č. nemá pas ani doklad opravňující k pobytu v SSSR, že má ve funkci ředitele kombinátu různé nedostatky a že se chová hrubě k dělníkům. Záhy byl z funkce sesazen a pracoval pak jako starší inženýr kombinátu až do 23. července 1937. Skoro dva měsíce byl už bez zaměstnání, když ho 18. září 1937 přišli zatknout.

Během vyšetřování se mezi pracovníky závodu našli svědkové, kteří vypověděli, že Polák „projevoval zájem o vojenskou výrobu a měl spojení se zahraničím“, nebo že „šířil mezi zaměstnanci kontrarevoluční pomluvy o sovětském režimu, také vyjadřoval lítost nad známými nepřáteli lidu a urážlivě se vyjadřoval na adresu soudruha Stalina“. Do vyšetřovacího spisu byly zařazeny i zápisy o kontrolách protipožární ochrany v podniku, které měly doložit, že se nestaral o protipožární opatření a „kategorické požadavky požární ochrany úmyslně přehlížel“. Ke svědkům se přidal ještě 85-letý stařík, který s Polákem seděl v cele Kaširské věznice a poznal v něm velitele města Kanskú z roku 1919, kdy tam pobývali kolčakovci a Češi. Polák se doznal jen k tomu, že ho přes hranice do SSSR převedla polská pohraniční policie, ale přiznání k vině za protisovětskou činnost kategoricky odmítl. Podle vyšetřovatelů však „byl plně usvědčen svědeckými

⁴²³RGASPI, f. 17, op. 98, d. 11579. V prověřovacích materiálech Kominterny jsou jeho dělnické průkazy z Lazů i potvrzení B. Köhlera z krajského výboru KSČ v Ostravě o Polákově příslušnosti ke komunistické levici už od roku 1919, je zde i evidenční lístek z 8. 5. 1926 o jeho převodu do VKS(b), ale nic z toho při kontrole nebylo uznáno za dostačující. Poté Polák na členství zřejmě už rezignoval.

výpověďmi a dokumenty vyšetřování“. Komise NKVD a Prokuratury SSSR ho 20. prosince 1937 odsoudila na smrt, 8. ledna 1938 byl zastřelen.

Je zajímavé, že již v té době vznesl někdo z Polákových příbuzných stížnost na postup vyšetřování. Vyšetřovatel Vojenské prokuratury Moskevského vojenského okruhu však rozhodl, že podle svědků Polák „vedl protisovětské řeči a usiloval o přístup k tajné práci. [...] Vezmeme-li v úvahu uvedené skutečnosti, nejeví se požadavek na prověření případu a vznesení protestu vůči rozhodnutí NKVD SSSR v této věci jako odůvodněný a proto se domnívám, že stížnosti příbuzných odsouzeného o prošetření případu Poláka musí být ponechány bez zohlednění“. Na počátku šedesátých let podala Polákova manželka novou žádost o prošetření případu, jež pak mělo za následek prokurátorský protest k Nejvyššímu soudu SSSR s doporučením, aby byl tento případ přerušen. Ve zdůvodnění se konstatovalo, že ve výpovědích svědků, kteří kritizovali Polákovu chování vůči dělníkům, se žádné zmínky o protisovětských výrocích nevyskytují. Další výpovědi jsou naprosto nekonkrétní a nepotvrzují je žádné objektivní důkazy. Proto zasedání Soudního kolegia pro věci trestní Nejvyššího soudu SSSR z 9. února 1961 definitivně rozhodlo, že Viktor Polák byl odsouzen neodůvodněně.⁴²⁴

Boris Serkal

se narodil v městě Krzemieniec v té části Volyně, která se v meziválečném období stala součástí Polska (dnes okresní město Kremenec v Ternopilské oblasti Ukrajiny). Pocházel zřejmě z místní české kolonizace a všude uváděl, že je české národnosti. Vyučil se zámečnickem. Koncem roku 1925 přešel s kamarádem u města Ostroh (Ostróg) v Rivnenské oblasti ilegálně z Polska do Sovětského svazu, aby si tu našel práci. Po přechodu byl zatčen orgány GPU a odeslán na práci do oblasti Sverdlovska. V Polsku zůstali jeho rodiče a několik sourozenců, s nimiž udržoval písemný styk. V roce 1927 v městě Čerkassy přijal sovětské občanství. Pracoval v Dněpropetrovsku a na dalších místech, od roku 1930 až do svého zatčení byl směnovým mistrem v moskevské továrně na výrobu postelí VCIK, závod č. 24, zařazený do obranného průmyslu. Bydlel se ženou Alexandrou a synem Evženem v Moskvě. Od roku 1932 byl členem VKS(b).

Byl zatčen 26. října 1937 s odůvodněním, že se zabýval „sběrem informací špionážního charakteru“. Při výsleších se ale ukázalo jako nosnější obvinění ze záškodnictví. Měl ve spolupráci se svým nadřízeným, náčelníkem výroby Sudakovem,

⁴²⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-65404; Borák, M.: Oběti „velkého teroru“ v Sovětském svazu, s. 27-29.

sabotovat jako mistr opracování ojníc, což působilo výpadky výroby a velké škody. Měl prý i špatný vztah k dělníkům a schválně je přeřazoval na méně placenou práci. Viděli ho i v tajných dílnách závodu, přátelil se s dalšími polskými přeběhlíky. Doznal se jen k tomu, že nezákonně přešel hranice, ale ze sabotování výroby ho musely usvědčit až výpovědi spolupracovníků. Rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR ze 28. listopadu 1937 byl odsouzen k trestu smrti a 4. prosince 1937 byl zastřelen.

Od té doby uplynulo více než půl století, celých 53 let, když se Serkalův případ znovu otevřel. Na úředním formuláři vyplněném 29. března 1990 zůstala rubrika pod úvodní větou „Správa KGB SSSR pro Moskvu a Moskevskou oblast obdržela žádost od....“ prázdná, místo jména žadatele tam bylo vepsáno „bez žádosti“. Znamenalo to, že prošetření případu a Serkalova rehabilitace se neuskutečnily na žádost pozůstalých, ale přímo z moci zákona, „na základě čl. 1 Výnosu Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR ze 16. ledna 1989 „O dodatečných opatřeních k obnovení spravedlnosti ve vztahu k obětem represí, k nimž došlo ve 30.–40. letech a počátkem 50. let“. V poslední rubrice formuláře, do níž se mělo zapsat, komu z příbuzných a kdy bylo rozhodnutí o rehabilitaci oznámeno, je stručná poznámka: „Pátrání po příbuzných, jejichž jména jsou ve spisu, nepřineslo výsledek.“ O rok později se však přece jen ozvala Serkalova bývalá žena Alexandra. V červenci 1991 jí jménem rehabilitační skupiny při Správě KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast vysvětlil M. E. Kirillin všechny podstatné okolnosti nezákonné represe jejího muže, uvedl pravdivá data o jeho smrti a dodal: „Ve spisu byla fotografie Vašeho muže, kterou Vám posíláme. Vyjadřujeme Vám svou upřímnou soustrast a omluvu za bezpráví, jemuž byl vystaven Váš muž a Vaše rodina.“⁴²⁵

Vladimír Süssmilch

pocházel z obce Sazená u Velvar v okrese Kladno ve Středočeském kraji, z rodiny nádeníka. Do školy chodil ve Vepřeku u Velvar, vyučil se zedníkem v Kralupech a v roce 1914 nastoupil službu v rakouské armádě. Se 28. pěším plukem šel na frontu do Karpat a záhy se ocitl v ruském zajetí. Byl v táboře Jalutorovsk na Sibiři, stavěl Murmanskou železniční dráhu, pak pobýval v Kostromě, Kyjevě a Borispolu, kde se v roce 1916 formovalo československé vojsko. Od března 1917 bojoval ve 3. národním československém pluku (prošel přes Tarnopol, Novoselicu, Samaru, Penzu, Zlatoust, Čeljabinsk). Od června 1918 do března 1920 sloužil u trestné strážní roty v Omsku,

⁴²⁵GARF, f. 10035, op. 2, d. P-27586.

Irkutsku a Vladivostoku. Po návratu do ČSR v roce 1920 nemohl najít práci, pobýval v Ouholicích u Velvar, pracoval jako příležitostný zedník a polír v Kralupech a Praze.

Počátkem května 1930 odjel se souhlasem vedení strany do Moskvy. Už od roku 1912 působil v sociální demokracii, v prosinci 1920 pomáhal zakládat KSČ v Kralupech. Od československé sekce Kominterny dostal hned po příchodu do SSSR doporučení k převodu členství do VKS(b). Začal pracovat v městě Lysva v Uralské oblasti jako instruktor v závodě *Gospromstroj* na stavbách vojenského průmyslu. Od května 1931 přešel do závodu *Srp a kladivo* v Moskvě a byl zde až do června 1936. Tehdy se, patrně v rámci výměny stranických průkazů, začalo řešit jeho působení v československých legiích. Podle tajemníka Komise pro zahraniční členy VKS(b) bylo Süssmilchovi uloženo, aby předložil potvrzení ÚV KSČ, že při jeho vstupu do strany jim bylo známo, že se „v řadách československých legií účastnil ozbrojeného boje se Sověty“. Vytýkali mu, že to před stranou zatajil, a zvláště služba v kárné rotě legií byla sotva odpustitelným proviněním. Záležitost vyšetřovalo i zvláštní oddělení NKVD-GUGB z Lubjanky, ale v září 1936 jeho pracovníci Kominterně oznámili, že na Süssmilcha žádné kompromitující materiály nenašli. Přesto byl jeho osud již zpečetěn. Z vojenského závodu byl propuštěn a začal pracovat jako dělník a předák ve *Fundamenstroji* v Moskvě, byl vyloučen ze strany.

Argumenty pro jeho zatčení byly už velmi početné: účastnil se „československého bělogvardějského dobrodružství na Sibiři“, byl vyloučen z VKS(b) „za službu v bílé armádě“, „nelegálně přešel hranici do SSSR z Československa“, „má v zahraničí příbuzné (někteří z nich jsou obchodníci), s nimiž vede častou korespondencí“, v Moskvě „má styky s československými přeběhlíky“. Navíc prý kolem sebe soustřeďuje sobě podobné „antisovětsky zaměřené“ osoby, a mezi dělníky na závodě „šíří hnusné kontrarevoluční pomluvy proti vedení strany a sovětské vládě“. A nechybělo ani podezření ze špionáže. To bylo sepsáno už deset dnů před jeho zatčením, k němuž došlo 30. ledna 1938; byl dodán do Butyrské věznice, později převezen na Taganku. Při výsleších už jen k uvedeným obviněním přidali jeho doznání k tomu, že před odjezdem do SSSR jej v Kralupech na četnické stanici zverbovali ke špionáži pro Československo. Měl prý sbírat zprávy o stavbě nových závodů. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 27. února 1938 odsoudila k zastřelení a její výrok byl 8. března 1938 uskutečněn. Vojenský

prokurátor Moskevského vojenského okruhu jej v říjnu 1989 rehabilitoval, ale jeho ženu Jamal Zakirovnu už úředníci nenašli.⁴²⁶

František Ščepanjuk⁴²⁷

se narodil v městě Zaleszczyki v Podolí na řece Dněstru, tehdy ještě v rakousko-uherské monarchii, po válce v Polsku (dnes Zališčky v Ternopilské oblasti Ukrajiny). I když ho vyšetřovatelé zprvu uváděli jako Poláka a jeho osobní vazby na Polsko by tomu odpovídaly, přihlásil se v dotazníku zatčeného i při všech výsleších jako Čech a to bylo zapsáno i do úředních dokladů v jeho spisu.⁴²⁸ Jeho otec byl zemědělským dělníkem a i on sám šel nejprve pracovat k místnímu statkáři. V roce 1915 narukoval do rakouské armády, ale téhož roku se dostal do ruského zajetí a už pak v Rusku zůstal. Pracoval v lese v Tambovské gubernii, v letech 1918–1921 působil v milici Krasno-Presnenského okresu Moskvy, v letech 1922–1933 pracoval na Bělorusko-Baltské železnici města Moskvy jako spojovač vagonů a výpravčí vlaků. Jeden z jeho dvou bratrů, kteří zůstali v Polsku, pracoval také na dráze jako průvodčí, a Ščepanjuk udržoval s rodinou písemný styk. Od roku 1927 byl členem VKS(b), ale v roce 1933 byl ze strany vyloučen, protože byl odsouzen Lidovým soudem na šest měsíců pobytu v táboře nucené práce za „chuligánství“ (v opilosti se zapletl do rvačky). Po odbytí trestu pracoval jako nakladač na závodě *Krasnaja Presnja*, pak byl zámečníkem v továrně na výrobu postelí, topičem v jednom moskevském domě. Pro vyšetřovatele byl ještě zámečníkem na moskevském závodě č. 1, ale v té době už pracoval jako pomocník v kotelně výroby uzenin č. 2. Bydlel se ženou a syny Vladimírem a Viktorem v Moskvě. V podkladech pro jeho zatčení se uvádí, že „přišel z Haliče a pohybuje se mezi nacionalisticky zaměřenými Poláky“. Konkrétním argumentem byla zmínka o tom, že se stýkal s již zatčeným „polským rozvědčíkem Fornalem“.

Byl zatčen 15. března 1938. Přiznal se, že ho v září 1937 Václav Fornal, jeho známý z doby služby v milici i ze závodu *Krasnaja Presnja*, skutečně zverboval do Polské vojenské organizace POW. Měl prý za úkol „získat práci na jednom z vojensky důležitých závodů a v době války se SSSR tam provést diverzní akt“. Ščepanjuk se hájil tím, že nic konkrétního vyřčeno nebylo, že k válce nedošlo a tak nic v té věci nedělal, nikoho nezverboval a špionážní zprávy nesbíral, protože to ani neuměl. Komisi NKVD a

⁴²⁶GARF, f. 10035, op. 2, d. P-29322; RGASPI, f. 17, op. 98, d. 10997.

⁴²⁷Podepisoval se tak v ruských textech, užití příjmení Štěpánek nebylo ve spisu zjištěno.

⁴²⁸Ve své Pracovní knížce ale napsal, že je Velkorus.

Prokurátora SSSR to však k vynesení verdiktu stačilo, 19. května 1938 byl Ščepanjuk určen k zastřelení a 4. června 1938 byl zastřelen. Rehabilitován byl z moci zákona v září 1989.⁴²⁹ Jeho známý Václav Fornal byl zastřelen jen o něco později, 13. srpna 1938, a leží spolu s ním na stejném pohřebišti, v Butovu.⁴³⁰

Ferdinand Šimáček

pocházel z Mikulovic v okrese Třebíč na Vysočině. V Československu žila jeho matka, bratr a pět sester. Dostal se do Ruska s rakouskou armádou v roce 1914 a už zde zůstal. Pracoval jako dělník na různých místech, delší dobu pak ve vojenském skladu č. 38 v Pavlovské Svobodě Istrinského okresu Moskevské oblasti, kde i s rodinou (žena, dva synové a dcera) bydlel. V době zatčení už pracoval jinde, byl starším strojevodcem parního stroje na elektrostanici závodu *Standartbeton* na stanici Plavšino u Krasnogorsku, ale bydliště nezměnil. V důvodech k zatčení se uvádělo, že 5. oddělení UGB NKVD MO „obdrželo zprávy o tom, že v prostředí vojenského skladu č. 38 žije Čech Šimáček, který se zabývá špionážní činností“. Od roku 1924 byl členem VKS(b), ale po revizi v roce 1932 byl vyřazen z evidence. Byl zatčen 15. března 1938 a už za týden bylo vyšetřování ukončeno obviněním ze špionáže ve prospěch Polska, k níž ho měl zverbovat agent polské rozvědky Sakovič. Přiznal se, že měl přichystat diverzi – vyhození do povětří skladu hořlavin na elektrárně závodu, kde pracoval. A také měl předávat zprávy o tom, co se v jeho závodě vyrábí. Komise NKVD a Prokurátora SSSR nad ním 19. května 1938 vynesla rozsudek smrti, provedený 23. června 1938.

V srpnu 1956 se Šimáčková dcera Lidie dotázala přímo generálního prokurátora SSSR Romana Ruděnka na osud svého otce. Psala, jak těžce se musela její matka starat o obživu třech dětí po otcově zatčení. Nakonec zůstaly s matkou samy, starší bratr padl na konci války v Berlíně, mladší zemřel na následky práce ve vojenském závodě. „Jako každý čestný člověk se snažím vložit svůj skromný příspěvek k dílu výstavby komunismu v naší zemi. Avšak když jsem se stala plnoletou, začala jsem chápat, že na mně leží černá skvrna – otcovo zatčení, proto se cítím být morálně nedostatečná. Ode dne jeho zatčení až do současné doby vůbec nevíme, za co ho zatkli, zda je naživu a zda si svůj trest zasloužil.“ Lidie se odvolala na usnesení nedávného XX. sjezdu strany o případech „porušování revoluční zákonnosti“ orgány NKVD v letech 1937–1938 a

⁴²⁹GARF, f. 10035, op. 2, d. P-24436.

⁴³⁰Žertvy politického teroru v SSSR.

dodala: „Vůbec nechci svého otce ospravedlňovat, byl-li odsouzen právem, ale chci o něm znát celou pravdu, ať už by byla jakákoli.“ Prokurátor předal věc náčelníkovi zvláštního oddělení KGB k prošetření. Nejprve byly prohlédnuty materiály Šimáčkova spolupracovníka a údajného polského agenta Eduarda Sakoviče, který ho měl zlákat ke špionáži. Bylo zjištěno, že Sakovič se o Šimáčkovi při výsleších vůbec nezmněl a sám jakékoliv obvinění rázně odmítl, takže byl odsouzen jen za prokázané protisovětské výroky k osmi letům gulagu. Vyšetřovatelé došli k závěru, že Šimáček byl odsouzen neoprávněně a trestní řízení bylo v září 1957 přerušeno pro nedostatek důkazů. Lidie Šimaček byla 2. října 1957 předvolána na vojenskou prokuraturu, kde jí předali „Potvrzení o posmrtné rehabilitaci“ jejího otce. Pravdu o jeho skutečné smrti ale zatajili.⁴³¹

Antonín Toužimský

byl rodák z Prahy, jeho otec tam pracoval jako kontrolor v továrně. Do Ruska přišel v roce 1915 jako voják rakouské armády a padl zde do zajetí. Po válce už zůstal v Rusku a přijal sovětské občanství. Pracoval jako mistr pro zámečnické práce a chlorovací zařízení na dílně filtrů Rublevské čerpací stanice, bydlel na stanici Rublevo v Moskevské oblasti se ženou, dcerou Ludmilou a synem Vladislavem. V Československu žila jeho matka a dva bratři, do roku 1936 si s nimi pravidelně dopisoval. Byl bezpartijní, a členem žádné politické strany nikdy ani nebyl. Podle zdůvodnění zatykače se stal členem diverzní organizace, kterou na Rublevské čerpací stanici založil její bývalý náčelník Vladimir Polonskij.

Byl zatčen 10. března 1938. Při výslechu jej nejprve obvinili ze špionáže, ale rozhodně to odmítl. Po třech týdnech přišli s členstvím v diverzní organizaci na čerpací stanici, a k tomu se již přiznal. Ke špionáži jej měl přemluvit spolupracovník Sergej Kosicin, na jehož příkaz měl zdržovat čištění vody, nekvalitně provádět opravy a vyřazovat z provozu některé stroje. Komise NKVD a Prokurátora SSSR rozhodla 1. června 1938 o tom, že bude zastřelen, k čemuž 14. června 1938 došlo. Také Kosicin byl zastřelen, ale již 24. května 1956 bylo řízení v jeho případě přerušeno pro nedostatek důkazů.

Téhož roku proběhlo na žádost Toužimského ženy Marie šetření i v jeho případě. Výsledkem bylo zjištění, že „Toužimský byl odsouzen na základě zfalšovaných materiálů

⁴³¹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-38831.

vyšetřování“. Rozhodnutím Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR byl 26. listopadu 1956 přerušen i případ Toužimského pro nedostatek skutkové podstaty trestného činu, což bylo oznámeno i jeho ženě. Zahali jí však, že její muž zemřel 19. února 1941 v nezjištěném táboře na zápal plic, a Kujbyševské okresní oddělení milice zařídilo falešný zápis jeho smrti do matriky.⁴³²

Antonín Urban

pocházel z Nového Bydžova v okrese Hradec Králové, jeho otec tam vlastnil stavební firmu. Antonín vystudoval architekturu v Dessau (Desava) v Sasku-Anhaltsku, v prestižním areálu Bauhausu.⁴³³ Ve třicátých letech odešel projektovat do SSSR. Pracoval jako architekt a vědecký pracovník na Vsesvazové akademii architektury v Moskvě, kde také se ženou Ludmilou a dcerou Ingrid bydleli. Stal se členem VKS(b).

V noci 8. března 1938 byl doma zatčen a odvezen do Butyrské věznice. Byl obviněn ze špionáže a podvratné činnosti ve skupině *Rotfront*, složené ze specialistů z různých zemí. Po výsleších byl Komisí NKVD a Prokurátora SSSR 23. května 1938 odsouzen k zastřelení a 7. června 1938 byl zastřelen, rehabilitován byl 8. května 1958 Vojenským tribunálem Moskevského vojenského okruhu. Jeho žena s dcerou byly v roce 1938 poslány do vyhnanství v Uchtě v autonomní republice Komi. Dcera Ingrid dnes žije v Moskvě a předala do archivu Memoriálu kopie některých dokumentů.⁴³⁴

Karel Vašata

pracoval na stejné čerpací stanici jako Antonín Toužimský, takže jejich příběhy jsou v mnohém velmi podobné. Pocházel z městečka Smiřice⁴³⁵ v okrese Hradec Králové a na podkladech pro zatčení je uváděn jako Němec, ale později už zcela jednoznačně jako Čech. Přišel do Ruska v roce 1915 s 11. pěším plukem rakouské armády a záhy padl do zajetí. Nejprve prošel zajateckými tábory a pracovním nasazením v Chersonské gubernii, a po válce už zde zůstal. Od října 1917 po celou dobu svého pobytu v Rusku pracoval jenom na Rublevské vodárenské čerpací stanici, nejprve jako stolař, naposled jako

⁴³²GARF, f. 10035, op. 1, d. P-28416.

⁴³³Bylo tam uměleckoprůmyslové učiliště sloučené s výtvarnou akademií, škola fungovala v letech 1925–1932. Viz Lukeš, Zdeněk: Škola Bauhausu v Desavě. Lidové noviny 13. 8. 2011, s. 31.

⁴³⁴Jeho spis má být uložen v GARF, f. 10035, op. 1, d. P-59554, ale dosud se jej nepodařilo dohledat; Memorial Moskva, f. 1, op. 1, d. 4821; Žertvy politického teroru v SSSR.

⁴³⁵Ve spisu je místo opakovaně uvedeno jako „Semericcy, Čechija“. Smiřice jsou pravděpodobné i proto, že část rodiny žila v blízkém Opočnu.

dozorčí služba v rozvodně strojní dílny. Byl vždy bezpartijní, jen v roce 1918 údajně pomáhal při vzniku sekcí Kominterny, ale pro porušení stanov byl už po třech měsících vyloučen. V Československu žil jeho bratr, který měl ve Smiřicích malou zámečnickou dílnu, a dvě sestry, ale po matčině smrti už s nimi neudržíval styky. Podle podkladů k zatykači byl příslušníkem diverzní a teroristické organizace na čerpací stanici a měl za úkol provést atentát na tehdejšího lidového komisaře pro těžký průmysl Lazara Kaganoviče, který jako člen stranického politbyra byl jedním z hlavních strůjců Velkého teroru.

Vašata byl zatčen 17. ledna 1938 a při výsleších se k přípravě atentátu doznal. Při prohlídce u něj zabavili dvě lovecké pušky a přes tři kilogramy střelného prachu, což mělo být použito při atentátu. Potvrdil, že jej do diverzní organizace zverboval jeho nadřízený, náčelník strojní dílny Georgij Šepelevič, který byl zatčen už dříve a zmínil ho u výslechu. Diverze ve vodárně měl působit až po začátku války proti Sovětskému svazu, ale Kaganoviče měl zastřelit hned, na jeho dače v lese u Dubijeva, kam lidový komisař chodil do zakázané zóny jezdit na koni. Vašata sice měl lovecký lístek, ale pro zakázanou zónu povolení neplatilo, a tak z atentátu sešlo. Doznal se i k tomu, že nebyl spokojen s životem v Sovětském svazu a sdílel Šepelevičovy protisovětské názory např. o tom, že „za sovětského režimu si dobře žijí jenom komunisti, oni si užívají všech vymožeností, a my na ně máme pracovat“. Komise NKVD a Prokurátora SSSR rozhodla 1. června 1938 o jeho zastřelení, a její výrok byl 14. června vykonán.

Téhož dne byli zastřeleni i bývalý náčelník Georgij A. Šepelevič, strojník z čerpací stanice Nikolaj G. Persman, a Vašatův kamarád Vasilij I. Daniljak, také bývalý rakouský voják a zámečník z čerpací stanice, s nímž chodíval lovit na Losí ostrov. Záhy je následovali další pracovníci Rublevské čerpací stanice, kteří měli být členy údajné diverzní a teroristické organizace: bývalý náčelník Vladimir P. Polonskij, zmíněný už v případě Toužimského, a bývalý zástupce náčelníka čistíren Vsevolod I. Krotov (všichni byli zastřeleni 27. září 1938), nebo Sergej A. Ozerov, který se odmítl přiznat a tvrdil, že „v orgánech NKVD sedí nepřátelé lidu, většina lidí je nevinná a zločiny se fabrikují...“ (byl zastřelen 4. října 1938). S trestem deseti let gulagu unikl smrti jen Sergej A. Kosicin, jak jsme se již zmínili. Jako poslední přišel na řadu Isidor A. Bertik, inženýr elektrotechnik z trastu *Pestrotkaň*, který se přátelil s Polonským; právě on mu navrhl, aby provedli atentát na Kaganoviče a využili k tomu myslivce Vašatu. Byl ve vazbě už déle než rok a masové operace Velkého teroru mezitím skončily, takže už nemohl přijít před nějakou

mimosoudní komisi NKVD, ale dostal se na uzavřené zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR, které se konalo 20. února 1939. V protokolu ze zasedání soudu bylo uvedeno: „Vinu nepřiznává. V předběžném vyšetřování se doznal, ale potom to odmítl. Souzený prohlásil, že takové výpovědi nedával, že je napsal vyšetřovatel. On je pouze podepsal, ale o tom, že jsou lživé, napsal stížnost Prokurátorovi Svazu. [...] Od svých výpovědí v předběžném vyšetřování se distancuje, protože vznikly pod nátlakem vyšetřovatelů.“ Soudní kolegium však tyto výtky pokládalo za pomluvu a Bertik byl odsouzen k trestu smrti. Téhož dne byl zastřelen a odvezen na Donský hřbitov.

Už v březnu 1956 napsala Vašatova žena Alexandra předsedovi Nejvyššího soudu SSSR Klimentu Vorošilovovi dopis o svém muži: „...dosud o něm nemám žádných zpráv a nevím, zda je živ či zda zemřel. Nehledě na to Vás prosím, dejte příkaz k prošetření případu mého muže, kterého pokládám za zcela nevinného.“ Následující šetření prokázalo, že celá historie diverzní a teroristické skupiny na Rublevské čerpací stanici byla zmanipulována vyšetřovateli a její aktéři byli rehabilitačním výrokem postupně očištěni, Karel Vašata 25. září 1957.⁴³⁶

Němci

Wilhem Böhmer

pocházel z Pertoltic u Frýdlantu, z rodiny textilního dělníka, kterých bylo na Liberecku hodně i mezi místními Němci. Vyučil se zámečníkem v tramvajovém depu v Liberci, pracoval pak jako zámečník v městských jatkách a textilní továrně. V roce 1924 vystudoval textilní průmyslovku a stal se pak mistrem v přádelně továrny na umělé hedvábí. Politicky se angažoval v organizaci sociálně demokratické a později komunistické mládeže, od roku 1925 byl členem KSČ. K jeho zálibám patřilo esperanto, tehdy nadějný mezinárodní jazyk. Rozhodl se odjet na světový kongres esperantistů do Leningradu, aby tak zároveň poznal i Sovětský svaz. Neměl k tomu žádné pověření, jen to oznámil rodině a stranické organizaci. Na jednoměsíční turistické vízum získané v Praze odjel přes Berlín do Štětína a parníkem do Leningradu, kam dorazil 4. srpna 1926. Na kongresu se od ruských Němců dověděl, že v Naděžinsku hledají odborníky do nového kovozávodu a rozhodl se tam najít práci. Přijali ho, později pracoval i ve strojárnách závodu Rekord v autonomní republice povolžských Němců, a v roce 1932

⁴³⁶GARF, f. 10035, op. 1, d. P-46346; Žertvy politického teroru v SSSR.

přešel na závod Elektrostal do Moskevské oblasti. Oženil se a bydlel se ženou a synem Alexandrem v osadě u závodu Elektrostal, kde pracoval jako konstruktér v útvaru hlavního mechanika.

Jeho další život tragicky změnilo až represivní tažení proti cizincům, v němž byli Němci první na řadě. Böhmerovi rodiče a bratr sice žili v Československu a on sám přiznal, že si byl na vyslanectví prodlužovat pas, než se stal sovětským občanem, ale obvinili jej ze špionáže pro Německo. Byl zatčen 15. listopadu 1937 jen proto, že se scházel s několika již zatčenými Němci (Schilde, Schustek, Steinmetz), kteří spolu s ním pracovali na závodě. Prostřednictvím jednoho známého prý dostávali z německého vyslanectví v Moskvě „fašistické“ noviny a časopisy, četli je a ukazovali i na závodě. Böhmer se hájil tím, že noviny ukazoval i funkcionářům závodní stranické organizace a nic před stranou nezatajil. Právě okolnosti jeho členství ve straně mu však značně přitížily. Záhy po příchodu do Naděžinska se hlásil jako člen komunistické strany a v bývalém archivu Kominterny je i korespondence s její československou sekcí, která žádost o převod členství ověřovala. Je tam dokonce i jeho stranický průkaz, s členskými známkami zaplacenými až do října 1926. Z korespondence vyplynulo, že ho na cestu do SSSR nevyslaly oficiální stranické struktury, a to budilo podezření, přestože měl velmi dobré posudky, např. i od známého funkcionáře Bruno Köhlera. Ani jeho doporučení však sovětskou komunistickou byrokracií neprolomilo. Několik let byl Böhmer veden jako kandidát sovětské komunistické strany a od září 1929 se patrně stal i jejím členem, ale stranická prověrka v roce 1937 shledala v převodu jeho členství závažné nedostatky. Nepodařilo se dohledat jeho ručitele, staré formuláře a razítka už neplatily. V dotazníku zatčeného už uvedl, že je bezpartijní. To bylo ve spise výrazně podtrženo modrou tužkou, stejně jako zmínka o jeho německé národnosti. V jednom formuláři o něm vyšetřovatel dokonce napsal, že byl ze strany vyloučen „pro styky s Němci“. Do obvinění se tak dostal i argument, že Böhmer po zrušení svého členství kritizoval před nestraníky způsob výměny stranických průkazů a prozradil tak důvěrné informace o prověrce ve straně. Ve vazbě v Noginské věznici strávil jen pět týdnů, ostatně nebylo ani co dál vyšetřovat. Ke stykům s Němci a četbě německých novin se doznal, obvinění ze špionáže kategoricky odmítl. Konkrétní důkazy neexistovaly. Přesto byl výrokem Komise NKVD a Prokurátora SSSR 23. prosince 1937 odsouzen k zastřelení, a rozhodnutí bylo 29. prosince vykonáno. V listopadu 1989 byl rehabilitován.⁴³⁷

⁴³⁷GARF, f. 10035, op. 2, d. P-28691; RGASPI, f. 17, op. 98, d. 10586.

Eduard Gertner

byl posledním Čechoslovákem popraveným v Butovu. Pocházel z Liberecka, z Janova nad Nisou, z rodiny tesaře. I on začal pracovat jako tesař. Do Ruska se dostal za první světové války, když v roce 1915 padl do zajetí jako voják rakouské armády. V letech 1918 – 1921 bojoval v řadách Rudé armády a už v Rusku zůstal. Pracoval pak jako stolař v různých závodech, až se uchytil v Moskvě ve vojenském závodě č. 24, kde se vyráběly letecké motory. Pracoval tam do roku 1935, pak přešel jako seřizovač dřevoobráběcích strojů na modelárnu závodu č. 219 v Reutově u Moskvy. Bydlel v Moskvě, byl svobodný, matka a bratři Robert, zedník, a Rudolf, textilní dělník, žili v Československu.

Byl zatčen 28. února 1938 pro podezření, že se „zabývá systematickou kontrarevoluční činností proti stávajícímu režimu“, jak je uvedeno v příkazu k zatčení. V té době už byl občanem Sovětského svazu, ale dlouho žil bez občanství jen s pracovní knížkou, až v roce 1924 si vyřídil československý pas, aby mohl snáze navštívit svou rodinu. V roce 1928 odjel na měsíc do Československa (otec nedlouho předtím zemřel), k cestě si vyžádal souhlas od své stranické organizace. Byl pak na vyslanectví ještě několikrát žádat o prodloužení platnosti pasu. To byl pro vyšetřovatele jasný důkaz špionáže; Gertner se po několika výsleších doznal k tomu, že byl už v roce 1925 při vyřizování pasu zverbován do československé rozvědky. Informace o produkci závodů, v nichž pracoval, měl sdělit rozvědce i během své návštěvy Československa, kde měl totéž předat i orgánům polské rozvědky v Praze. Přátelil se rovněž s německým komunistou Walterem, který byl zatčen pro špionáž už v roce 1936; u výslechu podepsal větu, zjevně zformulovanou vyšetřovatelem: „Naše přátelství spočívalo v tom, že jsme stejně sdíleli své kontrarevoluční nacionalistické zaměření proti existujícímu zřízení v SSSR i proti politice komunistické strany, a současně vítali politiku fašismu.“ Vyšetřovatelům to 21. února 1938 potvrdil Gertnerův někdejší spolupracovník J. Gebel, obviněný z podobných zločinů, a hned příštího dne byl Gertner zatčen. Jeho zatčení se ale chystalo už dávno před tím. Už v září 1937 projednával okresní výbor VKS(b) v Reutově jeho vyloučení ze strany a kladl mu za vinu, že v době výměny stranických legitimací prověřkové komisi nic „neřekl o svých protistranických postojích a nesouhlasu s linií strany v otázce občanů přicházejících z Německa a Československa do SSSR“. Navíc se prý Gertner stýkal s „nepřáteli lidu“ a snažil se je chránit. Podle pozdějších svědectví dokonce po svém vyloučení ze strany veřejně prohlašoval, že

„politika sovětské vlády a strany vůči zahraničním politickým emigrantům je nesprávná a škodlivá [...], dochází k izolaci čestných a pořádných lidí jen proto, že to jsou cizinci. Pokud se takový vztah k lidem v SSSR nezmění, zhoubně se to projeví na existujícím zřízení“. To jistě stačilo na obvinění z protisovětské agitace podle článku 58-10 Trestníku zákoníku a ke špionáži podle článku 58-6 se Gertner doznal sám, takže důkazů už nebylo zapotřebí. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 28. srpna 1938 odsoudila k trestu smrti, 10. září byl popraven.

Jeho rodina na Liberecku byla po válce patrně odsunuta, protože Eduardův nejmladší bratr Robert se v červnu 1957 ozval z Německé demokratické republiky. Napsal do Moskvy a chtěl vědět, co se s Eduardem stalo. Úředníci ze Správy KGB prošli archivní spisy a zjistili, že „trestní spis Gertnera se neprohlížel, jeho smrt se neregistrovala“. Proto bylo možno uzavřít: „Vycházejí z uvedeného a s ohledem na to, že hledající Gertnera jeho bratr Robert Gertner, i když žije v demokratické zemi, o jeho zatčení neví, pokládá Správa KGB při Radě ministrů SSSR pro Moskvu a Moskevskou oblast za účelné sdělit Výkonnému výboru SOKK a KP SSSR⁴³⁸ pro odpověď do zahraničí, že místo pobytu hledaného nebylo zjištěno.“ K jeho rehabilitaci došlo až z moci zákona v roce 1989.⁴³⁹

Wilhelm Lobkowicz

pocházel z Frýdku v Těšínském Slezsku, a byl údajně potomkem jedné z méně známých větví slavného českého šlechtického rodu Lobkowiczů.⁴⁴⁰ On sám se však hlásil k národnosti německé, jež ve Frýdku, kde se usadil už jeho dědeček, tenkrát převažovala. Otec byl nemajetný, proto jej čekala kariéra důstojníka rakouské armády, matka, rozená Boltzová, pocházela z rodiny advokáta z Bavorska. Sovětští vyšetřovatelé sestavili později z Wilhelmových výslechových protokolů obsáhlý přehled jeho rodu, je však obtížné tyto údaje ověřit. Jeho bratr Günter byl stavební inženýr a pracoval v Düsseldorfu, kde s ním bydlela i matka. Ve třicátých letech se údajně podílel na několika stavbách v SSSR, ale s bratrem se nesetkali. Sestra Johanna přednášela na vysoké škole ve Vídni. Další příbuzní žili v Německu (v Lübecku a v tehdy německých

⁴³⁸Sojuz Obščestv Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesjacija SSSR, Svaz společností Červeného kříže a Červeného půlměsíce SSSR.

⁴³⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-78009.

⁴⁴⁰Zemský archiv Opava, matrika narození římsko-katolického farního úřadu ve Frýdku, rok 1893, sign. Fr VII 22, f. 669. Je zde uvedeno narození Wilhelma Carla Huberta, otec Wilhelm Lobkowicz, c. k. setník ve výslužbě a likvidátor městské spořitelny, matka Carolina Boltzová, kmotry byli Kunibert Lobkowicz, arcivévodský vrchní účetní a Anna Merkllová.

Gliwicích), ve Francii, Belgii a USA, jen strýc z otcovy strany Kunibert Lobkowicz bydlel v Moravské Ostravě a byl úředníkem v jednom z průmyslových podniků. O existenci této „slezské“ větve rodu Lobkowiczů se zajímal i skutečný potomek z křimické linie rodu, Mons. František Václav Lobkowicz, O. Praem., biskup Biskupství ostravsko-opavského, který ve Frýdku opravdu zjistil její stopy.⁴⁴¹

Wilhelm v roce 1906 vystudoval frýdecké gymnázium a vojenskou školu v Hranicích, a jak bylo v rodině zvykem, pokračoval ve vojenské kariéře. V roce 1914 ukončil Akademii císařovny Marie Terezie ve Vídni. Hned po začátku války byl předčasně povolán do rakouské armády v hodnosti podporučíka a jmenován velitelem čety 9. pěšího pluku, který bojoval v Polsku. V květnu 1915 byl už velitelem praporu téhož pluku v hodnosti poručíka. Poté byl poslán na krátkodobý kurs do Akademie Generálního štábu německé armády v Sedanu. V roce 1916 byl spolu s praporem přemístěn na rumunskou frontu v sestavě 8. německé armády, kde velel horskému praporu. Pak přešel s praporem na italskou frontu, kde byl až do března 1918. V té době absolvoval druhý kurs Akademie Generálního štábu, tentokrát rakouské armády. V březnu 1918 byl pozván ke třetímu kursu do Bělehradu, pak byl jmenován do funkce zástupce náčelníka štábu 18. střeleckého sboru německé armády na francouzské frontě pod Verdunem. V prosinci 1918 byl demobilizován a přijel domů do Frýdku, kde žil bez zaměstnání asi až do března 1919. V té době prý dostal řadu nabídek ke službě v armádě: od armády československé, německé, polské a dokonce od japonské. Všechny nabídky z různých důvodů odmítl. Nakonec přijal nabídku ke službě v Haličsko-ukrajinské armádě, v níž se stal kapitánem Generálního štábu. Fakticky prý štábu velel, osobně vypracoval kvalitní plán na dobytí Kyjeva. Vedl boje proti Denikinovi a porazil ho, pak bojoval společně s Denikinem proti Rudé armádě, a nakonec přešel na její stranu jako náčelník štábu brigády. V květnu 1920 byl zajat Poláky a vězněn ve Lvově a v Tucholském lágru. Odtud v říjnu 1920 s několika ruskými zajatci uprchl do Německa a přešel do Československa, kde byl internován v zajateckém táboře v Liberci jako ruský voják až do března 1921.

Ruští zajatci ho přemluvili, aby se s nimi vrátil do SSSR. S pomocí komunisty Karla Kreibicha z Kominterny ilegálně odešel do Berlína, odkud se spolu s početnou skupinou ruských válečných zajatců dostal až do Petrohradu. Pokládal prý za čestné, aby se vrátil k Rudé armádě, protože jí slíbil už v roce 1919 věrnost. Působil zprvu jako učitel taktiky

⁴⁴¹Film České televize Zatajené popravky (rež. Petra Všelichová, 2008).

vedení operací u německé rotý na Mezinárodní škole, odkud si ho vyžádala správa rozvědky. Stál se vedoucím sektoru střední Evropy a proslul výtečnou pamětí na vojenské šifry. Prý mu přezdívali „rudý generál“ a vážili si jeho odborných znalostí. Záhy se vypracoval do vysokých funkcí v armádě – byl náčelníkem plukovní školy u 14. střelecké divize, vojenským vedoucím vysokých škol v Moskvě, náčelníkem taktického sektoru inspekce pěchoty Rudé armády, koncem 30. let přednášel taktiku na vysoké vojenské škole. Možná se tenkrát vrátil do Ruska i proto, že se tam údajně už v roce 1920 oženil. V roce 1922 se mu narodila dcera Anna, která žije dodnes v Moskvě. Později se rozvedl a znovu oženil, jeho další dvě dcery Karolina a Tamara žijí ve Rjazani.

Předzvěst katastrofy přišla 15. prosince 1936, kdy byl propuštěn z armády „jako nespolehlivý v politickém smyslu“. I když nakonec přijal sovětské občanství, v atmosféře rostoucí podezíravosti zůstal podezřelým cizincem. Určitě mu v očích úřadů uškodil i jeho původ, s nímž se nijak netajil. Když ho v noci na 3. října 1937 přišli zatknout, byla i v zatýkacím rozkaze zmínka o tom, že pochází „z rodiny vévodů“, a že byl propuštěn pro nespolehlivost z armády. Hlavní obvinění ovšem znělo: „Jeví se být agentem rozvědky jednoho z cizích států a zabývá se špionáží.“ Vyšetřování probíhalo mnoho týdnů a Lobkowicz svým úhledným rukopisem zaplnil desítky stránek vlastního doznání a popsal svou údajnou protisovětskou činnost i do výslechových protokolů. Musel vědět, že ho čeká smrt, když na otázku vyšetřovatele podle vlastnoručně podepsaného záznamu odpověděl: „Ano, přiznávám se k vině, že jsem agentem německé rozvědky a od roku 1921 do dne svého zatčení jsem prováděl aktivní rozvědnou práci ve prospěch Německa na území Sovětského svazu. [...] Stoupencem sovětského režimu a komunistické strany jsem nikdy nebyl a nejsem ani teď. Naopak, v minulosti jsem byl a jsem i teď nepřitelem sovětského režimu a komunistické strany.“ V závěrech obvinění se pak objevilo, že „zatajil svou sociální minulost“, aby se vetřel do vedení armády a mohl „až do momentu zatčení provádět aktivní špionážně-rozvědnou a verbovací činnost ve prospěch Německa“, navíc byl od roku 1932 „členem protisovětského vojenského spiknutí“... Rozsudek nemohl znít jinak – 24. ledna 1938 byl komisí NKVD a Prokuratury SSSR odsouzen za vlastizradu k trestu smrti, který byl vykonán 5. února 1938. Jeho rodina nic netušila, zanedlouho se ale musela vystěhovat z moskevského bytu a uchýlila se do Rjazaně.

Lobkowiczova dcera Karolina svedla obdivuhodný a na ruské poměry zcela mimořádný boj s úřady, aby vypátrala pravdu o svém otci. „Psala jsem na všechny strany

dopisy (za všech vlád), abych se aspoň něco dověděla. Znají mě všichni předsedové KGB. Chodila jsem za nimi na osobní přijetí a chtěla, aby mě seznámili s případem mého otce“.⁴⁴² Uběhlo přes třicet let, než se jí to podařilo. Poprvé napsala předsedovi Nejvyššího sovětu SSSR Vorošilovovi už v říjnu roku 1959. Líčila mu, jak prožívala jako čtyřleté dítě, když se jí náhle ztratil tatínek. Matka dětem pověděla, že odjel na dlouhou služební cestu a chodila se ptát úřadů na jeho osud. Děti a rodina ale chtějí vědět, co se s ním stalo. Karolina klade odvážné otázky: zná prý sovětskou ústavu a mučí se dohady, proč vlastně se nesmí dovědět, co otec provedl. Přijal přece před svým zatčením sovětské občanství a stát by ho tedy měl hájit. A požaduje vysvětlení. Archivy bezpečnosti potvrdily, že Lobkowiczově ženě bylo v roce 1938 ústně sděleno, že její manžel byl odsouzen na 10 let věznění v gulagu. Ted' se bezpečnost rozhodla přiznat aspoň část pravdy. Matriční úřad Kujbyševského okresu města Moskvy dostal od KGB příkaz, aby zaregistroval smrt V. V. Lobkovice na infarkt myokardu, k němuž došlo 18. listopadu 1941. Potvrzení bylo posláno pozůstalým a ti se tak dověděli aspoň to, že se jejich manžel a otec už domů nevrátí.

V únoru 1960 bylo ukončeno i rehabilitační řízení s jednoznačným závěrem: „Lobkovic⁴⁴³ byl odsouzen neodůvodněně“. Vyšetřovatelé pečlivě prošli protokoly o výsleších a porovnáním všech souvislostí zjistili, že doznání obviněného bylo vynucené. Prokázalo se, že tehdejší důstojníci NKVD „porušili socialistickou zákonnost“. Nové výpovědi jejich obětí, které mučení přežily, líčily Lobkowiczova vyšetřovatele Nikolaje I. Borodulina jako sadistu, který vězňům bránil celé dny a noci ve spánku, nutil je sedět ve své kanceláři pod dohledem strážce, která se co dvě hodiny střídala, dokud neučinili doznání. Bil zatčené řemenem s kovovou přezkou až do bezvědomí. Jiné zase mučil zimou, když nařídil nezavírat dveře cel vedoucí do dvora ani za silných mrazů, nebo na jeho příkaz nechávali vězně stát na mraze a pak je sprchovali vařící vodou apod. Když zatčenému pohrozili, že podobně budou mučit i jeho ženu a děti, ke smyšleným obviněním se raději přiznal. Závěry, jež z nového vyšetřování vyplynuly, však naznačovaly, že charakter doby se nijak moc nezměnil. Sadista Borodulin, který „používáním nezákonných metod výslechu zatčených k získání doznání k nejtěžším protisovětským zločinům“ přivedl na smrt nejméně pět lidí, jejichž spisy byly prošetřeny, byl za hrubé porušování socialistické zákonnosti potrestán přísnou

⁴⁴² Archiv sdružení Memoriál, Moskva, f. 1. op. 3, d. 2896 (dopis K. V. Krasotinové ze 21.10.1991).

⁴⁴³ V citacích ruských textů ponecháváme ruskou transkripci jména a příjmení v podobě Vilhelm Lobkovic.

stranickou důtkou. V té době byl už důchodcem, a jako plukovník bezpečnosti ve výslužbě dostával jistě slušnou penzi. Druhý vyšetřovatel Vladimir I. Anochin, který Lobkowicze osobně zatýkal, byl už také plukovníkem ve výslužbě, ale ještě pracoval jako náčelník obchodního oddělení na Ministerstvu barevné metalurgie v Moskvě; ten vyvázl pouze s kritikou na uzavřené stranické schůzi. O ničem z toho se veřejnost samozřejmě nesměla dovědět.

Až na sklonku osmdesátých let se pro hledání pravdy vytvořila trochu příznivější atmosféra. Karolina se v dubnu 1988 obrátila na ústředí KGB do Moskvy a požadovala „podrobnější zprávu“ o smrti svého otce. Vyšetřovatelé ihned zjistili, že se dotazovala už v roce 1960, takže jen zopakovali starou lež: „V archivních materiálech jsou doklady o tom, že Váš otec zemřel 18. listopadu 1941 v místě svého věznění (přesné místo smrti není známo) na infarkt myokardu.“ Karolina obratem podala novou žádost předsedovi KGB a když to nepomohlo, vypravila se do Moskvy. Podle zápisu inspektora KGB přišla 4. srpna 1988 z vlastní iniciativy do přijímací kanceláře správy, „kde jí během besedy bylo objasněno, že pracovníci správy nejsou oprávněni seznamovat občany s archivními trestními spisy na odsouzené a rehabilitované občany. Občanka Karolina vyjádřila nespokojenost s provedenou besedou a prohlásila, že bude pokračovat v tom, aby dosáhla povolení k seznámení se s archivním vyšetřovacím spisem vztahujícím se k V. V. Lobkovicovi.“ Hned po návratu domů napsala rozzlobený dopis tehdejšímu předsedovi KGB SSSR Krjučkovovi: „Jsem velmi nespokojena s polopravdou – pololží odpovědí. [...] Copak všechny normální a čestné lidi nezajímá osud jejich blízkých? Nikdy jsme se svého otce nezříkali. Musím vědět, kam mám položit květiny, ke kterému krematoriu. [...] A to hlavní – já, sestry, máma chceme vidět archivní spis mého otce. Vždyť jedině tehdy, až to přestane být tajné pro všechny lidi, a v první řadě pro pozůstalé a jejich děti, se přestanou objevovat články Andrejevové⁴⁴⁴ a jiných na obranu Stalina a stalinismu.“ Za pár dní si ji předvolali do Moskvy k vysvětlení, ale pořád stála na svém: „Stěžovatelka poděkovala za projevenou pozornost a sdělila, že to všechno už je jí známo a že by se chtěla osobně seznámit s trestním spisem svého otce.“ A pohrozila, že se obrátí na šéfa KGB Krjučkova osobně, a pokud to nepomůže, půjde až za generálním tajemníkem komunistické strany Gorbačovem.

Ke zlomu došlo až v březnu 1990. Na ústředí KGB začali zvažovat, zda jí přece jen aspoň něco z vyšetřovacího spisu neukázat. Měl hodně přes tři sta stran, a podle názoru

⁴⁴⁴Šlo o Jekaterinu Andrejevovou, novinářku a televizní redaktorku, známou svým obdivem ke Stalinovi.

vyšetřovatelů se ve výpovědích odhalují „formy a metody práce orgánů rozvědky, které jsou dodnes aktuální“. Hlavně však vadila jiná věc – „svědecké výpovědi některých obětí represí vyšetřovatelů Borodulina a Anochina“, které měly před veřejností zůstat utajeny. Vyšetřovatel proto konstatoval: „Vezmeme-li v úvahu výše uvedené, včetně možnosti vážné morální újmy, pokud by se občanka Krasotinová seznámila se spisem svého otce, nepokládám za účelné provést takové seznámení, bez ohledu na naléhavost žádosti stěžovatelky.“ Aby ji přece jen aspoň trochu upokojili, rozhodli se jí konečně sdělit pravdu o tom, že její otec byl zastřelen, a že se tak stalo už v roce 1938. Bylo nařízeno vystavit nový úmrtní list ve formě Oznámení: „Žádáme opravit v zápisu úmrtí Lobkovic Vilhelm Vilhelmovič datum smrti z 18. listopadu 1941 na 5. únor 1938, příčinu smrti z infarktu myokardu na zastřelení, místo smrti Moskva.“ Vyšetřovatelé zároveň z trestního spisu okopírovali některé dokumenty – osvědčení o Lobkowiczově kvalifikaci, jeho policejní fotografii a sestavili přehled jeho biografických údajů, ale spis opět odmítli vydat k nahlédnutí, protože to „bohužel není možné z morálně-etických důvodů“.

Karolina ale bojovala dál. Když byl v říjnu 1991 schválen zákon o rehabilitaci, hned se na něj odvolala a chtěla vidět otcův spis. Na konci prosince 1991 se dočkala, spis jí konečně ukázali. Požadovala pak po bezpečnosti ještě vydání věcí, které otci zabavili při zatčení – osobní zbraň, medaile a vyznamenání z cenných kovů, mapy, fotografie, zápisníky, dopisy... Šetření ale v prosinci 1995 konstatovalo, že žádný ze zkonfiskovaných předmětů nelze nijak dohledat. Ještě v devadesátých letech byl vyšetřovací spis Lobkowicze spolu s dalšími spisy NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast předán do státního archivu, kde je k dispozici nejen rodině, ale i badatelům.⁴⁴⁵

Anton Meinelt

pocházel z okolí Chebu⁴⁴⁶ a byl odborníkem na výzdobu porcelánu. Byl členem KSČ a jak později uvedl, měl „velké přání odjet do SSSR a pracovat tam ve své specializaci“. V roce 1931 navázal v Teplicích-Šanově kontakty s německými komunisty a odjel přes Berlín, Litvu a Lotyšsko k sovětské hranici, kterou překročil ilegálně. protože neměl vízum. Byl při tom zatčen a jako „přeběhlík“ vězněn čtyři měsíce v Minské věznici, další

⁴⁴⁵GARF, f. 10035, op. 1, d. P-63631; Zatajené popravky (vzpomínky Mons. Františka Václava Lobkowicze a Anny V. Loginové).

⁴⁴⁶Obec „Talvic“ na Chebsku v okrese Karlovy Vary, uvedená v jeho spisu, nebyla určena. Město Thallwitz se nachází až poblíž Lipska.

čtyři měsíce věznění si odbyl v táboře v Baškirsku. Po propuštění odjel koncem roku 1932 do Moskvy a obrátil se na československou sekci Kominterny s žádostí o pomoc. Po prověření své osoby byl poslán na práci do Dmitrovského porcelánového závodu, kde pracoval jako umělec v krajinářské dílně až do svého zatčení. Zřejmě se tu dobře uchytil, protože se za ním přestěhovala z Československa i jeho žena a syn s dcerou. Žili v nedaleké obci Verbilki v Taldomském okrese Moskevské oblasti. Když ale začalo hledání nepřátel režimu, stal se Meineltův „nesovětský“ původ vítanou záminkou k represí.

Rozhodnutí o vazbě z 5. února 1938 uvádí: orgány NKVD vzaly na vědomí, že Meinelt byl už souzen jako přeběhlík státní hranice, že je německé národnosti a že „prováděl na území SSSR kontrarevoluční fašistickou špionážní činnost“; proto bude strážěn v Butyrské věznici. Hned při prvním výslechu přiznal, že už v Teplicích se dal do služeb německé policie a s její pomocí byl odeslán do SSSR jako špion. Nenosi zprávy na německé vyslanectví, aby nebylo nápadné, že až do roku 1937 byl československým občanem, nýbrž je předával v Německém klubu v Moskvě. Čeho se špionážní hlášení týkala, vyšetřovatelé ani nezjišťovali, stačilo jim doznání. V jiné formulaci se uvádí, že obžalovaní se připravovali plnit špionážní úkoly až v případě války s Německem. Pro obvinění to bylo dostačující. A Meinelt se přiznal i k tomu, že byl členem fašistické organizace, k níž patřili jeho známí Ivan Bielfeld,⁴⁴⁷ povolžský Němec, Karl John se stejnojmenným synem, němečtí krajané z Karlovarska⁴⁴⁸ a několik dalších. Jeho členství ve skupině potvrdil Alfons Girzak, zastřelený 16. srpna 1938. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 27. března 1938 odsoudila k trestu smrti, 7. dubna byl zastřelen.

V dubnu 1956 se na vojenskou prokuraturu obrátila Maineltova manželka Marie s dotazem, na základě čeho byl manžel uvězněn: „Skutečnost, že můj muž byl souzen, vadila a vadí další výchově našich dětí.“ Během nového vyšetřování byl jako svědek vyslechnut i bývalý náčelník taldomského okresního oddělení Správy UNKVD Moskevské oblasti Ignacij Alexejev, který podepsal příkaz k Maineltovu zatčení a vedl jeho výslechy. Sdělil, že po tolika letech si už na důvody k zatčení nepamatuje a

⁴⁴⁷Pracoval také v Dmitrovské porcelánce a bydlel ve Verbilkách, po jediném výslechu byl 9. 8. 1938 zastřelen.

⁴⁴⁸Rodáci z Horního Slavkova na Karlovarsku (Schlaggenwald). Karel John starší pracoval jako specialista na závodech Izolátor a přestože i s manželkou již přijali sovětské občanství, byli v roce 1936 jako cizinci vysídleni „do vzdálených míst Sovětského svazu“; K. John tam zemřel v táboře, jeho žena již cestou do tábora. Jejich syn pracoval jako rytec skla při výrobě zrcadel v závodě č. 2 Ministerstva místního průmyslu v Moskvě a patrně nebyl vůbec zatčen, protože se v roce 1939 účastnil jako voják „osvobození Západní Ukrajiny a Běloruska“ a poté i finské války, v níž přišel o obě nohy. Až do roku 1955 pak stále pracoval jako uznávaný rytec skla.

nevzpomíná si ani na Meinelta. Zároveň ale dodal: „V této souvislosti je nutné povědět přímo, že v našem okresním oddělení se v té době vůči všem zatčeným bez výjimky užívaly nezákonné metody vyšetřování. Taková praxe byla i v jiných odděleních. Porušování zákona spočívalo v tom, že zatčení byli vyslýcháni bez přestávky po několik dní a nocí a užívaly se vůči nim tzv. sloupky, t. j. , že se jim během výslechu zakazovalo sedět. Tyto metody rozhodně měly vliv na výpovědi zatčených.“⁴⁴⁹ I z těchto důvodů byl Anton Meinelt v září 1957 rehabilitován.

Oskar Müller

pocházel z Horního Litvínova v mosteckém okrese.⁴⁵⁰ Narodil se v rodině textiláka a vystudoval textilní školu v Sasku. Odjel do Ruska hned po ukončení studia v roce 1898 a pracoval v oboru soukenictví v Bialystoku a Klincích, kde byl vedoucím tkadlecké dílny. Na začátku světové války byl v roce 1914 jako občan nepřátelského Rakouska zatčen a vyslán i s rodinou k nucenému pobytu do Kurska, potom do Voroněži a Kazaně. V roce 1918 všechny cizince dopravili do Kyjeva. Byl tu během polského záboru města, po odchodu polské armády už zůstal v SSSR. Pracoval jako technický ředitel soukenické továrny u Kyjeva do konce roku 1921, kdy ho pozvali i s rodinou do Moskvy. V tratu *Mossukno* při Hlavní správě hedvábnického průmyslu Ministerstva lehkého průmyslu pracoval jako textilní inženýr – kontrolor kvality až do dne zatčení.

Byl zatčen Kujbyševským okresním oddělením NKVD 21. února 1938. Bydlel tehdy stále v Moskvě, byl ženatý a měl dvě již dávno dospělé děti – synu Borisovi bylo v době otcova zatčení 34 let, dceři Marii 29 let. V odůvodnění zatýkacího rozkazu bylo uvedeno, že Müller je občanem Československa a řídí tkalcovství v továrnách, jež plní speciální zakázky, takže je podezřelý ze špionážní činnosti. Podle výslechových protokolů však byl od listopadu 1937 už občanem Sovětského svazu. Doznal se, že v roce 1933 jej agent československé rozvědky Franz Vašek, moskevský korespondent jedněch československých novin a obchodní zástupce textilních firem, zverboval jako špiona. Měl mu předávat zprávy o situaci v hedvábnickém průmyslu v SSSR, o zakázkách pro armádu a jiné údaje vojenského charakteru. Kromě doznání ale žádný konkrétní důkaz viny neexistoval, rezident Vašek nebyl nalezen. Komise NKVD a Prokurátora SSSR však 29. července 1938 rozhodla, že Müller bude zastřelen, a 9. srpna byl rozsudek vykonán.

⁴⁴⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-38337.

⁴⁵⁰GARF, f. 10035, op. 2, d. P-26010.

Od té doby uplynulo více než půl století, když se na ústředí bezpečnosti v Moskvě obrátila v listopadu 1994 důchodkyně Nina Borisovna Rogovová. Byla to vnučka Oskara Müllera. Uváděla, že nic neví nejen o osudu svého dědečka, ale že za války zmizel i jeho syn Boris, její tatínek. Pracoval v moskevské továrně „Osvobozená cesta“, byl zatčen v roce 1942 a odvezen z Moskvy. Poslední dopis od něj dostala v červnu 1942 z Kazaně. Důrazně žádala o poskytnutí archivních dokladů o jejich zatčení, případném soudu, rozsudku a příčině zatčení: „Moc čekám na odpověď, jako by měla přijít, s prominutím, z Nebeské kanceláře.“ Sdělení o dědečkově smrti určitě dostala, protože 25. ledna 1995 dala Správa KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast příkaz matričnímu úřadu, aby úmrtí Oskara Müllera konečně zaregistroval. Došlo k tomu 28. února; zapsáno bylo datum smrti: 9. srpen 1938, místo smrti: Moskva, příčina smrti: zastřelení. A poznámka: „Dříve se smrt občana Müllera Oskara Oskaroviče neregistrovala.“ Platí to bohužel i o jeho synu Borisovi, který zmizel zcela beze stop. V bezpečnostních archivech se o něm nic nenašlo, o jeho osudu nic kromě jména, bydliště a data narození neuvádí ani evidence obětí politických represí v SSSR, zpracovaná sdružením Memoriál. Zbývá už snad jenom ta kancelář na nebesích.

Karl Nowotny⁴⁵¹

se narodil ve Vršovicích v době, kdy obec ještě nebyla součástí Prahy. Vyučil se soustružníkem. Poprvé se do Ruska dostal jako voják rakouské armády, od roku 1915 zde byl v zajetí. V únoru 1919 se vrátil do Čech, protože se chtěl shledat s matkou. Žil ve Starém Městě u Děčína, oženil se a měl dvě děti, ale v roce 1929 ovdověl. Od roku 1923 byl členem KSČ. Podruhé přijel už do Sovětského svazu 15. srpna 1931 prostřednictvím Inturistu, především proto, že už rok nemohl doma sehnat práci; peníze na cestu mu dala matka. Žil v Moskvě se dvěma dospívajícími dětmi a dvěma malými z nového manželství. Pracoval jako zámečnický na 1. státním závodě na výrobu kuličkových ložisek Lazara Kaganoviče. První předzvěstí tragédie byla prověrka stranických dokladů v roce 1935, po níž byl z řad VKS(b) vyloučen.

V době Velkého teroru postihlo zatýkání i několik jeho přátel ze závodu, takže bylo jen otázkou času, kdy přijde na řadu i on. Náčelník Taganského okresního oddělení UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast poručík Rymorov se v příkazu k zatčení ze 14. února 1938 přímo odvolává na pokyny Ježova k provedení masových operací NKVD,

⁴⁵¹Ve spisu je často používána i transkripce „Navotny“.

když o Novotném uvádí: „Vede život podezřelý ze špionáže. Má styky s příbuznými v Československu. Na základě uvedeného a ve smyslu pokynů lidového komisaře žádám o schválení zatčení Novotného K. A.“ Byl vyslýchán třikrát, ale všechny výsledky se odehrály téhož dne. Po prvním, zjišťujícím okolnosti příjezdu do SSSR a pracovní i kamarádské styky obviněného, přišel vyšetřovatel rovnou s žádostí o doznání. A Nowotny přiznal, že jej jeho známý Hugo Ottilinger, starší mistr zkušební dílny z téhož závodu, zverboval „k provádění kontrarevoluční špionážní a záškodnické činnosti“, jak mu vyšetřovatelé návodnými otázkami pomohli zjistit. Podával mu prý špionážní zprávy o počtu výrobků, stavu vybavení dílny, kde pracoval a o náladě dělníků. Když měl dozorčí službu u soustruhů, záměrně působil poruchy a zpomaloval tak výrobu. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 27. března 1938 odsoudila k zastřelení, výrok byl vykonán 7. dubna.

V listopadu 1961 se na prokurátora Moskevské oblasti obrátil Ernst Karlovič Navotni, jeden ze čtyř Nowotného potomků.⁴⁵² V době otcova zatčení měl pouze rok, takže jen z vyprávění matky, která v roce 1950 zemřela, věděl o tom, že otec „... byl zatčen a zcela zmizel. [...] Víc o něm nevím, jen to, že to byl cizinec. Velmi Vás prosím o sdělení, čím se provinil, pokud o něm máte nějaké zprávy.“ Prokuratura Ernsta požádala o doplnění informací o otci, ale on úřadům nemohl vyhovět. Neznal ani rok otcova narození a domníval se o něm, že byl Čech. Dům, ve kterém kdysi bydleli, byl už zbourán. Následující šetření v roce 1962 zjistilo, že obvinění Nowotného i jeho údajného rezidenta Ottilingera nebylo podloženo objektivními důkazy viny. Stálo výhradně na doznáních, jež neobsahovala žádné konkrétní údaje a nepotvrzovaly je ani jiné spisy, takže žádný podklad pro odsouzení obviněných neexistoval. Vyšetřovatelé dokonce zjistili, že Karl Nowotny, zastřelený za špionáž pro nacistické Německo, byl veden v evidenci úřadu nacistické bezpečnostní služby RSHA na seznamu nepřátel Říše, kteří mají být hned po příchodu nacistů zatčeni. Nowotny byl již v roce 1962 rehabilitován, ale o rehabilitaci Ottilingera, zastřeleného 12. května 1938, nikdo nepožádal, takže byl rehabilitován až úřední cestou v roce 1989.⁴⁵³

⁴⁵²V roce 2000 požádala o přiznání statutu perzekvované osoby i Nowotného dcera Erna Karlovna Griňko, která měla v době otcova zatčení čtyři roky.

⁴⁵³Žertvy politického teroru v SSSR, <http://lists.memo.ru/index15.htm> [cit. 25. 9. 2013]. K Ottilingerově skupině údajně patřil ještě Karl Hübsch, ale o jeho osudu evidence obětí nic neuvádí; GARF, f. 10035, op.1, d. P-67860; RGASPI, f. 17, op. 98, d. 11460.

Hermann Paul

byl z Chabařovic v okrese Ústí nad Labem. Od roku 1921 byl členem KSČ a za svou činnost v komunistickém hnutí byl několikrát vězněn. Do Sovětského svazu přijel v roce 1931 se souhlasem vyslanectví SSSR v Berlíně a na doporučení ústředního výboru KSČ. Členství ve straně mu bylo převedeno do VKS(b). Jeho žena a dcera žily v Československu a vedl s nimi pravidelnou korespondenci. Pracoval jako literární redaktor v Německých ústředních novinách (*Deutschzentralzeitung*), kde se stýkal s osobami, jež byly později zatčeny jako nepřátelé lidu. Podle příkazu k zatčení z ledna 1938 byl ze špionáže podezřelý i on. Už v říjnu 1937 totiž podal Paulův soused Anton Pitenko orgánům NKVD „zajavlenije“ (což je podání či zpráva, ale její účinek byl již velmi blízký udání), že na večírcích v Paulově bytě se kritizoval život v SSSR a chválil život v Německu. Paul prý nechal doma rodinu a oženil se s ruskou občankou, s níž má už dvě děti, což budí podezření, že se tak chce zamaskovat.

K zatčení došlo 9. února 1938, kdy byl převezen do Butyrské věznice a poprvé vyslechnut. V dotazníku zatčeného uvedl jako svou ženu Marfu Petrovnu Kromkovou,⁴⁵⁴ s níž měl šestiletou dceru Eriku a dvouletou Margaritu; žili v Moskvě na ulici Gorkého. Začaly výslechy, na nichž se Paul brzy doznal ke všemu, co chtěli vyšetřovatelé slyšet. Adolf Klein z německé redakce zatčený za špionáž potvrdil, že ho Paul zverboval do rozvědky a dal mu za úkol sbírat informace o náladách politických emigrantů a nedostacích v práci kolchozů povolžských Němců. Paul prý zverboval i Richarda Paschkeho, který měl také sbírat informace o kolchozech a náladách Němců. Na adresu Ferdinand Koli, Bakanau,⁴⁵⁵ Ústí nad Labem č. 119 měl Paul posílat do Československa špionážní zprávy o sovětském leteckém průmyslu, počtu moskevských letišť aj. Thomas Moser obvinění z podílu na špionáži odmítl, přiznal pouze to, že s Paulem mluvil o negativních stránkách kolchozního života. Karl Stürmer odmítl špionážní spolupráci s Paulem zcela rozhodně. Rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR ze 27. března 1938 byl Paulovi vyměřen trest smrti, vykonaný 7. dubna 1938.

V roce 1956 na správu KGB do Moskvy přišel dopis Eriky Ivanovny Gromkové, která chtěla znát osud svého otce Hermannu Paula. Psala v něm, že v době otcova zatčení měla jen šest let, tak nezná žádné podrobnosti: „Potom, co ho odvedli, matka onemocněla (zbláznila se následkem těžkého otcova obvinění a umřela). Mne vychovávali od roku

⁴⁵⁴Šlo zřejmě o omyl zapisovatele, protože její správné jméno bylo Gromkova, a žili s Paulem nesezdáni.

⁴⁵⁵Má být asi Bokau, Bukov, součást Ústí nad Labem.

1938 v dětském domově a od roku 1948 pracuji v továrně *Pokroková textilačka*.”

Prošetřením bylo zjištěno, že se narodila jako nemanželské dítě, proto měla příjmení po matce. Jméno po otci (*otčestvo*) Hermanovna (rusky Germanovna) jí nechali změnit vychovatelé v dětském domově, protože se jí děti posmívaly, že je „špiónka“ a „fašistka“. V roce 1952 vstoupila do Komsomolu, když zamlčela, že její otec byl souzen. Správa KGB při Radě ministrů SSSR pro Moskevskou oblast po prošetření žádosti Eriky Gromkové navrhla, aby se jí odpovědělo, že její otec byl 23. března 1938 odsouzen na 10 let gulagu a během výkonu trestu zemřel 17. dubna 1941 v táboře na zápal plic. Zároveň požádala o zjištění, zda je žadatelka skutečně dcerou H. Paula, protože se to ze spisu nedá poznat. Začalo prošetřování všech okolností případu. Klavdija Privdak, která žila s Paulem několik let v jednom bytě, jak bylo tenkrát obvyklé, prý slyšela od jeho ženy, že často tesknil po své první ženě a dceři, jež zanechal v Československu. Vyšetřovatelé zjistili, že mu odtud ještě v prvních letech po válce přišlo několik dopisů. Privdak měla s Paulem časté sousedské spory, stejně jako další podnájemník této „komunarky“, A. Pitenko. Oba charakterizovali společné soužití s Paulem jako nenormální, možná i proto, že je Paul pohnal před soudružský soud za to, že mu nadávali do fašistů, a soud každému z nich vyměřil pokutu 10 rublů. Poté, co Pitenko oznámil na NKVD, že Paul se chová podezřele (navštěvovali ho Němci, měl německý psací stroj a páčil nějaké papíry), byl Paul za asi deset dnů zatčen. O jeho dalším osudu Pitenko prý nic neví, ale prohlásil, že své tehdejší „podání“ může potvrdit. Zároveň měli vyšetřovatelé prověřit všechny údajné spolupracovníky Paulovy špionážní skupiny.

Z šetření vyplynulo, že podklady pro obvinění jsou naprosto nekonkrétní, protiřečivé a nepodložené objektivními údaji. Proto byl Paul už v dubnu 1957 rehabilitován. Erika mezitím napsala osobní dopis Klimentu Vorošilovovi, který často vystupoval jako ochránce prostých lidí. Psala o tom, jak se dostala do dětského domova v Moskvě, který byl před německou invazí evakuován do Baškirie. Ještě začátkem války prý dostávala od matky dopisy, pak ale přestaly chodit a ty její se vracely zpátky. Až v roce 1948 po návratu do Moskvy se dověděla, že matka zemřela. Prosila Vorošilova, aby jí pomohl objasnit otcovy osudy. Obracela se už na orgány KGB, ale ty ji prý posílaly od jednoho ke druhému a nic se nedověděla. V roce 1966 prosila orgány Červeného kříže a půlměsíce, aby jí pomohly najít otcovy příbuzné v Československu, ale výsledek pátrání byl patrně negativní, ve spisu jejich jména a adresy nejsou. A kam se poděla nejmladší Paulova dcera Margarita, to patrně nikdo vůbec nezjišťoval. V únoru 1992 se

Správa KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast konečně rozhodla nahradit falešné údaje o datu, místě a příčině smrti Hermanna Paula těmi skutečnými a sdělila to i Erice Hermanovně Gromkové, jak se nyní Paulova dcera opět úředně jmenovala.⁴⁵⁶

Bertold Preisser

se narodil v Novém Městě nad Metují v okrese Náchod. Pocházel z rodu textiláků a už od mládí působil v dělnickém hnutí, od roku 1926 byl členem komunistické strany. V roce 1929 jej KSČ vyslala do SSSR studovat na Mezinárodní Leninskou školu při Komunistické internacionále. Studium ale nedokončil, podle vyjádření Kominterny byl svým založením „spíše anarchista než komunista“, nechtěl se podřídít školnímu režimu a disciplíně, nerad veřejně vystupoval a nezapojoval se do kolektivního života, i „v politických a teoretických otázkách vykazoval svou nezpůsobilost ke správné orientaci“. Hodnocení uvádělo, že jej „nelze doporučit k jakékoliv stranické práci“. Po vyloučení ze studia pracoval jako dělník na různých závodech, v jejich přehledu ve spise byly červeně podtrženy zvláště vojenské závody č. 32 a 33. Naposled byl zámečníkem v závodě *Mašinostroitěľ*, bydlel v Moskvě se ženou Šejnou Kononovič a dcerami Ellou a Gertrudou. V Československu žili jeho rodiče, pět bratrů a dvě sestry, s nimiž udržoval styky až do roku 1935.

Byl zatčen 20. února 1938 a dodán do Taganské věznice. Okresní oddělení NKVD v Krasné Presni o příčině zatčení uvedlo, že mu „byly postoupeny“ materiály o tom, že Preisser přijel do SSSR nelegálně pod jiným jménem a je podezřelý ze špionážní činnosti. Pro odjezd do SSSR v roce 1929 skutečně použil své stranické přezdívky a pod jménem Anton Adolfovič Vondrák žil v SSSR až do roku 1936. Až do té doby byl československým občanem a chodil si na vyslanectví prodlužovat pas. Předpokládal, že po vystudování Leninské školy jej československá sekce Kominterny pošle pracovat zpátky do vlasti. Chtěl si občanství ponechat především proto, že stále počítal s možností návratu za svou rodinou do Československa. Při stranických prověrkách v roce 1935 se však právě to stalo důvodem pro jeho vyloučení ze strany. V protokolu o zasedání byra Krasnopresnenského okresního výboru VKS(b) z ledna 1936 je uvedeno: „Protože si nepřál přijmout sovětské občanství a zcela se odtrhl od strany – Vondráka ze strany vyloučit.“ I když pak o sovětské občanství hned požádal a získal je, zpět do VKS(b) už přijat nebyl a zamítla to i odvolací komise. Při výsleších se nakonec doznal, že za příslib

⁴⁵⁶GARF, f. 10035, op.1, d. P-31942.

československého víza se už v roce 1933 dal do služeb československé rozvědky a podával jí hlášení o výrobě na vojenských závodech, v nichž pracoval. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 22. května 1938 odsoudila k trestu smrti a 3. června 1938 byl zastřelen.

Preisserova žena podala už v roce 1940 stížnost na průběh vyšetřování, kterou vyřizoval zástupce vojenského prokurátora Moskevského vojenského okruhu Železnov. Po seznámení se spisem konstatoval, že stěžovatelka neuvedla nic nového, „co by se mohlo stát základem pro vznesení protestu vůči výroku trojky NKVD“, a proto byla stížnost odložena. Šejna M. Kononovič se na vojenskou prokuraturu obrátila znovu v říjnu 1955. Stále se domnívala, že její muž byl odsouzen na 10 let gulagu bez práva na korespondenci, jak jí už před válkou oznámili. Teprve v březnu 1956 jí sdělili, že manžel zemřel v neuvedeném táboře 19. ledna 1943 na zápal plic. Při novém šetření Preisserova případu byly dohledány i výpovědi bývalého náčelníka 3. oddělení UNKVD Moskevské oblasti Ivana G. Sorokina, který byl za zneužití své pravomoci a další zločiny odsouzen už 13. srpna 1939 vojenským tribunálem vojsk NKVD Moskevské oblasti k trestu smrti a zastřelen.⁴⁵⁷ Sorokin uvedl: „Plnil jsem příkazy a nařízení nepřátel lidu, jak jsem se teprve nyní dozvěděl. Prováděl jsem zatčení lidí, kteří se ničím neprovinili, a vytvářel jsem na ně fiktivní spisy, bez jakýchkoliv materiálů.“ Jeho nadřízení Jakubovič, Radzivilovskij a další mu prý doporučovali „zatýkat všechny bývalé cizince a politické emigranty“, jen na základě takového označení.

Vyšetřování potvrdilo, že pro obvinění Preissera chybí jakékoliv konkrétní důkazy (neznal ani jméno svého údajného rezidenta), a nenašly se na něj ani žádné jiné kompromitující materiály; byl proto už v listopadu 1956 rehabilitován. Jeho bývalá žena požádala o vrácení fotoaparátu a psacího stroje s klávesnicí v latince, zabavených při domovní prohlídce. Věci se ve skladech resortu bezpečnosti už nenašly, tak jí byla vyplacena peněžní náhrada ve výši 747 rublů. Dál však psala žádosti, aby jí bylo sděleno místo a doba manželovy smrti (zřejmě úředním smyšlenkám moc nevěřila), aby jí ukázali jeho vyšetřovací spis a dokonce chtěla znát i jména osob, které ho pomluvily a způsobily jeho zatčení. Úřady se samozřejmě vymlouvaly, že žádné takové spisy se nedochovaly. Ještě v roce 1967 si z nemocnice domlouvala schůzku na Správě KGB, ale objasnění manželovy smrti se zřejmě už nedočkala, chybělo by k tomu dalších více než dvacet let. Ve spise je až žádost její dcery A. J. Kononovič z května 1997, aby Státní archiv

⁴⁵⁷Odsouzen byl podle článků 58-7, 58-8 a 58-11 Trestního zákoníku RSFSR.

Ruské federace povolil její sestře Elle Bertoldovně Ginsburg, občance USA, nahlédnutí do otcova vyšetřovacího spisu. Měla přijet do Moskvy hlavně z tohoto důvodu a pořád si ještě myslela, že její otec zemřel za války někde v gulagu, jak to kdysi řekli její matce.⁴⁵⁸

Wilhelm Reichelt

pocházel z Liberce a ani jeho osud ještě přesně neznáme.⁴⁵⁹ Shodou okolností byl jeho případ projednáván Komisí NKVD a Prokurátora SSSR téhož dne jako případ Alexandra Vogla, a stejného dne byl spolu s ním i zastřelen. Pracoval jako sedlák v kolchoze v obci Letašovo⁴⁶⁰ jižně od Moskvy a byl zatčen 8. července 1937 za „kontrarevoluční záškodnickou činnost namířenou proti komunistické straně a sovětské moci“. V říjnu 1988 byl rehabilitován.⁴⁶¹

Franz Roscher

pocházel přímo z Liberce. Jeho otec už jako soukenický tovaryš vedl místní spolky manufakturních dělníků, později se stal redaktorem dělnického listu *Textilarbeiter* a členem vedení zemského svazu textilních dělníků v Čechách. Je tudíž nasnadě, že Franz začal už od 16 let působit v organizacích radikální dělnické mládeže, jež se přiklonila ke komunistické straně, a pracoval i v redakci německého komunistického listu *Vorwärts* (Vpřed). Zároveň vystudoval reálku a obchodní akademii, a po vykonání základní vojenské služby v Československé armádě odjel do Vídně, aby dál studoval na vysoké obchodní škole. Musel si na studium vydělávat jako pomocný dělník. V Liberci dál působil jako okresní tajemník svazu komunistické mládeže a pomáhal organizovat mládežnické hnutí i ve Vídni pod pseudonymem Balder. Studium však nedokončil a v roce 1929 odjel se souhlasem strany do Sovětského svazu. V žádosti o převod členství z KSČ do VKS(b) v listopadu 1929 uvedl, že jeho komunistickou činnost mohou potvrdit známí funkcionáři Karl Kreibich a Paul Reiman, kteří pracují v Kominterně.⁴⁶² Vcelku úspěšně se zařadil do života politické emigrace, brzy se oženil a zase rozvedl, narodila se mu dcera Ninel. V ČSR žila jeho sestra Hermína, která pracovala v liberecké pojišťovně a

⁴⁵⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-27482.

⁴⁵⁹Jeho vyšetřovací spis se nachází v archivu Správy Federální bezpečnostní služby Kalužské oblasti.

⁴⁶⁰Tehdy Ugodsko-Zavodský okres Moskevské oblasti, dnes Žukovský okres Kalužské oblasti.

⁴⁶¹Butovskij poligon. Vyp. 6. Moskva 2002, s. 120; Žertvy politického teroru v SSSR.

⁴⁶²Ve spise je záznam mladšího seržanta Korčagina, že pobyt jmenovaných v Moskvě nebyl v době vyšetřování zjištěn. Kreibich odjel ze SSSR už v roce 1931, Reiman v roce 1936 a před válkou oba emigrovali do Velké Británie.

přijela za ním třikrát do Moskvy na návštěvu. V polovině třicátých let začal Roscher studovat leteckou vysokou školu a když začala kampaň zaměřená na odhalování špiónů, byl jako bývalý cizinec snadným terčem. Bydlel tehdy na Ananjevském pereulku č. 5, v domě převážně zahraničních specialistů, z jehož nájemníků bylo za Velkého teroru popraveno celkem 31 osob (včetně tří Čechoslováků).⁴⁶³

V příkazu na jeho zatčení z 8. ledna 1938 je uvedeno, že už ve Vídni se přátelil s „fašisty“ a do SSSR jej pozvali místní Němci, nedávno zatčení jako nepřátelé lidu a špioni. Při domovní prohlídce mu zabavili francouzskou příručku o zápase džiu-džitsu, několik německých knih, korespondenci v němčině a těsnopisné poznámky. Je zajímavé, že na dotazník zatčeného a protokol o domovní prohlídce se podepsal německy, ostatní protokoly už podepisoval v azbuce. Jeho životopis a široké styky s německými emigranty dávaly vyšetřovatelům příležitost k vykonstruování příběhu, v němž se Roscher stal rezidentem dvou nepřátelských rozvědek. Při prvním výslechu ještě ostře popřel, že by během svého studia ve Vídni spolupracoval s nacisty, kteří na koleji též bydleli. Naopak prý hlásil jejich akce vedení rakouských komunistů. O dva týdny později ale na přímou výzvu vyšetřovatele již uvedl: „Ano, v úplnosti se doznávám k tomu, že jsem byl až do dne svého zatčení členem kontrarevoluční fašistické špionážní organizace, zabýval se aktivní špionážní a verbířskou činností na území SSSR v zájmu německé a československé rozvědky od okamžiku svého příjezdu do SSSR ze zahraničí do roku 1938, t. j. celkem 9 let.“

Napsal na několik listů obsáhlé vlastnoruční doznání, ze kterého patrně vyšetřovatel poskládal otázky a odpovědi protokolu, datovaného stejným dnem (30. lednem 1938). Už během vojenské služby u 41. pěchotního pluku v Žilině prý udával vojenské rozvědce komunisty z řad vojáků. Po návratu do Liberce to dělal dál pro československou policii, odhaloval organizátory stávek. Během studia ve Vídni odhaloval revoluční studenty. Pak ředitel liberecké policie Groll zařídil jeho cestu do SSSR, kde se měl ohlásit v hotelu Lux na Tverské u Paula Reimana a Karla Kreibicha, kteří byli rovněž agenti československé policie. Přijel tehdy do SSSR přes Polsko na řádné vízum vyřízené v Praze, chvíli bydlel u Reimana a pak na jeho doporučení odjel do města Engels,⁴⁶⁴ aby zde pracoval v redakci listu povolžských Němců *Nachrichten* (Zprávy). Přijal jej redaktor Ondráček, který se mu ohlásil jako spolupracovník československé rozvědky. Uložil mu

⁴⁶³Rasstreljannyje v Moskvě, viz <http://mos.memo.ru> [cit 10. 10. 2013]. Kromě Němce Roschera šlo o

Čecha Jana Březinu a Maďara György Halásze.

⁴⁶⁴Hlavní město někdejší autonomní republiky povolžských Němců (do r. 1941), dnes město v Saratovské oblasti v jižním Povolží.

získávat špionážní informace, hlavně o náladách kolchozníků, a verbovat další členy organizace. Před návratem do Moskvy jich získal pět (Penser, Stein, Nunhasser, Poser, Schwab). Reiman mu našel práci redaktora v německé sekci ústředního vydavatelství *Centrizdat*, kde jej řídil agent Gustav Brandt, pracující též pro německou rozvědku. Od roku 1931 byl Roscher vědeckým pracovníkem v Ústředním ústavu organizace výroby, kde jej řídil německý agent Dittrich. Získával pro něj údaje o produkci průmyslových závodů, o zahraničních specialitech a verboval nové spolupracovníky (Isidor Polak, Hans Rau a jeho syn Erich, Schröder, trockistický student Fehler). Röscher se stal překladatelem v tiskové kanceláři TASS, od roku 1934 začal studovat na „školním kombinátu“ pro stavbu vzducholodí Občanské vzdušné flotily v Moskvě. Zverboval Hanse Altmana, původem z Liberce, studenta Pjotra Peršina a další. Jeho posledním řídicím orgánem se stal jistý Estreicher, pro kterého měl dodávat zprávy na německé vyslanectví. Zverboval i studentku téhož „kombinátu“ Gerdu Hauserovou, kterou znal už z Vídně a s níž žil „ve faktickém manželství“, stejně jako paní, co k němu chodila uklízet byt. Za tak rozsáhlou špionážní činnost jej Komise NKVD a Prokurátora SSSR 17. května 1938 odsoudila k zastřelení a výrok byl 28. května proveden.

Jeho bývalá žena se až v roce 1940 úředně dověděla, že Roscher byl odsouzen do gulagu na 10 let bez práva na korespondenci. Jeho dcera Ninel F. Barskaja požádala v říjnu 1956 úřad Hlavního vojenského prokurátora o sdělení, co se s jejím otcem stalo. Vyšetřovatelé vyslechli Roscherovy spolužáky z letecké školy a všichni potvrdili, že nikdy nevystupoval proti sovětskému zřízení. Jeho špionážní činnost pro československou a německou rozvědku nepotvrzoval jediný důkaz. Nejmenoval ho ve svých výpovědích ani údajný rezident, pro kterého měl sbírat špionážní informace, Čech Rudolf Ondráček.⁴⁶⁵ Ten byl zatčen už 1. února 1937 na základě výpovědi německého emigranta Kurta Leflera, který jej označil za trockistu. Odmítl podepsat falešná obvinění a důrazně prohlásil, že žádným trockistou není a nikdy nebyl. Trval na svém i před vojenským kolegiem Nejvyššího soudu, a možná i proto vyvázl „pouze“ s trestem 10 let vězení. Ani Roscherova bývalá žena Gerda Hauserová, Němka původem z Teplic nad Metují, se k ničemu nepřiznala, a výrokem Zvláštní porady NKVD byla odsouzena na 10

⁴⁶⁵Pocházel ze Znojma, byl členem KSČ od r. 1921 a VKS(b) od r. 1926, byl redaktorem novin Profinternu a pro tuto organizaci pracoval i v Německu, kde byl zatčen gestapem a rok a půl vězněn, po návratu do SSSR v r. 1935 byl až do svého zatčení zástupcem ředitele knihovny zahraniční literatury v Moskvě. Zemřel ve vězení 24. 11. 1939, údajně na mozkovou mrtvici.

let gulagu.⁴⁶⁶ Také Hans Altman⁴⁶⁷ a několik dalších Němců z okruhu Roscherových známých se k ničemu nepřiznali a byli odsouzeni k vypovězení ze Sovětského svazu, což jim zcela jistě zachránilo život. Ale povolžský Němec Georg Schwab se přiznal k protisovětským výrokům z roku 1929, jeho vstup do kolchozu byl pak označen za manévr k zakrytí minulosti kulaka a v červnu 1938 byl odsouzen k zastřelení a popraven. Stejný osud postihl Roscherova spolužáka z letecké školy Pjotra N. Peršina, který byl 12. února 1938 zatčen a po jediném výslechu, při němž se ke špionážní spolupráci s Roscherem doznal, byl spolu s ním odsouzen k smrti a společně byli i zastřeleni.

V březnu 1993 se Roscherova dcera Ninel opět obrátila na Ministerstvo bezpečnosti, aby se dověděla, kde je její otec pohřben. Úřady konečně odpověděly pravdivě, že byl pohřben „na opločeném území osady Butovo Leninského okresu Moskevské oblasti“, kde se plánuje postavení pomníku obětem politických represí a v chystané expozici bude i jmenovitý soupis obětí. Zároveň dala správa KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast příkaz matričnímu oddělení v Moskvě, aby změnilo zápis o smrti Franze Roschera ze 16. dubna 1943, kdy měl zemřít na krvácení do mozku, na pravdivé datum 28. května 1938, kdy byl zastřelen, opět ale bez uvedení místa smrti. Už v roce 1957 byl Roscher plně rehabilitován a během šetření se poukazovalo i na to, že bývalý náčelník 3. oddělení UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast Sorokin připouštěl „neodůvodněná zatčení sovětských občanů, falšování spisů a užívání zákonem zakázaných vyšetřovacích postupů“. Svědek Sidorov, vyslechnutý ohledně Roscherova případu potvrdil, že tehdy běžně docházelo „k sebeobviněním zatčených, vůči nimž byly použity prostředky fyzického a psychického nátlaku“.⁴⁶⁸ To zřejmě vysvětluje i okolnosti Roscherova „doznání“.

Rudolf Scheffel

pocházel patrně z Rychnova⁴⁶⁹ z rodiny stolaře. Působil v organizaci komunistické mládeže. Do Sovětského svazu přijel za prací 15. listopadu 1930 prostřednictvím Inturistu. Protože tato kancelář neměla pobočku v Praze, musel zajet do Berlína, kde si

⁴⁶⁶Už v roce 1955 byla její věc prošetřována a byl konstatován nedostatek důkazů pro obvinění, což v lednu 1956 potvrdil i Vojenský tribunál Moskevské oblasti,

⁴⁶⁷Byl zatčen už 2. srpna 1937. K jeho záchraně zřejmě přispěla okolnost, že byl dosud občanem Německa.

⁴⁶⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-44220; RGASPI, f. 17, op. 98, d. 11675.

⁴⁶⁹Ve spise není místo narození uvedeno, v dotazníku zatčeného je pouze „Československo“. Jedině v jednom z výslechových protokolů se uvádí „Rajchanen“, což má nejbližší k Reichenau, Rychnovu.

za 1 600 korun koupil vízum do Sovětského svazu. V Československu žila jeho matka a bratři Josef a Reinhold, s nimiž udržoval písemný styk. Od roku 1932 byl členem VKS(b), v roce 1936 vyměnil československé občanství za sovětské. Pracoval jako krejčí v závodě *Bolševička* v Moskvě, bydlel v Sokolnících.

Byl zatčen 9. února 1938 pro podezření ze špionážní činnosti, protože se stýkal s již zatčenými podezřelými osobami, a byl dodán do Taganské věznice. Byl vyslýchán jen dvakrát: poprvé v den zatčení hovořil o své cestě do SSSR, podruhé se už plně doznal ke špionážní činnosti. I když se vyšetřovatelé zprvu podrobně vyptávali na jeho návštěvy na československém vyslanectví, nakonec využili jeho návštěv Německého klubu v Moskvě. Seznámil se tam s Němkou Emmou Barta, československou občankou, která ho údajně zverbovala pro československou rozvědku. Měl jí nosit hlášení o výrobě textilního závodu, ve kterém pracoval, a o náladě dělníků. V Německém klubu se scházelo několik Němců a Čechů z Československa, kteří prý vytvořili kontrarevoluční skupinu. Přestože žádný konkrétní důkaz viny nebyl podán a vlastně ani nebyl zjišťován, a nikdo ze jmenovaných osob nebyl dohledán, rozhodl vyšetřovatel předat obvinění Rudolfa Scheffela k rozhodnutí komisi NKVD, necelé dva týdny po jeho zatčení. Komise 27. března 1938 vynesla rozsudek smrti, vykonaný 7. dubna 1938.⁴⁷⁰

Karl Schmidt

se narodil v Praze. Uváděl v dotazníku maloburžoazní původ, otec byl obchodníkem a důstojníkem rakouské armády. Vystudoval univerzitu v Německu, kde byl i redaktorem komunistického tisku. Byl členem německé a československé sociální demokracie, stál při založení KSČ, byl členem Komunistické strany Německa a od roku 1926 i členem VKS(b). V roce 1926 byl stranou vyslán do Moskvy, ale po roce se vrátil do Německa. V roce 1931 se opět v Moskvě podílel na německém vydání klasiků marxismu-leninismu. Po příchodu Hitlera k moci se stal politickým emigrantem a sovětským občanem. Bydlel v Moskvě společně s dcerou Annou. Byl několik let zaměstnán jako vědecký pracovník – ekonom v Ústavu Marxe, Engelse a Lenina v Moskvě, pak byl redaktorem vydavatelství *Zahraniční literatura* a v posledních měsících před zatčením byl nezaměstnaný.

Podle příkazu k zatčení, k němuž došlo 22. března 1938, zaujímal nepřátelské postoje k sovětskému zřízení a zabýval se špionážní činností. Do německé rozvědky byl

⁴⁷⁰GARF, f. 10035, op. 2, d. P-29635.

údajně naverbován v Německu před svým odjezdem do SSSR. Své špiónážní zprávy předával rezidentu Fritz Müllerovi; týkaly se jmen členů německé sekce Kominterny, kteří vyjížděli na ilegální práci do Německa, úkrytu komunistické tiskárny ve Frankfurtu nad Mohanem a výroby vojenského závodu č. 19, který vyráběl dalekohledy pro dělostřelectvo. Komise NKVD a Prokuratury SSSR rozhodla 17. května 1938 o jeho zastřelení, jež bylo 28. května 1938 vykonáno.

Schmidtova dcera Anna opakovaně psala v roce 1954 na ústředí KGB, aby jí řekli, co se s otcem stalo. Měla jen starou obligátní zprávu o výroku na 10 let gulagu bez práva na dopisy, ale chtěla vědět víc: „Žádám urychlit pátrání a sdělit, zda je živ a kde se nachází, když jeho trest skončil už před sedmi lety.“ V další žádosti píše, že objasnění otcova osudu potřebuje i proto, že bude končit vysokou školu a při hledání zaměstnání může mít z tohoto důvodu opět potíže a nepříjemnosti, jako už mnohokrát. Svou žádost ještě asi třikrát zopakovala. Vyšetřovatelé konstatovali, že ve spisech chybí jakýkoliv důkaz potvrzující Schmidtovo doznání, které se po prošetření jeví jako velmi pochybné. V červenci 1956 byl Schmidt rehabilitován a jeho dcera Anna dostala 1 004 ruble a 80 kopejek odškodného za fotoaparát a psací stroj, které byly zabaveny při domovní prohlídce a ztratily se. Peníze jí museli poslat prostřednictvím společnosti Červeného kříže a červeného půlměsíce SSSR, protože Anna se mezitím ze Sovětského svazu odstěhovala do Německé demokratické republiky.

Ozvala se znovu až v říjnu 1990 rozzlobeným dopisem, který reagoval na sdělení, že řízení proti otci bylo přerušeno pro nedostatek důkazů. Chtěla, aby bylo jasně řečeno, že nechybí jen důkazy, ale jakákoliv vina. Požadovala znovu doklad o smrti svého otce s uvedením pravdivé příčiny a skutečného data smrti i místa, kde je pochován. Zfalšované potvrzení z roku 1958 totiž uvádělo, že Karl Schmidt zemřel 19. března 1943 v nezjištěném táboře na mozkovou mrtvici. V prosinci 1990 vydala Správa KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast příkaz, aby matriční úřad falešné údaje opravil a sdělil Anni Schmidt do Východního Berlína pravdu o otcově smrti.⁴⁷¹

Rudolf Schüchel

pocházel z Rumburku v okrese Děčín. Po vzniku Československa utekl přes hranici do Německa, aby nemusel nastoupit vojenskou službu v československé armádě; sloužil pak v letech 1919–1920 v Sasku u jednotek pohraniční ochrany. V letech 1921–1925 byl

⁴⁷¹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-28447.

členem Komunistické strany Německa. V roce 1932 odjel prostřednictvím Inturistu do Sovětského svazu a chtěl si zde najít práci. Našel ji nakonec na moskevském vojenském závodě č. 161, kde pracoval jako truhlář. V Československu žil jeho otec, který za ním jednou přijel na návštěvu. Získal sovětské občanství, o vstup do komunistické strany nepožádal. Bydlel v Moskvě s manželkou, s jejíž rodinou v Německu si dopisoval. Sovětská bezpečnost záhy zjistila, že jeden z příbuzných jeho ženy je příslušníkem gestapa, což dávalo vhodnou záminku ke spekulacím o zradě.

Schüchel byl zatčen 3. srpna 1937. Podle zatykače se „systematicky zabýval fotografováním nejdůležitějších objektů města Moskvy, včetně obranných zařízení“, samozřejmě se špionážními úmysly. Kromě toho „prováděl kontrarevoluční agitaci mezi dělníky závodu č. 161, protože byl ostře fašistického smýšlení“. Při prohlídce mu byly zabaveny dva fotoaparáty a celé vybavení fotografické dílny, alba a krabice s fotografiemi, korespondence v němčině. U výslechů přiznal jen to, že si dopisoval s rodinou v Německu. Dva dělníci ze závodu č. 161 ho „usvědčili“, že vedl protisovětské řeči. Důkazy o jeho špionážní činnosti nebyly, přesto byl Komisí NKVD a Prokurátora SSSR určen 1. listopadu 1937 k zastřelení a dva dny poté byl zastřelen.

Po téměř dvaceti letech, v srpnu 1956, se až z oblasti Karagandy v Kazachstánu (kam ji zřejmě už před válkou vyvezli z Moskvy) ozvala Schüchelova žena Elli: „Prosím, sdělte mi, kde se nachází můj muž a zda je dnes ještě naživu.“ Odpověď zněla, že Rudolf Schüchel byl odsouzen na 10 let gulagu a zemřel v nezjištěném táboře 20. února 1942 na zástavu srdeční činnosti, což bylo zasláno na vědomí i matričnímu úřadu. O třicet let později, když se už sdělovala skutečná příčina smrti i její nezfalšované datum, nebylo již komu sdělit pravdu o Schüchelově osudu ani skutečnost, že byl v roce 1989 rehabilitován z moci zákona.⁴⁷²

Rudolf Uvíra

byl pro sovětské úřady světoběžník, dokonce i v zatýkacím rozkazu bylo uvedeno, že pochází „z Ameriky“. Ve skutečnosti se narodil v Opavě, a v Československu žila i jeho matka a sestry Hilda, Anna a Helena. Hlásil se k německé národnosti. Jeho otec byl zaměstnancem celní služby, on se dal zprvu na dráhu vojáka. Po opavské střední vojenské škole přešel na Vojenskou akademii do Vídně, kterou ukončil v roce 1916 a jako poručík odešel hned do války. Bojoval na ruské a italské frontě, po válce pak

⁴⁷²GARF, f. 10035, op. 2, d. P-28216.

pracoval a studoval ve Vídni. V létě roku 1920 odjel přes Berlín do Moskvy, už jako člen Komunistické strany Rakouska, a účastnil se dokonce II. kongresu Kominterny. Přihlásil se do řad letectva Rudé armády a bojoval na krymské frontě, ale už v roce 1921 byl demobilizován. Pracoval pak krátce jako redaktor. V roce 1922 odjel do Berlína, kde působil na sovětském obchodním zastupitelství. Krátce nato jej osud zavál až do New Yorku, kde pracoval pro sovětský Červený kříž, pak pro různé americké firmy, nebo se živil jako novinář-korespondent, až zakotvil v sovětské instituci Amtorg a nakupoval pro Sovětský svaz vojenský materiál. Později byl přeložen do kanceláře firmy „*Projekt Čeljabtraktorstroj*“. V roce 1931 požádal o vízum do SSSR a odjel do Moskvy. Pracoval na různých ministerstvech a vládních úřadech jako ekonom, od roku 1934 byl náčelníkem brigády pro evidenci a organizaci na Ministerstvu těžkého průmyslu. O jeho osobním životě víme jen to, že se 6. února 1938 oženil s Jekatěrinou Dvorkinovou, jíž bylo tehdy 25 let a pracovala u filmu.

Dlouho se však ze svého štěstí neradoval, už za měsíc, 16. března 1938, si pro něj přišli domů se zatykačem v ruce. Obvinili ho ze špionáže, jak to bylo u cizinců nasnadě. Vědělo se o něm, že přišel z ciziny a dokonce ho za Američana někdy i pokládali, takže bylo lehké vymyslet historku o tom, že už za mořem byl zverbován německou rozvědkou. Její agent Herbert Reinemann mu prý nabídl, že za podávání zpráv o vojenské výrobě dostane dobře zapláceno. Měl sledovat, co a kolik čeho se vyrábí ve vojenských závodech, jaká je úroveň výroby, čím se zabývají němečtí specialisté v sovětských podnicích apod. Po příjezdu do SSSR se mu prý ohlásil agent Walter, který byl korespondentem na německé ambasádě v Moskvě, a zaplatil mu asi 800 rublů odměny za dodané zprávy. S jejich získáváním prý měl později potíže. V roce 1935 byl totiž vyloučen z komunistické strany VKS(b), protože včas nereagoval na nabídku sovětského občanství. I když občanství brzy poté přijal, podezření se už nezbavil. Při výsleších na bezpečnosti se ke špionáži přiznal, a 17. května 1938 rozhodla komise NKVD a Prokuratury SSSR o jeho likvidaci. Byl zastřelen 29. května 1938.

Uvírova žena Jekatěrina to netušila a tak jako tisíce jiných manželek popravených dlouho věřila, že se jí manžel jednou vrátí. Teprve po 17 letech čekání se v lednu 1956 odvážila napsat předsedovi KGB generálu Serovovi. Chtěla vědět o svém muži aspoň to nejdůležitější: „Snažně prosím o sdělení, zda je naživu či nikoliv.“ Vzápětí se rozběhlo rehabilitační řízení a každý detail Uvírových výpovědí byl prozkoumán. Ve zprávě se např. uvádí: „Podle vyjádření ředitele prvního státního závodu na kuličková ložiska

nebyla nomenklatura kuličkových ložisek tajná, objednávky v zahraničí závod neprováděl, rozšiřování závodu bylo veřejné, což je v přímém rozporu s výpověďmi Uvíry.“ Ten se totiž přiznal i k tomu, že informace o výrobě kuličkových ložisek předával německé rozvědce. Obvinění bylo nakonec uznáno za neodůvodněné a Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR 4. dubna 1956 Uvíru rehabilitovalo. Úřady se mezitím rozhodovaly, co mají odpovědět jeho ženě. Počátkem března 1956 dostala dopis se zprávou, že manžel zemřel 17. října 1944 v gulagu na zánět mozkových blan. Když chtěla řádný úmrtní list, muselo ho ústředí KGB nechat vyrobiť. Záznam končil doporučením: „Vzhledem k tomu, že žadatelka prosí o potvrzení úmrtí muže, navrhuji: zaregistrovat smrt Uvíry R. F. v matričním úřadu Leninského okresu Moskvy a sdělit to žadatelce. O registraci smrti a vyrozumění žadatelky informovat 1. zvl. odd. Ministerstva vnitra SSSR, Správu Ministerstva vnitra Moskevské oblasti a archivní správu KGB při Radě ministrů SSSR pro zanesení údajů do evidence.“ Úřady si totiž musely dobře pamatovat, komu co nalhaly, aby se pravda o popravách neprozradila.

Uvírova žena ještě požádala o vrácení manželových osobních věcí: „Nehledě na to, že můj muž byl odsouzen bez nařízení konfiskace majetku, bylo u nás zabaveno: psací stroj s ruským písmem, psací stroj s latinským písmem, fotoaparát Leica, švýcarské zlaté hodinky.“ Na bezpečnosti přiznali, že Uvírovy psací stroje skutečně vzalo NKVD „do úschovy“, ale že už je nelze dohledat. Stanovili hodnotu každého stroje na tisíc rublů, hned z ní srazili 20 % za opotřebovanost, a žadatelce nechali vyplatit 1 600 rublů. O fotoaparátu či zlatých hodinkách však nepadlo ani slovo.⁴⁷³

Alexander Vogel

byl z Vyškova na jižní Moravě, z místní části Nouzka. Známe bohužel jen ta základní data o jeho osudu.⁴⁷⁴ V soupisu obětí politických represí v SSSR jsou evidovány 102 osoby stejného jména a příjmení, ale jen jediný muž měl otce jménem Lubomír, což usnadnilo pátrání.⁴⁷⁵ Měl vysokoškolské vzdělání a v době zatčení pracoval ve vysoké funkci náčelníka montážního závodu komplexu Dmitlag, který stavěl kanál Moskva–Volha. Byl za městnán ve „volném nájmu“, nebyl tedy vězněm Dmitlagu, zřejmě si už odpykal trest. Bydlel na stanici Oruděvo na Jaroslavské železniční dráze. O rozsáhlé

⁴⁷³GARF, f. 10035, op. 1, d. P-23453.

⁴⁷⁴Jeho vyšetřovací spis se nachází na Hlavní správě vnitra pro Moskevskou oblast.

⁴⁷⁵Žertvy politického teroru v SSSR.

provokaci v souvislosti s údajným chystaným atentátem na Stalina u příležitosti otevření kanálu, jež stála život několik tisíc jeho budovatelů, píšeme podrobněji na jiném místě.⁴⁷⁶

Obětí této hysterické atmosféry se stal i Alexander Vogel. K jeho zatčení došlo 4. července 1937 pro neobvyklou příčinu: „kompromitování stranického a sovětského tisku, šíření anekdot kontrarevolučního obsahu“. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 15. listopadu 1937 odsoudila k trestu smrti a den poté byl zastřelen. Snad se někdy dozvíme, co to bylo za anekdotu, která jej stála život.⁴⁷⁷

Josef Wekk

pocházel patrně z Teplicka.⁴⁷⁸ Měl osm tříd měšťanské školy a vyučil se v Teplicích pekařem. Pak pracoval jako pekař na lodích v Hamburku, byl pekařem v Drážďanech. Jako rakouský občan musel v roce 1914 v Praze narukovat do rakouské armády a zanedlouho šel na frontu, ale už koncem roku padl do ruského zajetí. Od té doby už žil jenom v Rusku. Jako zajatec pracoval v Čitě, Tomsku a Mariinsku, kde se dočkal propuštění. Vstoupil pak dobrovolně do Rudé armády, v níž sloužil do roku 1921. Chtěl se vrátit domů, ale už prý mu to nedovolili, protože se stal instruktorem pro německé kolonisty v Omsku. V roce 1922 byl vybrán do německé politické školy v Moskvě. Živil se pak jako skladový dělník, pomocný zámečnický, zásobovač, pracoval v tiskárně, organizoval práci na Sibiři, prováděl pasportizaci, občas byl i pekařem.

Už v roce 1933 to s ním málem špatně dopadlo. Byl tehdy skladníkem v jídelně jedné cihelny, kde došlo k hromadné otravě dělníků. Měl jít na pět let do gulagu, ale rozhodnutím Ústředního výkonného výboru byl po třech měsících vazby propuštěn. Pracoval pak jako razič v metru, skladník v továrně na výrobu endokrinních preparátů, pekař-míchač těsta v pekárně č. 93 správy domácích pekáren *Morgoschlebtrestu*. Bydlel v Moskvě společně se ženou a syny Vladimírem a Jurijem. V Československu měl dva bratry a dvě sestry, ale neudržel s nimi styky. V roce 1924 si na československém vyslanectví vyřizoval dokumenty, potřebné pro získání sovětského občanství. Politicky byl organizován už během svého pobytu v Německu v sociální demokracii, ale přestal platit členské příspěvky. Jako voják Rudé armády vstoupil v roce 1920 do VKS(b), ale v roce 1922 byl vyloučen, protože ztratil průkaz. Podruhé vstoupil do strany v roce 1929, ale v roce 1933 byl opět vyloučen. Zřejmě to souviselo s oním incidentem

⁴⁷⁶Viz případ Petra Kriče v této publikaci.

⁴⁷⁷Butovskij poligon. Vyp. 5. Moskva 2001, s. 256.

⁴⁷⁸Obec „Mor“ opakovaně uvedená ve spise nebyla identifikována.

v cihelně, ale podle svého vyjádření byl vyloučen pro „politickou ngramotnost a pasivitu“.

Byl zatčen 15. ledna 1938 a v zatykači je uvedeno, že „vede způsob života podezřelý ze špionáže, nehledě na to, že ač má technické vzdělání, pracuje jako dělník“. V době zatčení totiž už pracoval v závodě „Bojovník“ jako nekvalifikovaný pomocný dělník. Při výsleších se v úplnosti doznal ke všemu, co po něm vyšetřovatelé chtěli. Ke špionážní činnosti pro Německo jej údajně získal jeho známý Franz Brzobohaty, který byl v Moskvě stavebním inspektorem a tak jako on pocházel z Československa. Měl si na jeho příkaz najít práci v některém vojenském závodě, ale nikde ho nepřijali, tak mu alespoň dodával zprávy o výrobě endokrinologických preparátů v závodě, kde tehdy zrovna pracoval. Hlavně však podle jeho pokynů „vedl mezi dělníky kontrarevoluční agitaci“. Sám o tom vypověděl např.: „Při volbách do Nejvyššího sovětu SSSR jsem mezi dělníky v soukromé besedě prohlašoval, že se volby provádějí nedemokraticky, protože žádný volič při těchto volbách nemá možnost navrhnout kandidáta, kterého si přeje. Srovnával jsem je s volbami probíhajícími v kapitalistických zemích a vychvaloval buržoazně demokratické volby jako více demokratické.“ Náčelník 9. oddílu 3. oddělení Správy státní bezpečnosti poručík Kuzovlev uzavřel Wekkovo závěrečné obvinění slovy: „Jsa ostře kontrarevolučně zaměřen vedl mezi dělníky v místě svého zaměstnání kontrarevoluční fašistickou agitaci a rozšiřoval kontrarevoluční pomlouvačné zprávy o situaci pracujících v SSSR.“ Komise NKVD a Prokurátora SSSR odsoudila Wekka 27. března 1938 k trestu smrti, který byl 7. dubna vykonán.

Wekova žena Marie napsala v létě roku 1956 moskevskému vojenskému prokurátorovi, aby prověřil vinu jejího bývalého muže, kterého znala jako čestného člověka. Ze Správy moskevské KGB jí sdělili, že zemřel 20. listopadu 1941 v neurčeném táboře na mozkovou mrtvici. Ona ale požadovala jeho rehabilitaci. K novému vyšetřování byli předvoláni tři Wekkovi sousedé z místa bydliště a všichni shodně potvrdili, že ho nikdy neslyšeli pronášet protisovětské výroky. Přímo neuvěřitelné bylo zjištění, že zatímco Wekk byl zastřelen, jeho údajný rezident Franz Brzobohaty vůbec nebyl ohledně špionážní činnosti brán k zodpovědnosti. Nebyl zatčen ani vyslechnut, přestože žil volně v Moskvě až do roku 1941, kdy byl jako Němec vysídlen do Kazachstánu. Žádné důkazy Wekkovy viny nebyly shledány, takže byl v říjnu 1957 rehabilitován.⁴⁷⁹

⁴⁷⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-47188.

Leopold Wolf

se narodil na Slovensku, v obci Nemecké Pravno (dnes Nitrianske Pravno) v okrese Prievidza. Měl středoškolské vzdělání. Od roku 1908 byl členem československé sociální demokracie, pak vstoupil do KSČ. Po smrti rodičů v roce 1909 pracoval jako malíř pokojů u různých zaměstnavatelů. Za války sloužil v rakouské armádě na Balkáně. V letech 1920–1921 sloužil v Maďarské Rudé armádě jako poddůstojník. V roce 1924 byl pět měsíců vězněn v Nitře za komunistickou propagandu. Nemohl pak najít práci, tak se rozhodl odjet za bratrem do Ameriky, který tam v roce 1910 emigroval. Legálně si vyřídil povolení k odjezdu a v roce 1926 odjel. Živil se v Chicagu jako malíř pokojů, stal se prý i členem komunistické strany USA. Do Sovětského svazu přijel z Ameriky prostřednictvím Inturistu v roce 1931. Nejprve pracoval na stavbě mostu přes řeku Moskvu, pak už se uchytil jako malíř pokojů. Před zatčením pracoval ve funkci malířského mistra v 1. Domě sovětů. O převod členství do VKS(b) nežádal, protože neměl potřebné doklady z USA a v Kominterně mu nepomohli. Jeho žena Antonina byla kadeřnicí, bydleli v Moskvě. V Nemeckém Pravnu žily jeho sestry Anna a Ludmila.

Byl zatčen 27. února 1938 pro podezření ze špionáže. Už na druhém výslechu se přiznal, že před odjezdem do USA v roce 1926 byl při vyřizování formalit na policii zverbován jako špion německé rozvědky. Pro vyšetřovatele to jistě znělo logicky: v Nemeckém Pravnu se muselo jednat o německou rozvědku, přijel tam její rezident přímo z Berlína a Wolfa zverboval. Sdělil mu údajně, že pokud nechce jít znovu do vězení za svou komunistickou činnost, musí odjet do SSSR jako německý špion. Kvůli utajení měl být nejprve vypraven do USA, zařídili mu proto pas a zaplatili za něho vízové poplatky. Měl zůstat v USA tak tři roky a pak odjet s Inturistem do SSSR, odkud měl podávat špionážní zprávy a po vypuknutí války provádět diverze. Dostával od rozvědky peníze na obživu a prošel instruktáží o metodách špionáže. Před odjezdem do SSSR byl jeho úkol upřesněn na sbírání informací o vojenském průmyslu a na zverbování dalších šesti osob do špionážně-diverzní činnosti. I když byl Wolfův špionážní příběh až příliš zjevně vykonstruován a nedokládal ho jediný důkaz, k odsouzení to stačilo.

Rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR byl 29. července 1938 odsouzen k trestu smrti a 9. srpna byl zastřelen. Ve vyšetřovacím spise žádné novější dokumenty nejsou. Nikdo z rodiny se po něm nesháněl (možná už nikdo ani nebyl naživu), takže byl rehabilitován až z moci zákona v září 1989.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰GARF, f. 10035, op. 2, d. P-29702.

Rakušané

Ivan Gendej

je uváděn jako Rakušan, ale narodil se na Podkarpatské Rusi, v obci Huklivý v okrese Volovec. V roce 1916 sice padl do ruského zajetí jako voják rakouské armády, ale Podkarpatská Rus se po válce stala součástí Československa, takže by měl nárok na jeho občanství. Jako zajatec pracoval ve Vinnycké oblasti na Ukrajině. Zůstal tu i po válce a živil se jako zemědělský dělník, nádeník v cukrovaru, nakladač. V roce 1932 odešel do Moskvy a našel práci jako tavič ve Státním Ljubereckém závodě. Bydlel v osadě M. I. Kalinina v Uchtomském (dnes Ljubereckém) okrese Moskevské oblasti se ženou a synem Petrem. Byl bezpartijní, v roce 1930 se stal sovětským občanem. Na Podkarpatské Rusi v Československu žily jeho dvě sestry, ale neudržoval s nimi styky, jen jednu z nich poprosil o zaslání dokumentů pro vyřízení sovětského občanství.

Byl zatčen 15. března 1938. Podle zdůvodnění zatykače se příliš přátelil se zahraničními specialisty, kteří s ním na závodě pracovali, a sbíral informace o vojenské výrobě. Už 18. března byl podroben dvěma výslechům, jež zůstaly pro celé vyšetřování jediným zdrojem informací. V prvním vypovídal o svém životě v Rusku od roku 1916 a na výzvu vyšetřovatele se zmínil o několika svých sousedech a spolupracovnících, s nimiž se blíže stýkal. Ve druhém se přiznal, že od konce roku 1935 byl špiónem německé rozvědky, do níž ho zverboval zahraniční specialista Barta, s nímž pracoval ve ljubereckém závodě. Měl mu sdělovat podrobnosti o výrobě odlitků určených pro konstrukci tanků. Barta ale prý byl s jeho zprávami nespokojený a odmítl mu za ně zaplatit. Vyšetřovatelé se ho pokusili obvinít, že lákal pro špionáž další osoby, ale Gendej to opakovaně a rozhodně popřel. K dalším výslechům ani konfrontacím s jinými výpověďmi už nedošlo a 23. března vyšetřovatelé případ uzavřeli konstatováním : „Provedeným vyšetřováním byla získána dostatečná fakta pro předání obviněného I. V. Gendeje soudu.“ Tím soudem se mínilo zasedání Komise NKVD a Prokurátora SSSR, která nad Gendejem vynesla 23. května 1938 výrok trestu smrti; 10. června 1938 byl zastřelen.

V červenci 1956 podala Gendejova žena Polina žádost o prošetření případu: „Protože si myslím, že můj muž byl a je čestným člověkem a v ničem není vinen, žádám prošetřit jeho případ a rehabilitovat jej.“ Vyšetřovatelé vypátrali, že inženýr Ernst Barta z Vídně pracoval skutečně od roku 1931 jako konstruktér na stejném závodě jako

Gendej, ale odjel ze SSSR už v listopadu 1935, tedy ještě před údajným zverbováním Gendeje, a nic podezřelého o něm nebylo zjištěno. Protože v případě chyběly jakékoliv objektivní důkazy viny, byl Ivan Gendej v září 1957 Vojenským tribunálem Leningradského vojenského okruhu rehabilitován.⁴⁸¹

Johan Píša

pocházel z Dačic na Jindřichohradecku. Za první světové války byl vojákem rakouské armády. Už od roku 1909 byl členem rakouské sociální demokracie, z níž v roce 1919 přešel ke komunistům, ale v roce 1924 se opět vrátil k sociálním demokratům. Počátkem třicátých let byl za politickou činnost i vězněn. Do SSSR se dostal v roce 1934 jako politický emigrant po porážce povstání *Schutzbundu* ve Vídni, přijel přes Československo. O rok později za ním odjela i jeho žena se synem Franzem. Rakouský pas ani sovětské občanství neměl, žil v SSSR na cizinecký průkaz k pobytu. Ve Vídni žili jeho bratr a sestra, oba rodáci z Dačic, s nimiž udržoval písemné styky. Povoláním byl elektromechanik a pracoval jako zástupce vedoucího správy domu č. 7/9 na Vorotnikovském pereulku v Moskvě, kde také bydlel.

Byl zatčen 20. března 1938 pro podezření ze špionáže. Na první výslechu jmenoval Píša asi deset svých přátel, tak jako on rakouských politických emigrantů ze *Schutzbundu*, kteří bydleli ve stejném domě a většinou již byli zatčeni orgány NKVD. Někteří z nich se už doznali, že je Píša zverboval ke špionáži a že mu předávali zprávy o výstavbě vojenských objektů, produkci závodů aj. Také Píša se napodruhé přiznal k tomu, že se dal do služeb rakouské rozvědky hned po porážce povstání *Schutzbundu* a byl vyslán do SSSR jako špion. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 29. července 1938 odsoudila k trestu smrti, 13. srpna byl zastřelen.

V září 1955 napsala Píšova manželka Anna⁴⁸² „generálnímu prokurátorovi SSSR“, aby jí pomohl získat nějakou zprávu o jejím muži. Uváděla, že od doby jeho zatčení „uplynulo už strašně mnoho let, a já dosud nevím, co s ním je, zda je živý nebo umřel, nevím, kde se nachází, není mi o něm nic známo...“. Už v červenci 1938 se po něm ptala na ústředí NKVD na Kuzněckém mostu v Moskvě a řekli jí, že byl odsouzen na 10 let gulagu bez práva dopisování. Ozvala se zase až po jedenácti letech, kdy jí odpověděli, že u nich její muž není a že nemá proč sem chodit. „Ptám se Vás, mám právo poznat pravdu

⁴⁸¹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-41425.

⁴⁸²Svou žádost podepsala též v češtině Anna Píša.

o svém muži, mně nejbližším člověku, nebo ne? Jak může člověk beze stopy zmizet? Myslím si, že mám plné právo dovědět se o osudu Johana Johanoviče Píši celou pravdu, ať už by byla jakákoliv.“ Úřad Hlavního vojenského prokurátora SSSR požádal Správu KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast o prošetření případu. Bylo zjištěno, že Píšovo doznání ke špionáži má jen zcela obecný charakter, není podloženo žádnými důkazy viny a ani při došetření se takové důkazy nenalezly. V září 1957 bylo Anně Píšové oficiálně sděleno, že „občan Píša Johan Johanovič“ byl posmrtně rehabilitován, a že na základě usnesení Rady ministrů SSSR z 8. září 1955 má jako jeho žena právo obdržet dvouměsíční plat, jehož výše bude vycházet z platu, jaký ke dni rehabilitace byl obvyklý pro funkci, kterou její muž v době před zatčením orgány NKVD zastával.⁴⁸³

Jan Tessar⁴⁸⁴

byl údajně rakouským občanem, ale narodil se patrně ve Víceměřicích na Prostějovsku.⁴⁸⁵ Jako voják rakouské armády se dostal na ruskou frontu a v roce 1916 padl do zajetí. Po válce se vrátil do Vídně, ale přijel do SSSR znovu v roce 1920 jako politický emigrant. V roce 1929 navštívil rodinu ve Vídni, kde měl dva bratry a dvě sestry a dopisoval si s nimi. V letech 1924–1926 byl členem VKS(b), ale neplatil řádně příspěvky, z členství v letech 1931–1932 byl vyloučen pro svévolný odchod ze zaměstnání. Naposled pracoval jako skladník v závodě na výrobu kuličkových ložisek č. 2, bydlel v Moskvě. Byl ženatý, měl dceru Evženii a syna Viktora. O sovětské občanství nepožádal a žil zde stále jen na „průkaz k pobytu“ (*vid na žitelstvo*), jehož platnost se musela vždy po několika měsících obnovovat. Možná právě to se stalo záminkou k represí. V návrhu na zatčení ze 16. března 1938 se uvádělo: „Pohybuje se mezi osobami podezřelými ze špionáže a sám je podezřelý ze špionáže pro Německo“. Rozhodnutí o zatčení z téhož dne už použilo ustálený obrat „špionáž ve prospěch jednoho z cizích států“, a další dokumenty to upřesnily na špionáž ve prospěch Rakouska.

Byl zatčen 18. března 1938 a jeho smrtelný zločin byl vykonstruován během pouhých třech dnů. Hned po zatčení s ním vyšetřovatel vyplnil dotazník zatčeného a provedl první výslech, v němž ho zajímala nejvíce skoro deset let stará návštěva ve Vídni. Tessar vyličil, jak si na cestu vzal měsíční dovolenou a složitě vyřizoval pasové

⁴⁸³GARF, f. 10035, op. 1, d. P-38385.

⁴⁸⁴Uváděn jako Ivan Tessar, ale mohl se původně jmenovat i Hans Tessar nebo Jan Tesař.

⁴⁸⁵Ve spise je místo narození opakovaně uvedeno jako „Vice-Miren, Československo“. V západním Slovinsku se sice nachází město Miren, ale jeho souvislost s naším případem je nepravděpodobná.

náležitosti v rakouském vyslanectví na moskevském Arbatu. Byla to jeho jediná cesta do zahraničí. Vyšetřovatel z ní zkonstruoval špionážní zápletku, a už při druhém výslechu 20. března přiměl Tessara k doznání. Během své návštěvy Vídně byl prý na policii zverbován, aby jako agent rakouské rozvědky sbíral informace o obranném průmyslu SSSR a předával je pracovníkovi vyslanectví. Pohrozili mu, že když odmítne, tak mu nedovolí, aby se vrátil do SSSR, a posadí ho do vězení. Proto souhlasil a po návratu prozradil rozvědce charakteristiku závodu, kde pracoval, i údaje o jeho produkci. Navíc se doznal i k protisovětské agitaci: „Já, jsa ostře nepřátelsky zaměřen proti sovětskému zřízení, jsem ve svém okolí pronášel pomluvy o sovětském zřízení, stranickém vedení a vládě dělnické třídy, a také jsem projevoval svou nespokojenost s politikou strany a vlády.“ Kritizoval metody stachanovské práce, které prý vykořisťují dělníky víc než statkáři za cara, a vychvaloval kapitalistické země, v nichž se dělníkům žije lépe než v SSSR. Vyšetřovatelé si tyto výroky nikde neověřovali, na protokolu chybějí jejich podpisy i údaje o době a místě výslechu. Závěry obvinění, sepsané hned 21. března, nejsou potvrzeny prokurátorem. Chybí i podpis obviněného, že byl seznámen s obsahem obvinění. Přesto byl případ předán Komisi NKVD a Prokurátora SSSR, která Tessara 29. června 1938 odsoudila k trestu smrti; 13. srpna 1938 byl zastřelen.

V roce 1962 požádala Tesařova žena Marie o prošetření případu svého muže. Prověrkou bylo zjištěno, že vyšetřovatelé hrubě porušili služební předpisy. „Tesarova doznání nebudí důvěru, nejsou objektivně potvrzena spisovým materiálem a doplněna dalším šetřením. Svědci nebyli vyslechnuti.“ Proto byl výrok komise zrušen a řízení pro nedostatek důkazů přerušeno, což znamenalo Tesarovu rehabilitaci.⁴⁸⁶

Maďaři

Ludvík Gagler

se narodil v Trebišově na jihovýchodním Slovensku. Dostal se za první světové války v roce 1916 do ruského zajetí. Po propuštění pracoval v Gomelu na městské správě jako překladatel. V roce 1919 odjel do Maďarska a účastnil se revoluce, po pádu Republiky rad byl zajat Rumuny, ale utekl do Československa. V roce 1920 se vrátil do Ruska a pracoval na ministerstvu zemědělství jako inspektor. Vystudoval v Moskvě rostlinářský institut při zemědělské akademii Timirjazeva, do roku 1930 pak pracoval jako

⁴⁸⁶GARF, f. 10035, op. 1, d. P-67839.

zemědělský inženýr v Orechově-Zujevu a v Moskvě ve státním obilnářském podniku *Zernotrest*. V roce 1932 přešel na stavbu kanálu Moskva–Volha, kde postoupil až do funkce náčelníka oddělení montáže sanitární techniky. V letech 1919–1920 byl členem VKS(b), byl však ze strany vyloučen, protože nemohl předložit doklady o svém přijetí. Až do konce října 1936 byl občanem Československa, kde měl matku, bratra a sestru, s nimiž udržoval úzké styky. Občanství si držel proto, aby mohl snáze jezdit za rodinou (navštívil ČSR v roce 1929 a 1931). Sovětské občanství přijal až poté, co mu v zaměstnání řekli, že když to neudělá, bude propuštěn. Žil na stavbě kanálu v Dmitrově, žena se svou matkou, dcerou Emmou a synem Arturem bydleli v Moskvě.

Byl zatčen 14. února 1938 pro podezření ze špionáže. Po měsíci bylo vyšetřování uzavřeno obviněním, že byl 12. prosince 1936 v budově Hlavní pošty v Moskvě zverbován agentem československé rozvědky Janem Vicholem, aby prováděl „špionážní a záškodnickou činnost ve prospěch Československa“. Předával agentovi informace o počtu vězňů na stavbě kanálu a o postupu stavebních prací, a zapojil do špionáže i náčelníka projekčního oddělení sanitární techniky Felixe P. Tveritinova. Ke špionáži se doznal a byl Komisí NKVD a Prokurátora SSSR odsouzen 19. května 1938 k trestu smrti, 29. května 1938 byl popraven. Rodině sdělili, že byl odsouzen na 10 let gulagu bez práva na dopisování.

V červnu 1955 se jeho tchýně Marija Ioffe odhodlala požádat o prošetření jeho případu, protože pokud byl nevinen, pak by jeho děti za to neměly nezaslouženě trpět. Vyšetřovatelé zjistili, že údajné špionážní informace nebyly státním tajemstvím a že o zverbování Tveritinova se Gagler vůbec nezmiňoval, zapsal to až dodatečně do přílohy k protokolu operativní zmocněnec 2. oddělení UGB Správy NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast Smirnov. Konfrontace Gaglera a Tveritinova nebyla provedena, přestože byli oba v Taganské věznici a společně také byli ve stejný den popraveni. Po údajném agentu Vicholovi nebyla nalezena sebemenší stopa. Sousedé a někdejší spolupracovníci charakterizovali Gaglera jako čestného a spořádaného člověka, žádné důkazy jeho viny se nenašly. Jeho případ byl zjevně vykonstruován, patrně v souvislosti s údajným spiknutím v Dmitlagu, o němž jsme se zmínili na jiných místech.⁴⁸⁷ Byl tedy rehabilitován a jeho syn Artur převzal 13. prosince 1956 potvrzení o tom, že trestní stíhání jeho otce bylo přerušeno.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷Viz např. případ Petra Kriče a Alexandra Vogela.

⁴⁸⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-28674.

Emerich Glanc

byl z Košic, jeho otec tam byl pekařem. Byl členem maďarské sociální demokracie, od roku 1919 členem Komunistické strany Maďarska. Poprvé přijel do SSSR v roce 1924. V roce 1927 byl v Maďarsku vězněn za politickou činnost a po propuštění odjel v roce 1928 přes Československo a Berlín do SSSR jako politický emigrant. Od roku 1930 měl sovětské občanství. Pracoval jako redaktor maďarského časopisu *Srp a kladivo* ve Vydavatelství zahraniční literatury, bydlel v Moskvě se ženou Ester a dcerou Magdalenou, v Budapešti měl syna Štěpána.

K jeho zatčení 12. února 1938 vedla výpověď již zatčeného Izidora Rottera, který uvedl, že jej Glanc zverboval jako maďarského špiona. Navíc vypověděl, že Glanc byl v úzkém styku s revolucionářem Bélou Kunem, který stál kdysi v čele Maďarské republiky rad, později pracoval v Komiterně, v červnu 1937 byl zatčen jako trockista a 28. srpna 1938 byl zastřelen.⁴⁸⁹ Glanc se záhy doznal, že právě Béla Kun jej v květnu 1936 zverboval do služeb maďarské rozvědky. Měl pro něj sbírat informace o náladě pracujících v kolchozech, na závodech i v kasárnách. Získal ke spolupráci i Rottera, který mu měl přinášet hlášení o situaci v kolchozech. Během konfrontace ale Glanc Rotterova obvinění odmítl a nepřiznával se k vině. Přesto byl spolu s Rottrem odsouzen 19. května 1938 Komisí NKVD a Prokurátora SSSR k trestu smrti a 29. května 1938 byli oba zastřeleni.

V květnu 1957 se ozvala z Budapešti Glancova dcera Magdalena. Psala, že její matka už zemřela, a že se nikdy nedověděla, kam byl její muž odvezen k výkonu trestu oněch 10 let gulagu, o němž jí kdysi řekli. Chtěla vědět, co se s jejím otcem stalo. Noví vyšetřovatelé v září 1957 konstatovali, že výpovědi Glance i Rottera si protiřečí a vzbuzují pochybnosti o tom, že jsou pravdivé. Pro nedostatek důkazů a také s odvoláním na již uskutečněnou rehabilitaci Bély Kuna v červenci 1955 a Izidora Rottera v říjnu 1957 byl v prosinci 1957 rehabilitován i Emerich Glanc.⁴⁹⁰

György Halász

pocházel Prešova,⁴⁹¹ kde měl jeho otec menší vinařský závod. V roce 1925 vystudoval techniku v Darmstadtu a stal se inženýrem chemie. Pracoval v papírnách v Nagymaros na severu Maďarska, v koželužnách a farmaceutických laboratořích. Od

⁴⁸⁹Leží na pohřebišti v Kommunarce. Žertvy politického teroru v SSSR.

⁴⁹⁰GARF, f. 10035, op. 1, d. P-50238.

⁴⁹¹Ve spise se uvádí, že pocházel z Maďarska, podle někdejšího maďarského názvu Prešova „Eperjes“.

mládí byl členem maďarské sociálně demokratické mládeže, od roku 1926 byl členem Komunistické strany Maďarska. V letech 1927 a 1931 byl za politickou činnost zatčen a před hrozbou vězení byl rozhodnutím strany vyslán ilegálně přes Vídeň do SSSR. Pracoval jako inženýr v chemickém závodu Frunzeho v Moskvě, nakonec jako náčelník oddělení technické kontroly a zástupce náčelníka ústřední laboratoře. Až do svého zatčení byl členem VKS(b), v roce 1934 získal sovětské občanství. Bydlel v Moskvě ve známém domě emigrantů na Ananjevském pereulku č. 5 se ženou, dcerou Věrou a synem Šándorem, v Budapešti žila jeho matka a dvě sestry.

Byl zatčen 8. března 1938 pro podezření ze špionáže. Záhy přiznal, že jej v září 1935 zverboval do služeb maďarské rozvědky inženýr Hugo Holzer, který se v roce 1937 vrátil do Maďarska. Dával mu prý hlášení o náladě pracovníků na závodě, kde pracoval, o plnění ročního plánu a počtu pracovníků. Měl založit na závodě skupinu, která by v případě války prováděla diverze, ale žádnou skupinu nezaložil. Výslech probíhal pouze v jediném dni, 23. března 1938, žádné další šetření se neprovádělo. Případ byl předán Komisi NKVD a Prokurátora SSSR, která 25. května vynesla výrok trestu smrti a 7. června 1938 byl Halász zastřelen.

V únoru 1940 se Halászova žena Lili Szabó-Halász obrátila na ústřední výbor VKS(b), i když sama byla bezpartijní. Vylíčila historii rodiny až do mužova zatčení a postěžovala si, že o něm nemá žádné zprávy, ačkoliv se už mnohokrát obrátila na nejrůznější instance. Argumentovala tím, že je především v zájmu samotné strany a Sovětského svazu, aby se uvěznění tak čestného člověka, jakým je její muž, na 10 let bez práva na dopisy, co nejrychleji vysvětlilo. Zřejmě jako obvykle nedostala odpověď, tak v dubnu 1940 napsala německý dopis Jiřímu Dimitrovovi do Kominterny. Stěžovala si, že po manželově zatčení byla i se dvěma malými dětmi vyhozena z bytu a musela si najít komůrku daleko za městem, odkud dojížděla několik hodin denně do závodu, kde jako elektroinženýrka pracovala. Každého půl roku si musí hledat nový byt, protože na delší dobu si nelze byt pronajmout. Před několika dny ji ze závodu propustili, i když byla specialistkou, protože ve vojenských závodech nesmějí zaměstnávat rodinné příslušníky zatčených osob. Dopis končil slovy: „Naše situace je o to těžší, že tu nemáme ani příbuzné, ani blízké známé. Mám na krku dvě malé děti a nemám se ke komu obrátit pro podporu, nemám práci ani byt, musím zhynout. Proto Vás prosím: udělejte co je možné, aby se urychleně prošetřil případ mého muže, který podle mého přesvědčení může být uzavřen jedině jeho rehabilitací. A prosím Vás také o pomoc při získání práce a bytu, aby

můj muž, až se vrátí, ještě našel ženu a děti naživu.“ Dimitrov dal příkaz svému tajemníkovi, aby její žádost poslal prokurátorovi SSSR Pankratjevovi a požádal, aby mu byl sdělen výsledek šetření. Ten se však ve spise už nenachází, pokud nějaký vůbec existoval. Šetření začalo až v roce 1958 na základě žádosti Halászovy dcery Věry, žijící v Novočerkassku v Rostovské oblasti. Prokurátor na závěr vyšetřování konstatoval: „Výpovědi Halásze o špionážní činnosti, kterou údajně prováděl v SSSR, nevzbuzují důvěru, protože jsou nekonkrétní, v průběhu vyšetřování se neověřovaly a jinými důkazy nebyly potvrzeny.“ Dva tehdejší pracovníci NKVD, kteří byli s případem spojeni, Zakovskij a Stoljarov, byli „odsouzeni za falzifikaci vyšetřovacích spisů“.

V červnu 1958 byl Halász rehabilitován, což bylo sděleno i jeho dceři. Ta se po dalších více než třiceti letech, v únoru 1989, znovu obrátila na orgány vojenské prokuratury do Moskvy. Pořád se chtěla dovědět, co vlastně tak tragicky ovlivnilo její dětství: „Do dnešního dne nic nevíme o otcově osudu, nikdy jsme od něho nedostali žádný dopis. Moje matka zemřela v roce 1942 a je pohřbena v Mytiščích, protože po otcově zatčení naši rodinu vysídlili z Moskvy. Bratr se narodil v roce 1934 v Moskvě. V letech 1942 – 1945 nás s bratrem vychovávali v dětském domově č. 7 města Moskvy. V roce 1945 jsme na výzvu vlastní tety (otcovy sestry) odjeli do Maďarska. V současné době můj bratr Šándor Halász, maďarský občan, žije v Budapešti, kde je na technické univerzitě profesorem. Já jsem občankou SSSR, protože jsem se provdala a od roku 1949 žiji v SSSR. Mám dva dospělé syny a jsem už na penzi. Obrácíme se k Vám s bratrem s žádostí o sdělení čehokoliv o otci. Nevíme, za co byl odsouzen, kam byl vyslán, a kde je pochován. Důrazně Vás žádáme o sdělení čehokoliv o otci, protože chceme uctít jeho památku.“

V srpnu 1989 Správa KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast rozhodla, že rodině konečně řekne pravdu, a nařídila smrt G. Halásze, zastřeleného 7. června 1938 v Moskvě, řádně zaregistrovat na matrice v Sokolnickém obvodu města Moskvy a oznámit to žadatelce. V doprovodném dopise na oddělení KGB v místě bydliště žadatelky se místním pracovníkům bezpečnosti ukládalo, aby žadatelce případ jejího otce vysvětlili a pověděli jí, že při domovní prohlídce nebyly jejímu otci zkonfiskovány žádné cennosti, ale že má nárok na náhradu ve výši dvouměsíčního otcova platu. Také ji měli požádat, aby o otcově osudu poinformovala ostatní rodinné příslušníky. Výsledky této besedy pak měli sdělit zpátky do Moskvy.⁴⁹²

⁴⁹²GARF, f. 10035, op. 1. d. P-53460.

Michail Paušner

se narodil v Buštině v okrese Ťačevo na Podkarpatské Rusi, jež se stala součástí Československa. Měl nedokončené vysokoškolské vzdělání. Dostal se do Ruska jako rakouský zajatec a už tam zůstal. Po válce pobýval v Samaře a Orenburgu, v roce 1922 si vyřídil v Moskvě československý pas, a v roce 1936 získal sovětské občanství. Bydlel v osadě Kurovskaja v Moskevské oblasti se ženou a dvěma dětmi (dcera Margarita a syn Genadij), pracoval jako vedoucí plánovacího a výrobního oddělení továrny *Rudý textilák* v Serpuchovu. Ohledně své politické příslušnosti v dotazníku zatčeného uvedl: „V žádné politické straně jsem nikdy nebyl“. Měl dvanáct sourozenců – dva bratři žili v Maďarsku a jeden ve Španělsku, ale všichni ostatní, tři bratři a šest sester – žili v Československu a udržoval s nimi úzké styky.

Byl zatčen 11. ledna 1938. Zatímco v rozhodnutí o zatčení se o něm v souvislosti s jeho cestou přes Polsko v roce 1924 píše jako o možném agentovi polské rozvědky, který byl ve spojení s již zastřeleným polským špiónem Ťdanovičem, nakonec byl souzen pro špionáž v zájmu Československa a Maďarska. V roce 1924 totiž strávil se ženou a dcerou u své rozvětvené rodiny na Podkarpatské Rusi čtyři měsíce. To vzbudilo u vyšetřovatelů podezření, jehož mohli snadno využít k výrobě špionážního příběhu. Měl i hodně známých a sousedů původem z Československa a Maďarska, takže bylo nač navázat. Zavrhli tedy „polskou stopu“, i když několik hodin pobytu ve Varšavě při cestě za rodinou vypadalo podezřele, a soustředili se na jeho pobyt v ČSR, od prvních kontaktů s československými úředníky v asi týdenní „karanténě“ na nádraží v Bohumíně až po časté styky s četnickou stanicí v obci Velké Loučky (v okrese Mukačevo), pod jejímž dohledem během svého pobytu v ČSR Paušnerova rodina byla. Až při pátém výslechu byl Paušner osloven obvyklým obviněním: „Vyšetřování má k dispozici materiály o tom, že na základě své nenávisti vůči zřízení existujícímu v SSSR jste prováděl špionážní činnost ve prospěch jednoho z kapitalistických států. Potvrzujete to?“ Opakovaně a kategoricky to odmítal.

Zkusili na něj najít i protisovětskou agitaci a dva svědkové potvrdili, že nebyl spokojený se situací v SSSR a vychvaloval Československo a Maďarsko, kde se lidé mají lépe. Dokonce prý řekl: „Sovětský režim nutí lidi usilovně pracovat, ale nekrmí je tak, jak to dělají v zahraničí“. Paušner ani nebyl ohledně podobných výroků vyslechnut a trval na tom, že „žádné kontrarevoluční nepřátelské postoje nikdy neprojevoval“. Trvalo to dva měsíce, než 16. března 1938 konečně odpověděl: „Ano, přiznávám se k tomu, že jsem

skutečně během dlouhé doby prováděl špionážní činnost ve prospěch jednoho z cizích států.“ Vzpomněl si, že hned po válce, v letech 1918–1922, když pobýval v Samaře a v jiných místech zabraných československým vojskem, dělal pro ně a pro bělogvardějského generála Dutova špiona a pokračoval v tom až do svého zatčení. V Moskvě byl ve styku s agentem Goldbergerem, jemuž dával zprávy pro československé vyslanectví. Během návštěvy rodiny v ČSR začal pracovat i pro maďarskou rozvědku. Jeho spis se nakonec rozrostl na 140 listů. Obvinění bylo předáno Komisi NKVD a Prokurátora SSSR, která Paušnera 29. července 1938 odsoudila k trestu smrti a 13. srpna 1938 byl zastřelen.

V únoru 1959 se na Vojenského prokurátora SSSR obrátila Paušnerova žena. Věděla o něm jen to, co jí kdysi řekli: byl odsouzen na 10 let a odvezen do tábora někde na Dálném východě. Stejně jí odpovídali i poté, co už dávno uplynula lhůta trestu. „Prožila jsem s mužem 16 let a to mi dává právo tvrdit, že to byl čestný člověk a nemohl spáchat státní zločin. [...] Žádám objasnit a sdělit mi, zda je můj muž naživu nebo zemřel, a pokud žije, proč nebyl propuštěn.“ Zmínila se i o tom, že Paušnerův syn Genadij padl za války, dcera pracuje v hydrometeorologické službě a ona zrovna odešla do důchodu, když celý život pracovala jako učitelka. Už jednadvacet let o svém muži nic neví a moc by chtěla, „aby i jeho vnuci si na něho uchovali památku jako na čestného a pořádného člověka, jakým ve skutečnosti byl“. Vyšetřovatelé se pokusili dohledat asi deset údajných špiónů, s nimiž měl Paušner spolupracovat, neprokázala se však žádná souvislost s jeho případem. Polský agent Sergej I. Ždanovič nebyl ze špionáže vůbec obviněn a byl souzen jako trockista, podobně se špionáž nepodařilo potvrdit u žádného z Paušnerových známých. Proto byl v červnu 1959 rozhodnutím vojenského tribunálu Moskevského vojenského okruhu rehabilitován. V červnu 1990 se ozvala z Rigy Paušnerova dcera Margarita s tím, že o svém otci skoro nic neví, ani o jeho rodině, a chtěla znát aspoň obsah jeho vyšetřovacího spisu. Rehabilitační skupina při Správě KGB pro Moskvu a Moskevskou oblast jí stručně popsala základní fakta jeho životopisu a uvedla i všech třináct otcových příbuzných. Při té příležitosti úřady zapsaly do matriky i pravdivou dobu a příčinu jeho smrti.⁴⁹³

⁴⁹³GARF, f. 10035, op. 1, d. P-61400.

Slováci

Gejza Chmelar

pocházel z Trnavy. Měl vysokoškolské vzdělání. Zůstal v SSSR jako rakouský zajatec, později pracoval jako překladatel a bibliograf v Ústavu ochrany práce Lidového komisariátu osvěty RSFSR v Moskvě. Byl bezpartijní, bydlel se ženou a dcerou Kornelií v Moskvě. Byl zatčen 22. března 1938 pro podezření ze špionáže pro Československo a Maďarsko. Podle výpovědi Michaila Paušnera, později rovněž zastřeleného za špionáž, se spolu znali, byli společně na návštěvě ČSR v roce 1924 a tudíž prováděli i „společnou špionážní činnost ve prospěch jednoho z cizích států“.⁴⁹⁴ Jak taková špionáž probíhala, o tom už ve spise není ani zmínka. Chmelar se přiznal k tomu, že ho při návštěvě rodiny získal policista Vejmelka ke špionáži pro ČSR a po návratu domů pak předával československému vyslanectví zprávy o odjezdu pracovníků vyslaných služebně do ČSR a Maďarska, zprávy o nehodách na závodech aj. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 19. května 1938 odsoudila k trestu smrti a 29. května 1938 byl zastřelen.

V létě roku 1957 bylo provedeno podrobné prošetření případu a žádné důkazy Chmelarovy špionáže nebyly zjištěny. Vojenský tribunál Voroněžského vojenského okruhu jej v říjnu 1957 rehabilitoval. V archivu sdružení Memoriál v Moskvě je dopis Chmelarovy dcery Kornelie, která sem uložila doklady o svém otci. Je mezi nimi i kopie falešného úmrtního listu, podle kterého otec zemřel 2. září 1943 ve věku 48 let na nezjištěném místě na zápal plic. Až v září 1988 se dověděla, že ve skutečnosti byl v Moskvě zastřelen pouhé tři měsíce po svém zatčení.⁴⁹⁵

Peter Krič

byl vůbec prvním Čechoslovákem popraveným v Butovu, v již zmíněné represivní akci vůči vedení Dmitlagu. Narodil se v městě Novi Sad, kulturním centru Vojvodiny v tehdejším Rakousko-Uhersku, kde žila početná česká a slovenská komunita.⁴⁹⁶ Jeho rodiče tam pracovali u sedláka a on už v 16 letech odešel z domova. Vždy se hlásil jako Slovák, a později na Slovensku i pobýval. V Nitře vstoupil v roce 1919 do řad sociálních

⁴⁹⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-61400.

⁴⁹⁵Archiv Memoriálu Moskva, f. 1, op. 1, d. 5041.

⁴⁹⁶Dnes je Novi Sad na severu Srbska; jako profesor a ředitel gymnázia tu působil např. spisovatel a jazykovědec Pavel Josef Šafařík. Viz Merhaut, Luboš, a kol.: Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce. 4/I. S–T. Praha 2008, s. 521–531.

demokratů a levicové přesvědčení jej záhy přivedlo do země sovětů. Dostal se tam nelegálně přes Německo pod příjmením Salvendi, což se později stalo vítanou záminkou k nařčení, že byl do SSSR vyslán jako špion. Usadil se v Krasnojarsku a přijal sovětské občanství, ale na sovětský režim si těžko zvykal. V roce 1924 byl vojenským tribunálem v Irkutsku odsouzen na tři roky gulagu, údajně nesplnil příkaz velitele.

V roce 1933 byl zatčen podruhé v Mariupolu na Ukrajině a za „aktivní kontrarevoluční činnost zaměřenou na svržení sovětské moci“ dostal další tři roky gulagu. Během výkonu trestu se dostal do Dmitlagu na stavbu kanálu Moskva–Volha a zůstal zde i po odpykání trestu ve „volném nájmu“ jako kreslič v konstrukční kanceláři této stavby. Bydlel na stanici Jachroma, zhruba v polovině plavební cesty, dlouhé 128 km. Už za pobytu v obci Kandyga v Jenisejské gubernii se Krič poznal s místním kazatelem baptistů a stal se přesvědčeným stoupencem této víry. V Dmitlagu se pak začal stýkat s několika vězni, kteří patřili k církvi adventistů sedmého dne, a to se mu stalo osudným.

Našel se udavač, vězeň Alexej Nazarov, který schůzky v parku za Domem kultury a odpočinku ohlásil, a Krič byl 23. října 1936 zatčen. U výslechů přiznával náboženský účel schůzek, kategoricky však popíral protisovětské úmysly a jakoukoliv kontrarevoluční činnost, které mu vyšetřovatelé přisuzovali. Udavač navíc tvrdil, že jeden ze členů skupiny, Pjotr Žukov, údajně pronesl u vchodu do klubu, kde visel portrét „vůdce strany“, že by se na něj měl udělat atentát, nebo aspoň vhodit do klubu v době schůze bombu. Krič a další dva členové „skupiny“ (Pavel Pilch, Němec původem z rakouského Slezska, a Rus Pavel Proněvskij) však mohli být obviněni jen ze spolčování a protisovětských výroků, za něž se daly pokládat i náboženské vize o konci světa, ale jiná obvinění jim nešlo prokázat a k těm smyšleným se odmítali doznat. Nakonec stanuli před soudem – oddělení Moskevského oblastního soudu pro záležitosti Dmitlagu jim 17. dubna 1937 vyměřilo 10 let pobytu v gulagu. Měli by tak možná ještě nějakou šanci na přežití.

V Dmitlagu se už ale schylovalo k obrovské čistce. Největší táborová jednotka síť GULAGu, v níž pracovalo milión dvě stě tisíc lidí, právě dovršila smysl své existence – 2. května 1938 měl být kanál Moskva–Volha slavnostně otevřen. Těsně před tímto datem, 28. dubna, došlo k masovému zatýkání celého vedení stavby i mnoha vězňů, zatčen byl náčelník Dmitlagu, starší major státní bezpečnosti S. G. Firin. Obvinili je z vytvoření kontrarevoluční organizace, jež chtěla při slavnostním otevření kanálu spáchat atentát

na Stalina a Ježova. Vedení stavby bylo odsouzeno k zastřelení zvláštním kvazisoudním orgánem, zřízeným jen k tomuto účelu, a od září 1937 do dubna 1938 přivázely nákladní vozy další vězně i pracovníky Dmitlagu k zastřelení na Butovskou střelnici; bylo jich víc než dva a půl tisíce.⁴⁹⁷ Hned v té první „dodávce“ se nacházel i Petr Krič a jeho tři společníci. Jejich rozsudek byl totiž, patrně pod vlivem nových událostí, zásadně přehodnocen. Zvláštní kolegium Nejvyššího soudu RSFSR rozsudek Moskevského oblastního soudu 16. května 1937 zrušilo s odůvodněním, že kvalifikoval trestnou činnost všech obžalovaných stejně, tedy jako protisovětskou agitaci, propagandu a terorismus, i když zločinu terorismu podle čl. 58-8 se dopustil jen jeden z nich (Žukov). Rozsudek nebyl uznán za pravomocný a případ byl vrácen vyšetřovatelům. Navenek to vypadalo jako snaha o dodržení zákonnosti ve prospěch odsouzených, ale opak byl pravdou. Nové obvinění sice už třem osobám vytýkalo jenom organizovanou protisovětskou propagandu, ale případ byl předán k rozhodnutí nikoliv soudu, nýbrž „trojce“ moskevské UNKVD. Tím byl osud všech obviněných zpečetěn, 2. září 1937 byli odsouzeni k trestu smrti a den poté zastřeleni.

Když se v roce 1957 na žádost Pilchovy manželky projednávala možnost rehabilitace, našli vyšetřovatelé dva z oněch táborových udavačů, a ti znovu potvrdili, že zastřelení „pod pláštěm religiozity“ chválili starý kapitalistický řád. Prokurátor proto tehdy žádost o rehabilitaci zamítl jako neodůvodněnou, až jeho vzdálený nástupce v září 1990 rozsudek zrušil. V případě Kriče však nebylo komu tu zprávu sdělit; byl sice v době svého zatčení ženatý a měl i nevlastního syna Leonida, ale ženu ani syna se nepodařilo najít; jeho slovenské rodiče už nikdo ani nehledal.⁴⁹⁸

Židé

Georg Stern

byl maďarský Žid z Prešova. Povoláním byl krejčí-střihač. Dostal se v Rusku do zajetí v roce 1915 jako voják rakouské armády a už tu zůstal. Od listopadu 1917 až do roku 1923 sloužil v Rudé gardě a Rudé armádě, od roku 1918 byl členem VKS(b). Po

⁴⁹⁷Fedorov, N.: Strana „Dmitlag“. Iz istorii stroitel'stva kanala im. Moskvy (kanala Moskva-Volga). In: Butovskij poligon. 1937-1938. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 8. Moskva 2004, s. 222-223, 257-259; Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 573, 576-577.

⁴⁹⁸GARF, f. 10035, op. 1, d. P-77549.

demobilizaci pracoval v kožedělném závodě jako střihač, pak byl vedoucím zelinářské základny, předsedou okresního kolchozního svazu v Krasné Presni, vedoucím obchodního oddělení družstva vodní dopravy, od roku 1933 byl ředitelem ústředního trhu v *Mostorgu*, až do zatčení pracoval jako vedoucí dětského obchodního domu č. 15 v centru Moskvy na Sretence. Bydlel v Moskvě se ženou Kateřinou a synem Adolfem který ještě studoval. Přijal sovětské občanství. Mnozí jeho sourozenci žili na západ od Sovětského svazu – sestra Marie v USA, bratr Max v Paříži, bratr Henryk a sestry Rozálie, Fanny a Anna v Polsku, sestra Helena v Budapešti.

Byl zatčen 3. března 1938 pro údajné členství v maďarské kontrarevoluční organizaci. Přiznal se, že jej v roce 1933 zverboval v maďarském klubu v Moskvě bývalý zajatec Alois Weiss, s nímž se znal od roku 1919 a věděl o něm, že má blízko k maďarskému revolučnímu vůdci Bélu Kunovi. V klubu se kritizovala politika stalinského vedení strany a očekávaly se velké změny, na něž musí být Maďaři připraveni. Sbíral špiónážní informace o obratu zboží, o situaci v kolchozech. Pochopil prý, že v čele jejich organizace stojí Béla Kun spojený s pravou opozicí, a jejich cílem je cestou teroru a diverzí svrhnout stalinské vedení. Tak jednoznačné doznání ani nemohlo mít jiný dopad. Výrok Komise NKVD a Prokurátora SSSR, kterým jej 29. července 1938 určila k zastřelení, byl vykonán 13. srpna 1938. V červenci 1955 byl jako první z této uměle vytvořené kontrarevoluční skupiny rehabilitován Béla Kun, když jeho obvinění bylo „jako zfalšované přerušeno pro nedostatek skutkové podstaty trestného činu“. O dva roky později byl ze stejných důvodů rehabilitován i Georg Stern.⁴⁹⁹

Jindřich Šapiro

to měl s národností a občanstvím složité: narodil se v Dolní Jablonce na Haliči, v okrese Turka ve lvovském obvodu (tehdy v Rakousko-Uhersku, pak v Polsku, v SSSR, pod německou okupací, opět v SSSR a dnes na Ukrajině). Pocházel z židovské rodiny, jeho otec byl mistrem v závodě na zpracování petroleje koncernu *Malopolska*. Protože v Polsku bylo Židům omezeno studium na vysokých školách striktně stanovenou kvótou pro příjem studentů, odešel v roce 1928 studovat do Prahy na německou techniku. Už doma působil v hnutí komunistické mládeže a byl za to stíhán, i v ČSR byl v roce 1934 za tisk ilegálních letáků zatčen a hrozilo mu vězení.⁵⁰⁰ Proto byl ústředím Komunistické

⁴⁹⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-36458.

⁵⁰⁰Spolu s ním byl tehdy zatčen Miroslav Pastyřík, poválečný člen ÚV KSČ, předseda Ústřední rady odborů a poslanec Národního a Federálního shromáždění ČSSR.

strany Československa, jejímž členem se stal v roce 1932, vyslán do Sovětského svazu. V roce 1936 za ním přijela žena, bydleli na stanici Rastorgujevo u Moskvy. Stal se sovětským občanem. V Polsku žili jeho rodiče, bratr a sestra, další bratr působil jako advokát v New Yorku. Začal pracovat jako inženýr v útvaru hlavního inženýra na závodě Dynamo, ale podle pracovního posudku byl „technicky úplně negramotný“, takže ho před propuštěním zachránila jen intervence orgánů Kominterny. To jistě k jeho oblibě na závodě nepřispělo a našli se i svědci, kteří později vypověděli, že mezi pracovníky závodu prováděl trockistickou agitaci a vychvaloval fašismus. Za podezřelého označili i to, že při oslavách Dne letectva se pokoušel dostat na Tušinské letiště. Přitížilo mu zjištění, že jeho bratr Natan žijící v Polsku se hlásil ke komunistické opozici.

Byl zatčen 31. srpna 1937 jako politický emigrant z Polska podezřelý ze špionáže, ale obvinění nakonec znělo zcela jinak. Špionáž nešlo ničím doložit, i když se vyšetřovatelé pokoušeli tvrdit, že Šapiro byl zverbován československou policií už v době svého zatčení v ČSR. Proto kromě obvyklého obvinění z protisovětské agitace byl vyšetřovateli zařazen i do zcela vykonstruované sítě polských záškodníků.

Prostřednictvím Ivana Grzybowského,⁵⁰¹ zástupce ředitele Polského klubu v Moskvě, měla být na velkých závodech vytvářena síť skupin Polské vojenské organizace POW, jež měly v případě války diverzními a sabotážními akty vyřadit z provozu vojenskou výrobu. Na závodě *Dynamo* takovou buňku údajně vedl Šapiro, ale ten to nejméně pětkrát a zcela kategoricky popřel. Nicméně fiktivní síť záškodníků byla vytvořena a Komise NKVD a Prokurátora SSSR odsoudila Šapira na smrt; byl zastřelen 4. prosince 1937.

Už v roce 1939 vyšlo najevo, že celá kauza záškodníků z Polského klubu byla vedením Krasnopresnenského okresního oddělení NKVD vykonstruována. Potvrdilo to i nové šetření v roce 1956: „Prověrkou bylo zjištěno, že výsledky Banačuka a Grzybowského, jež byly základem pro obvinění Šapira, byly zfalšovány a nemohou sloužit jako důkaz, a výpovědi svědků vůbec neobsahují fakta, jež by potvrzovala členství Šapira v kontrarevoluční organizaci či jeho špionážní činnost. [...] Rozhodnutí o zatčení Šapira bylo podepsáno bývalými pracovníky NKVD Nasedkinem (odsouzen) a Kaverzněvem. Bylo zjištěno, že za účasti těchto osob byla provedena v roce 1937 řada nezákonných zatčení polských politických emigrantů, také na závodě Dynamo, kde pracoval i Šapiro.“ Proto byl v září 1956 rehabilitován. Jak vyplývá z dopisu Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR, měly být výsledky šetření nadále utajeny: „ Při

⁵⁰¹Zastřelen 25. prosince 1937, leží v Butovu. Viz Žertvy politického teroru v SSSR.

vyrozumění nejbližších příbuzných Šapira vás žádám, abyste jim neoznamovali obsah rozhodnutí v úplnosti, ale sdělili jim pouze výsledek prošetření případu, a datum oznámení sdělte Vojenskému kolegiu a Hlavní vojenské prokuratuře.“ Rozhodnutí však nebylo komu oznámit, protože pobyt Šapirových příbuzných nebyl zjištěn.⁵⁰²

Mojžíš Titiner

pocházel z historického území Besarábie, z města Bendery (nebo též Tighina)⁵⁰³ v dnešní Podněsterské Moldavské republice, kde byl jeho otec pracovníkem pojišťovny. V roce 1921 začal v Bukurešti studovat elektrotechniku, ale po uzavření školy odjel v roce 1923 dokončit studium do Československa, na německou techniku do Brna, obor dopravních staveb. Stal se členem KSČ a působil i ve „Svazu studentů – občanů RSFSR v Československu“ se sídlem v Brně. V roce 1930 byl československou policií obviněn z protistátní propagandy a měl být vyhoštěn, proto v květnu téhož roku odejel na doporučení ÚV KSČ jako politický emigrant do Sovětského svazu. KSČ doporučila i jeho převod do řad členů VKS(b), ale průkaz neměl a pracoval jen v československé sekci Kominterny. Byl zaměstnán jako inženýr na stavbě moskevského metra, v době zatčení byl náčelníkem skupiny organizace práce *Sojuztransprojektu* v Moskvě, kde se ženou a dvěma dcerami bydlel. Byl zatčen 4. listopadu 1937 pro podezření ze špionáže pro československou a rumunskou rozvědku. Vyšetřovatelé tvrdili, že onen studentský svaz, v němž se Titiner scházel se svými krajany z Besarábie, ustavila československá policie pro přípravu špionážních a teroristických kádří vysílaných do SSSR. Podle výpovědí některých zatčených členů svazu byl už v roce 1925 v Brně zverbován i do rumunské rozvědky a po příchodu do SSSR vedl též teroristickou skupinu, založenou československým agentem Jurjevičem, jež měla chystat atentáty na vedoucí představitele strany a vlády. K ničemu se nepřiznal, důkazy pro obvinění chyběly. Přesto byl rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR ze 23. března 1938 odsouzen k smrti a 7. dubna 1938 byl zastřelen.

Jeho žena Sára požádala v září 1955 předsedu prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Vorosilova, aby nechal Titinerův případ prošetřit, a pokud už není naživu, aby zařídil jeho posmrtnou rehabilitaci. „Sejme to poskvrnu se mne a s mých dvou dětí, kteří jsme

⁵⁰²GARF, f. 10035, op. 1, d. P-29733.

⁵⁰³Podle úřadů Republiky Moldavsko je oficiální název města Tighina (podle rumunštiny), podle úřadů od Moldávie odtržené a oficiálně neuznané Podněsterské Moldavské republiky, která má ve městě skutečnou moc, zní název Bendery (stejně je tomu v ruštině).

už osmnáct let nezaslouženě označeni za »rodinu odsouzeného«, se všemi důsledky, jež z toho vyplývají.“ Během prověrky byly prozkoumány trestní spisy všech někdejších členů rumunské špionážní skupiny, z nichž někteří byli v roce 1938 rovněž zastřeleni (D. S. Goldstein, B. I. Saligurskij, V. M. Raznoščik). Totéž se týkalo i údajných československých agentů, pro něž měl Titiner pracovat (D. R. Zvenčik a K. F. Jurjevič byli odsouzeni na 8 let gulagu, D. S. Goldstein byl zastřelen). Ukázalo se, že nikdo z nich nepodal žádný konkrétní důkaz o Titinerově vině, navíc oni samotní byli již pro nedostatek skutkové podstaty trestného činu zbaveni obvinění. K tomu došlo v září 1957 i v případě Mojžíše Titinera.⁵⁰⁴

Srbi

Viktor Demetrovič

byl podle evidence obětí⁵⁰⁵ Srb, který pocházel z Martina v Československu, jak je uvedeno i v zápise rehabilitačních orgánů z roku 1989, jež měly jistě nejlepší možnost k poznání všech souvislostí případu. Nicméně ve spise je mnohem častěji veden jako Maďar, a vedle Československa se tam uvádí rovněž Jugoslávie, s vesnicí Martinja. Na Slovinsku skutečně dvě takové obce dodnes existují,⁵⁰⁶ a též některé další okolnosti ukazují spíše na onu „jugoslávskou“ stopu, ale držíme se úředního záznamu.⁵⁰⁷ Viktor Demetrovič pocházel z rodiny klenotníka a vystudoval ekonomii. Od roku 1919 byl členem komunistické strany a byl často vězněn, proto v roce 1921 odešel jako politický emigrant do Sovětského svazu. Doma zanechal ženu a tři syny. Stal se sovětským občanem, pracoval jako účetní u 132. domovní správy Sverdlovského obvodu Moskvy.

Byl zatčen 28. března 1938 pro „členství v kontrarevoluční maďarské nacionalistické organizaci“. Doznal se k tomu, že už od roku 1934 prováděl mezi moskevskými Maďary protisovětskou propagandu, a „podával hlášení o největších závodech v SSSR a jiné špionážní zprávy“. Žádná z nich ale nebyla v jeho útlém vyšetřovacím spisu konkretizována. Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 2. června 1938 odsoudila k smrti, 6. června byl zastřelen. Po zatčení byl jeho byt v centru Moskvy (

⁵⁰⁴GARF, f. 10035, op. 1, d. P-36475.

⁵⁰⁵Žertvy policešského terrora v SSSR; Butovskij poligon. Vyp. 4. Moskva 2000, s. 64.

⁵⁰⁶Martinja Vas v jihovýchodním Slovinsku poblíž městečka Šentlovrenc (Sv. Lovrenc) v okrese Trebnje, a poblíž městečka Mokronog ve stejném okrese.

⁵⁰⁷Tak jako znalec problematiky obětí butovského pohřebiště Lidija Golovkova.

2. Tverská-Jamská ulice) zapečetěn, jak to bývalo obvyklé, když zatčený bydlel sám. Dochoval se příkaz z 19. října 1939, aby jeho byt byl odpečetěn a předán k dispozici NKVD. Osobní majetek odsouzeného (a už rok a půl zastřeleného) Demetroviče měl být předán do státního fondu jako konfiskát, „ženské věci“ se měly předat příbuzným, a pokud je nemá, tak rovněž do státního fondu. Byl pořízen soupis 77 zabavených věcí – zrcadla, lustry, šaty, sklo, obrazy, nábytek, nádobí; vše bylo úředně oceněno v rublech. Uvolněný byt obvykle zůstal ve správě NKVD a byl přidělen některému z pracovníků bezpečnosti.⁵⁰⁸

Nebojsa Marinkovič

se narodil v městečku Aleksinac v Nišavském okruhu centrálního Srbska. Pocházel z rodiny advokáta, vystudoval v Bělehradě filozofickou fakultu a konzervatoř. V roce 1919 byl zatčen pro podezření z účasti na přípravě atentátu na krále Alexandra. Po propuštění odešel v roce 1921 do emigrace, pobýval v Německu, Bulharsku a od roku 1922 v Československu. V roce 1927 zorganizoval z řad mladých jugoslávských emigrantů skupinu, která dopravovala komunistickou literaturu z ČSR do Jugoslávie. V roce 1930 vstoupil do KSČ, pracoval ve stranické buňce v Praze-Vršovicích a byl korespondentem *Rudého Práva* a *Tvorby*. Se souhlasem ústředí KSČ odjel v roce 1933 do Sovětského svazu, kde pobýval už v roce 1928 jako turista. Jeho odchod do SSSR doporučila i jugoslávská sekce Kominterny. Pracoval jako knihovník a kunsthistorik v knihovně A. I. Gercena v Moskvě, kde též bydlel. Měl jugoslávské občanství a žil v SSSR na základě povolení k pobytu. Jeho žena souhlas k pobytu v SSSR nedostala, takže se musela i se synem vrátit do Jugoslávie. V roce 1937 byl Marinkovič vyloučen z KSČ pro ztrátu důvěry a neměl stálé zaměstnání. Příčinou bylo vyloučení jeho bratra Mladena Marinkoviče (Petra Kuzněcova), který prý ukryl před stranou svou anarchistickou minulost a byl posléze odsouzen na pět let gulagu.

K zatčení Nebojsy Marinkoviče došlo 23. března 1938 pro podezření ze špionáže pro německou rozvědku, byl dodán do Vagaňkovské věznice. Na druhém výslechu přiznal, že ho ke špionáži přemluvil Němec Müller z Gercenovy knihovny, když mu argumentoval: „Žít v SSSR je moc špatné, cizince tu moc utlačují“. Měl pro něj sbírat zprávy o náladě obyvatel a vyptávat se čtenářů knihovny, kteří pracovali v obranném průmyslu, co vlastně vyrábějí. Nic bližšího nebylo zjištěno, protože další výslech se už

⁵⁰⁸GARF, f. 10035, op. 2, d. P-26333.

nekonal. Komise NKVD a prokurátora SSSR jej 19. července 1938 odsoudila k smrti, 9. srpna 1938 byl zastřelen. Prošetřování případu v roce 1963 bylo krátké – žádné důkazy viny neexistovaly, totožnost rezidenta Müllera nebyla zjištěna. V říjnu 1963 byl Marinkovič rehabilitován.⁵⁰⁹

Poláci

Józef Gibiec

byl v evidenci sovětské bezpečnosti veden jako Čech, ale ve skutečnosti to byl Polák původem z Těšínského Slezska. Představuje v našem souboru obětí z pohřebiště v Butovu jistou výjimku: v jeho případě se totiž podařilo nejen prostudovat jeho vyšetřovací spis a všechny zmínky, které se o něm objevily v dosavadní literatuře, ale postupně najít i jeho široké rodinné zázemí, což umožnilo velmi plasticky zdokumentovat jeho životní osudy. Proto se s nimi seznámíme o trochu podrobněji, než jsme činili dosud. Na jeho osobě lze dobře ukázat onen zrůdný mechanismus politických perzekucí, jenž působil podobně i v jiných případech. Zároveň je i tragickým svědectvím o nenaplněných nadějích, v mnohém ohledu naivních, s nimiž do „země sovětů“ přijížděli nadšenci z celého světa budovat sociálně spravedlivou společnost, a o jejich zbytečně zmarněných životech.

Už v mládí měl Józef všechny předpoklady k tomu, aby se stal výraznou postavou společensko-politického života na Třinecku, kde se v Kanské u Třince narodil v rodině polského dělníka, který pracoval v ustroňských hutích. Po otcově předčasné smrti už v patnácti letech nastoupil i on do hutí v Třinci. Již tenkrát působil v dělnických sportovních a osvětových spolcích, a nakonec se mu podařilo úspěšně vystudovat i polské gymnázium v Těšíně. Aktivně pracoval též v komunistické straně i v odborech a zdálo se, že jako mladý a vzdělaný dělník má před sebou skvělou budoucnost. Na jaře roku 1925 se stal jedním z organizátorů velké stávky třineckých hutníků za zvýšení mezd. Možná právě jeho měl na mysli ředitel železáren ing. Karl Kundl, když ve zprávě o vypuknutí stávky napsal: „Stávkový výbor je složen z mladých lidí. V čele stojí 23letý chlapec...“⁵¹⁰ Stávka skončila po několika dnech neúspěchem, protože se k ní nepřidal Svaz kovodělníků ani další závody Báňské a hutní společnosti. Komunisté dočasně

⁵⁰⁹GARF, f. 10035, op. 1, d. P-69765.

⁵¹⁰Molitoris, Mikuláš: Rudé odbory v Třineckých železárnách v letech 1922–1925. Těšínsko, 1976, č. 2, s. 6.

ztratili podporu dělníků, v následujících volbách do závodní rady Třineckých železáren nezískaly Rudé odbory ani jeden mandát. Organizátoři stávky byli propuštěni z práce. Józef se pak živil jen příležitostně jako dělník v karvinském pivovaru. Na návrh komunistického funkcionáře a poslance Národního shromáždění Karola Śliwky byl pak vedením strany spolu s dalšími dvěma dělníky vybrán ke studiu v Sovětském svazu. Jejich konspirativní cestu zařídil tajemník Mezinárodního všeodborového svazu Josef Pergl a 12. března 1926 odjeli přes Polsko a Kyjev do Moskvy. Józef Gibiec určitě netušil, že domů se už nikdy nevrátí.

Gibcovi pováleční životopisci uváděli,⁵¹¹ že se v Sovětském svazu stal významným pracovníkem Akademie věd a profesorem moskevské Lomonosovovy univerzity. Skutečnost ale byla skromnější: v letech 1926–1930 vystudoval Komunistickou univerzitu národnostních menšin Západu (KUNMZ), a později navštěvoval večerní kurz Institutu rudé profesury, zaměřený na světovou ekonomiku a politiku. Sám to ale později v životopisném dotazníku, který se dochoval v jeho vyšetřovacím spisu, raději vůbec nezmínil a uvedl, že má jen střední vzdělání. Do roku 1935 pracoval jako redaktor a také vedoucí literární sekce v nakladatelství Mladá garda, a nakonec se stal vědeckým pracovníkem Muzea revoluce v Moskvě, kde působil až do svého zatčení. Potíže s úřady začaly nenápadně už v roce 1930, kdy Gibiec ukončil studium na Komunistické univerzitě. Jako vyškolený revolucionář měl být vyslán zpátky do Slezska, aby tam podle instrukcí Kominterny pomáhal organizovat komunistické hnutí. Jeho dva krajané se disciplinovaně vrátili, ale on nakonec neodjel, protože v té době onemocněl a pak už dostal jiné úkoly. Patrně se mu domů ani moc nechtělo, protože si už v Moskvě vytvořil dobré zázemí a chtěl se tu usadit. Proto sem pozval i svou přítelkyni z dětství Marii Ježovou, která za ním z Třince v roce 1931 přijela a záhy se vzali. Marie pak vystudovala zdravotnickou školu a našla si práci jako zdravotní sestra na hygienickém odboru městských restaurací v Moskvě. Bydleli přímo v centru Moskvy v domě č. 9 na Velké Dmitrovce, odkud to měl Józef do práce v Muzeu revoluce na Rudém náměstí jen pár set metrů. Poměrně poklidný život ale neměl trvat moc dlouho.

Ve stále vyhrocenější atmosféře třicátých let, poznamenané nedůvěrou a hledáním potenciálních nepřátel režimu, to političtí emigranti měli den ode dne těžší. K nemnoha

⁵¹¹Lampa, Jiří: Od včerejška k dnešku. Z dějin dělnického hnutí a Třineckých železáren. Třinec 1964, s. 61–64; Widenka, Ondřej: Dějiny dělnického hnutí na Třinecku. (Vzpomínky a dokumenty). Studie o Těšínsku, sv. 1, Český Těšín 1972, s. 144; Molitoris, Mikuláš: Rudé odbory v Třineckých železárnách v letech 1925–1929. Těšínsko, 1977, č. 2, s. 3; Vávrovský, Emil: Stopami strádání a bojů. I. díl, Frýdek-Místek 1981, s. 213; Mainka, Alojzy: Józef Gibiec. Zwrot, 1975, č. 9, s. 21–23.

zárukám ochrany patřil stranický průkaz a sovětské občanství, i když ani to vždy nepomohlo. S politickou příslušností neměl Gibiec problém, už v roce 1929 jej přijali za člena sovětské komunistické strany VKS(b) a započítali mu i předchozí členství v KSČ. Své povolení k dočasnému pobytu v SSSR změnil na skutečný sovětský „pasport“ 26. 2. 1935, kdy na základě záruky dvou důvěryhodných občanů získal sovětské občanství. V očích strany i úřadů však nešlo onu podezřívavost vůči cizincům, byť i bývalým, jenom tak setřít. Týkalo se to i absolventů Komunistické univerzity národnostních menšin Západu, vždyť už jen ten název školy musel v tehdejší módě špionománie vzbuzovat mimořádnou nedůvěru. Při stranických čistkách na Gibce vytáhli, že vlastně odmítl splnit příkaz Kominterny, když neodjel domů. Potvrdila to i československá sekce Kominterny v posudku, pod nímž byl podepsán nějaký „soudruh Tom“. Gibiec se samozřejmě bránil, a v dopise výkonnému výboru Kominterny 15. 12. 1937 protestoval proti takovému nařčení. Tvrdil, že šlo o nedorozumění a že je připraven v případě potřeby ihned odjet na zahraniční práci, která mu bude přidělena. Na to už ale bylo pozdě, mlýn represí jel tehdy už naplno.

Kruh kolem Gibce se začal stále viditelněji svírat. O rozsahu zatýkání a teroru v Moskvě svědčí statistika Memoriálu, jež spočítala tehdy zastřelené osoby podle jejich bydliště. Gibiec bydlel ve Velké Dmitrovce, staré ulici vedoucí od Ochotného rjadu u Kremle do mírného kopce ke Strastnému bulváru. Zrovna v roce 1937 ji u příležitosti 100. výročí smrti básníka Puškina ve známém duelu přejmenovali na Puškinovu. A jen z této nepříliš dlouhé ulice bylo v době teroru zastřeleno 61 obyvatel, celkem 11 zastřelených bydlelo ve stejném nájemním domě číslo 9, v němž bydlel i Gibiec. Nedosti na tom, přímo v jeho bytě č. 70 byl už 6. listopadu 1936 zatčen spolunájemník Boris Procházka, Čech z Ačinsku na Transsibiřské magistrále, který byl obviněn z kontrarevoluční činnosti a spolu se svou ženou Olgou byli 16. srpna 1937 vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR odsouzeni k trestu smrti a téhož dne zastřeleni (jak jsme zmínili již v kapitole o obětech Donského hřbitova).⁵¹²

Gibiec tedy mohl tušit, co ho čeká. Začaly se objevovat pochyby o jeho spolehlivosti, a něco si jistě přidali i závistivci na jeho tehdejšími pracovišti. Na taková udání se odvolával i návrh na zatčení, vystavený 5. března 1938 a podepsaný operativním zplnomocněncem Kuštalovem, zástupcem náčelníka Úřadu státní bezpečnosti UNKVD

⁵¹²Memorial. Topografija terrora. Rasstrely v Moskve. Adresnaja baza dannych, viz www.memo.ru/d/3352.html [cit. 20. 9. 2013]; Rasstrelnyje spiski: Moskva 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 202 a 378.

Moskevské oblasti seržantem státní bezpečnosti Sedovem a náčelníkem III. oddělení Úřadu státní bezpečnosti UNKVD Moskevské oblasti kapitánem státní bezpečnosti Sorokinem. Stálo v něm: „Okresnímu oddělení Úřadu státní bezpečnosti Správy NKVD Moskevské oblasti byla postoupena kompromitující hlášení na Gibce Josefa Pavloviče. [...] Má spojení se zahraničím (jeho příbuzní žijí v Československu), a vede způsob života podezřelý ze špionáže.“ Návrh byl téhož dne potvrzen náměstkem ministra vnitra SSSR, náčelníkem Úřadu státní bezpečnosti UNKVD Moskevské oblasti komisařem státní bezpečnosti I. stupně Zakovským. Zatýkácí rozkaz byl zakončen slovy: „Gibce Josefa Pavloviče, jako obviněného podle článku 58 bod b) Trestního zákoníku, pro zamezení případnému vyhýbání se vyšetřování a soudu zadržet pod stráží ve věznici č. 1 v Moskvě“.

K zatčení došlo v místě Gibcova bydliště 8. března 1938 za účasti domovníka Nikifora Dejkina, který spolupodepsal protokol o domovní prohlídce. Gibcovi byl zabaven osobní průkaz a „různá korespondence“, ale zmínka o zabavení stranické legitimace a spořitelní knížky se v zápise vůbec neobjevila. Víme o tom jen z dopisu, s nímž průkazku policisté poslali okresnímu výboru strany, a z pozdější stížnosti Gibcovy manželky. Hned po svém zatčení musel Gibiec vyplnit dvoustránkový „Dotazník zatčeného“ s údaji o původu, vzdělání, vojenské službě, průběhu zaměstnání a rodině, aby se podle nich vyšetřovatelé mohli lépe zaměřit na „slabá místa“ jeho života, z nichž by šlo vyjít při tvorbě obvinění. Zahraniční původ k takovým „vadám“ nesporně patřil.

První výslech se odehrál už 9. března 1938. Vyšetřovatelé při něm ještě opatrně sondovali půdu a hledali vhodnou záminku k obvinění. Vyptávali se, kde Gibiec žil před příchodem do Sovětského svazu, čím se zabýval později, s kým se stýká a kdo z rodiny žije v zahraničí. O příčině zatčení vůbec nemluvili a nic nenasvědčovalo tomu, že hned příštího dne se Gibiec ochotně přizná k těm nejtěžším zločinům. Co se tenkrát v Taganské věznici, kde byl Gibiec ve vazbě, nebo na Lubjance, kde probíhaly výslechy, asi odehrálo? Násilí, hrozby a sliby, vydírání možným postihem manželky? To už se sotva kdy dozvíme, nicméně v poválečném záznamu generálního vojenského prokurátora, který navrhoval Gibcovu rehabilitaci, je zmínka o tom, že „bývalý pracovník NKVD“ G. M. Jakubovič, který vyšetřování Gibce vedl, „byl odsouzen za protirevoluční činnost a falšování vyšetřovacích spisů“. Hned první otázka při výslechu z 10. března nebyla vlastně žádnou otázkou, nýbrž sugestivně přikročila rovnou k jádru věci: „Vyšetřování od Vás žádá přiznání k Vaší špionážní činnosti na území SSSR.“ A Gibiec na ni hned

odpověděl přesně tak, jak to chtěli vyšetřovatelé slyšet: „Ano, rozhodl jsem se podat pravdivé důkazy o své kontrarevoluční špionážní činnosti na území SSSR.“ A v další odpovědi to znovu potvrdil: „Ano, skutečně jsem se během svého pobytu na území SSSR zabýval špionážní činností a plně se k tomu přiznávám.“ Pak vypovídal, jak byl těsně před svým odjezdem do SSSR v roce 1926 poprvé zverbován ke špionážní spolupráci ve prospěch Československa. Když si vyřizoval na policii doklady k odjezdu, navrhli mu prý, aby jim poskytoval „špionážní hlášení o absolventech KUNMZ a o komunistech vyslaných do Československa na revoluční práci“. Hlášení pak každoročně dodával pověřenému pracovníkovi na československém vyslanectví v Moskvě až do roku 1928, kdy dotyčný pracovník ze SSSR odjel a kromě něj už nikoho z rozvědky neznal. Tehdy se ale na Komunistické univerzitě seznámil s jistým Kupermanem, který ho zverboval pro německou rozvědku. Tentokrát měl podávat hlášení „o náladách mas v souvislosti s počátkem první pětiletky a kolektivizace socialistického hospodářství“, a měl vyhledávat na univerzitě mezi Rusy i příslušníky jiných národností kontrarevoluční živly, jichž by šlo využít v další podvratné práci. Taková hlášení prý dával Kupermanovi až do roku 1937, kdy na něj ztratil spojení a už se špionážní činností nezabýval. Jen stěží si lze představit, v jakém rozpoložení se Gibiec musel nacházet, když na otázku vyšetřovatele „Co Vás vedlo k tomu, že jste se dal na tuto zločineckou dráhu?“ odpověděl slovy, v nichž naprosto popřel celý svůj předchozí život: „Bylo to moje osobní nacionalistické cítění a nepřátelský vztah k socialistické výstavbě v SSSR, jež jsem po celou dobu skrýval před stranou.“

Doznání dokonce dvojí špionážní spolupráce by na trest smrti bohatě stačilo, není proto jasné, proč se až po více než dvou měsících objevilo ve spise ještě svědectví kyjevské Rusky Jeleny Borisovny Levecké, které už sotva mohlo výsledek šetření nějak ovlivnit. Levecká znala Gibce od roku 1934, kdy dostala přiděl na ubytování v jeho bytě, zřejmě ještě před manžely Procházkovými. Takové komunální soužití, kdy si různé rodiny, ubytované často v jediné místnosti, zajišťovaly trochu soukromí jen zástěnami paravanů, bylo v Moskvě tenkrát častým zjevem. Spolunájemníci tak o sobě věděli skoro všechno. Jelena Levecká však 28. května 1938 vypověděla i to, co si sama vykombinovala: „Občana Gibce J. P. znám jako temnou a podezřelou osobu nevzbuzující politickou důvěru. Gibiec je Čechoslovák, přijel do SSSR z Československa, až do svého zatčení měl spojení se zahraničím. Kromě toho měl také těsné svazky se zahraničními Čechy a Němci, kteří systematicky navštěvovali jeho byt. Gibiec se projevoval jako

antisovětsky zaměřený člověk, který hlásal protistranické názory a přál si odjet ze SSSR do Československa, přičemž vychvaloval život v zahraničí a tvrdil, že v Československu je lepší kultura než u nás. Takové jednání občana Gibce mi dává právo si myslet a domnívat se, že se zabývá kontrarevoluční podvratnou činností proti SSSR.“

Mimosoudní „dvojka“ orgánů NKVD a Prokuratury SSSR odsoudila 29. července 1938 Józefa Gibce k trestu smrti. Jak dokládá cyklostylovaný útržek formuláře o provedení výroku, bylo „rozhodnutí o zastřelení“ vykonáno o dva týdny později, 13. srpna 1938. Dochovala se i jeho matná fotografie, pořízená před odjezdem do Butova ve věznici na Tagance. Klopí na ní oči a zdá se, že už na všechno rezignoval. Když se Józef Gibiec příliš dlouho nevracel domů, začala se po něm jeho manželka vyptávat na policii. Později uvedla: *„Na můj dotaz u orgánů NKVD mi v červenci 1938 sdělili, že můj muž byl odsouzen trojkou na 10 let táborového režimu bez práva na dopisování.“* Neměla ani tušení, že její muž byl ve skutečnosti právě v těch dnech odsouzen k zastřelení.

Na řadu let se pak rozhostilo mlčení. V Československu se první zmínka o Gibcově náhlém zmizení objevila až v roce 1975 v polském tisku na Ostravsku. Byla však opředená snůškou výmyslů, zcela zkreslujících skutečný průběh událostí. Z podílu na Gibcově smrti autor dokonce obvinil československé „buržoazní“ úřady, i když pravý opak byl pravdou, neboť jedním z prvních podnětů k perzekuci byl nelichotivý posudek z československé sekce Kominterny. V článku se psalo: „Profesor Gibiec, vynikající pedagog, svědomitý vědec, byl v roce 1938, pod silným tlakem dogmaticko-sektářských uskupení, které v době zkreslování a deformací při hodnocení mnoha událostí byly využívány západními buržoazními státy, spolu se svými soudruhy z katedry na základě rozsudku moskevské Generální prokuratury zbaven osobní svobody. Byl obviněn z účasti ve spiknutí proti sovětskému státu, z podněcování ke třídní nenávisti, z podvratné propagandy. Zinscenované důkazy, jež se opíraly o posudky českých buržoazních úřadů, byly předloženy moskevské prokuratuře. Byl umístěn v táboře určeném pro vědecké pracovníky a rychle si na novou situaci zvykl, opět si osvojil své charakteristické vlastnosti – nadšení, vitalitu a podnikavost. Snil o projektech rozsáhlých prací, sbíral materiály, dělal si poznámky, vedl diskuse. Úporně věřil, že všechny ty zruďnosti a deformace nemohou zničit podstatu socialistického zřízení, nezmění ani všeobecný směr rozvoje, nezmaří bilanci velikých úspěchů Země sovětů. Když na smrtelné posteli v roce 1942 rekapituloval své zkušenosti, dával výraz svým kladným

postojům, uměl si i v těch nejvíce nepříznivých podmínkách povšimnout kladných prvků.“⁵¹³

Zpráva o Gibcově smrti v táboře, který podle autora článku nebyl žádným gulagem, ale vlastně jakýmsi sanatoriem pro nepohodlné vědce, byla jen rafinovanou lží. Vždyť Gibiec nezemřel v roce 1942, protože už čtyři roky ležel s kulkou v těle v hromadném hrobě na policejní střelnici v obci Butovo u Moskvy. Ani jeho manželka to však netušila, protože jí úřady v roce 1945 sdělily, že zemřel 27. března 1942 na zápal mozkových blan; místo smrti neuvedly. A uplynulo dalších deset let, než se odhodlala napsat znovu do Moskvy, aby jí konečně řekli pravdu: „Celých 18 let tyto okolnosti ovlivňovaly můj právní i morální stav. Jsem přesvědčena, že Gibiec nemohl spáchat zločiny, neboť ho znám od dětských let (vyrostli jsme společně). Přijela jsem za ním ze své vlasti v přesvědčení o jeho naprosté čestnosti, jako komunisty i občana.“ Argumentovala mj. i tím, že za války umučili nacisté v koncentračním táboře Gibcova bratrance, prý též proto, že měl příbuzného v Sovětském svazu. Stejný důvod (příbuzní v nepřátelské cizině) vlastně přispěl i ke smrti Józefa Gibce už před válkou, protože totalitní režimy jsou si v mnohém velmi podobné. Maria Gibcová svůj dopis zakončila ráznou žádostí: „Jeho jediná sestra mě neustále žádá, abych jí o bratrovi napsala, a já jí nejsem schopna povědět, co se stalo. Důrazně žádám o prošetření případu mého muže a o jeho posmrtnou rehabilitaci.“

Psal se červenec 1955 a její dopis by nepochybně skončil bez odpovědi, tak jako tisíce jiných toho druhu. V únoru 1956 se ale v Sovětském svazu odehrál XX. sjezd komunistické strany, spojený s kritikou „kultu osobnosti“, takže se žádost už v dubnu 1956 dočkala šetření. K novému výsledku byla předvolána též Jelena Borisovna Leveckaja, která před válkou žila ve společném bytě s Gibcovými. Právě její udání bylo jediným reálným dokladem o protisovětských postojích Józefa Gibce, vše ostatní stálo jen na vynuceném vlastním doznání. S odstupem let nyní Levecká popřela svou někdejší výpověď a dodala, že tehdy měla na Gibce vztek, protože si myslela, že přispěl k jejímu vyloučení ze svazu mládeže: „Když jsem se seznámila s protokolem své výpovědi z 11. 5. 1938, nepotvrzuji v něm zapsané svědectví. Skutečně se mě tehdy ptali na Gibce, ale zaprvé nepoznávám svůj podpis na protokolu, zdá se mi, že jsem se tak nepodepisovala, a zadruhé, v roce 1938 jsem nesvědčila o tom, že Gibiec měl protisovětské postoje, že se dopouštěl protistranických výroků, že se snažil odjet ze SSSR.“ – „Proč tedy, když jste

⁵¹³Mainka, A: Józef Gibiec, s. 22.

nedávala takové svědectví, se to ocitlo v protokolu o výsledku?“ – „Těžko odpovědět na tuto otázku, okolnosti výsledku si už nepamatuji.“

Také druhá záminka k obvinění se ukázala jako vymyšlená. Gibiec měl předávat Salamonu Kupermanovi, vedoucímu polské sekce oné univerzity pro menšiny Západu, kde oba působili, špionážní zprávy pro německou rozvědku. Důkazy o špionážní činnosti se však v žádných spisech vůbec nenašly, Kuperman při výsleších Gibce vůbec nejmenoval. Už samo obvinění postrádalo přesvědčivost, sotva by vlastenecky cítící Polák mohl dělat špiona Němcům. Zřejmě si to již tenkrát uvědomili i vyšetřovatelé, když právě na tom založili nové obvinění Kupermana – ze členství v Polské vojenské organizaci (POW). Kuperman se ani k tomu nechtěl doznat, ale nakonec podlehl a 1. 11. 1937 byl Nejvyšším soudem SSSR odsouzen k trestu smrti. Také v jeho případě kontrola zjistila, že bývalí pracovníci NKVD, kteří se na případu podíleli, byli za falšování trestních spisů odsouzeni už před válkou.

Plukovník justice Jakovlev mohl tedy 1. prosince 1956 uzavřít, že Gibiec byl obviněn neodůvodněně a potvrdil jeho rehabilitaci. Maria Gibcová se tak dočkala aspoň takové spravedlnosti. Pozvali ji 17. 12. 1956 na prokuraturu aby podepsala, že byla seznámena s výsledky rehabilitace, a dali jí potvrzení o přerušení trestního řízení vůči jejímu muži. S těmito doklady se v lednu 1957 písemně obrátila na Ministerstvo vnitra se žádostí, aby jí vrátili spořitelní knížku jejího muže, na níž byla v době jeho zatčení v roce 1937 částka 3 224 rublů a 95 kopejek. Chtěla po ministerstvu i úhradu úroků ze vkladu až do roku 1957, ale sotva se nějaké platby dočkala. Dva roky nato v Moskvě zemřela a nikdy se nedověděla, že její manžel nezemřel na nemoc někde v táboře, ale že byl zastřelen už dávno před válkou.

Před časem se v ruském tisku objevila zpráva, že zemřeli poslední svědkové událostí v Butovu, bývalí příslušníci bezpečnosti i místní občané, takže se žádné přímé sdělení o zločinu už nedozvíme. Také v Třinci jsme marně hledali jakékoliv stopy po Józefu Gibcovi a jeho rodině. Domek, ve kterém se narodil, už dávno ustoupil kyslíkárně třineckých hutí. V matrice Městského úřadu v Třinci nelze najít ani zápis o jeho narození, ten chybí i v evangelických matrikách v Zemském archivu v Opavě. Jak to dopadlo s jeho rodinou, zvláště s mladší sestrou Helenou a jejími dětmi nebo s příbuznými jeho ženy Marie, to nevěděli ani znalci místní historie. Nepomohl ani telefonní seznam – nikdo z Gibců žijících v Lyžbicích, Neborech, Koňakově ani v Cieszyně k rodině hledaného Józefa nepatřil. Ani na článek o Gibcově skutečném osudu, publikovaný ve sborníku

„Ostrava“,⁵¹⁴ se nikdo neozval. Ani další článek do kalendáře polské menšiny na Těšínsku nedával moc naděje na to, že se podaří ještě něco zjistit. Spíše vše nasvědčovalo tomu, že se potvrdí jeho závěrečná slova: „Zbyly jen zažloutlé stránky z vyšetřovacího spisu v moskevském archivu, jež mohou ještě dnes dosvědčit, že to všechno se opravdu stalo“.⁵¹⁵

Ale už o Vánocích roku 2012 přišlo nečekané překvapení. Ozvali se manželé Kukuczkozi z Oldřichovic a paní Irena se představila jako příbuzná Gibcovy rodiny. Jak se ukázalo, je sestřenicí Hermíny Lukášové, jejíž matka Anna Friedlová byla sestrou Gibcovy manželky Marie, za svobodna Ježové. A ozývali se další blízcí i vzdálení rodinní příslušníci, takže záhy bylo možné nahlédnout do Gibcova rodokmenu. Józefův otec Paweł Gibiec pocházel z polského Goleszowa, kde prý dodnes žijí potomci jeho bratranců a sestřenic (např. Goruszkovi), a v Cieszyně žijí potomci jeho dvou sester (Foberowa a Macurowa-Borkowska). Jeho žena Anna Kafonková pocházela z východních Čech, z Podkrkonoší, z její rodiny se připomíná jen sestra, která se v Čechách provdala za příslušníka policie Skláře. Gibcovi měli tři děti – hrdinu našeho příběhu Józefa, Emila, který po nešťastném pádu v roce 1928 zemřel, a Helenu, která se po krátkém manželství, z něž vzešla dcera Alma, znovu provdala za Karla Cieslara, s nímž měla děti Oldřicha, Alenku a Danu. Manželství Józefa Gibce s Marií Ježovou (uzavřené 13. srpna 1935 v Moskvě) bylo bezdětné, Marie měla však bratra Józefa a údajně sedm sester, z nichž známe už připomenutou Annu Friedlovou, Kateřinu Chmielovou a Adélu Konderlovou, jež měla děti Viléma, Ottu a Václava. Vezmeme-li v úvahu i dosud nejmenované příslušníky třetí generace a početné sestřenice a bratrance ze všech tří generací, pak nám nepřipadne nijak divné, že se nakonec našlo asi třicet Gibcových příbuzných. Sešli se v květnu 2013 v Českém Těšíně a většinou se viděli poprvé v životě. Ani svatba nebo pohřeb by asi nesvedly dohromady tolik rodinných příslušníků, často i z dosti vzdálených končin. Sjeli se z Trince, Českého Těšína, Těrlicka, Oldřichovic, Mostů u Českého Těšína, Bystřice, Ropice, Ostravy, Brna a Ochozu u Brna, aby se dověděli o skutečném osudu svého předka a uctili jeho památku. Skoro třetinu z nich tvořili mladí lidé.⁵¹⁶

⁵¹⁴Borák, M.: Oběti „velkého teroru“, s. 29-32.

⁵¹⁵Borák, Mečislav: Zmarnowane życie Józefa Gibca z Końskie. Kalendarz Śląski 2013, r. 49, Czeski Cieszyn 2012, s. 88-99.

⁵¹⁶Borák, Mečislav: Powrót Józefa Gibca. Kalendarz Śląski 2014, r. 50, Czeski Cieszyn 2013, s. 48-53.

Někteří z příbuzných našli doma i vzácné rodinné fotografie a dokumenty, třeba korespondenci Gibcových s rodinou na Třinecku. Až mrazí při pomyšlení, že druhá část rodinné korespondence, zabavená v Moskvě policií NKVD, se stala jedním z motivů pro označení Józefa Gibce za špiona a přispěla k jeho zastřelení. Objevily se i neznámé fotografie manželů a několik snímků z Mariina pohřbu v Moskvě v roce 1958. Ukázalo se, že na pohřeb tehdy do Moskvy přijeli vlakem Mariini sourozenci – bratr Józef a sestry Adéla a Kateřina. Jejich pozvání zařídil známý z Třince Zdeněk Měkyna, který tenkrát v Moskvě studoval a už se tam dobře vyznal. S překvapením jsme zjistili, že dosud pobývá v blízkém sanatoriu, kde jsme jej navštívili. Vzpomněl si na tu událost a s velkým údivem se teprve od nás dověděl, že Józef Gibiec byl zastřelen. Sovětské úřady to totiž tajily až skoro do pádu komunistického režimu. Dodal také, že to byl on, kdo přivezl pak do Třince urnu s popelem Marie Gibcové. Je uložena na hřbitově v Třinci-Dolní Líštné, v pravé části rodinného hrobu Ježů a Ostruszků. Marie se aspoň takto vrátila domů, ale Józef Gibiec žádný hrob nemá, protože leží zakopaný bez pohřbu v jamách na bývalé střelnici v Butově u Moskvy spolu s dvaceti tisíci nevinných obětí sovětského režimu.⁵¹⁷

Českoslovenští špioni

Nakonec přidáme ještě osudy šesti osob, jež bývají rovněž připočítávány k československým obětem Butova, i když to jejich národností nebo bývalou státní příslušností sotva lze prokázat.⁵¹⁸ Jsou mezi nimi tři Rusové, Němec, Maďar a Žid. Spojuje je stejná příčina zatčení: špionáž ve prospěch Československa, což by nepochybně mělo být dobrým důvodem k tomu, abychom je zahrnuli do našeho soupisu obětí. Všechny poslal na smrt stejný mimosoudní orgán – Komise NKVD a Prokurátora SSSR.

Alexander Skvorcov

byl Rus a pocházel z obce Ošejkino ve Volokolamském okrese Moskevské oblasti. Bydlel v Losinoostrovsku u Moskvy a pracoval jako vedoucí skupiny investiční výstavby Moskevského svazu spotřebních družstev. S Československem ho spojovalo především

⁵¹⁷GARF, f. 10035, op. 1, d. P-28713; text vychází ze studie Borák, Mečislav: Zatajené popravky. Oběti „velkého teroru“ z let 1937–1938 v Sovětském svazu původem z Těšínska a případ Józefa Gibiece z Třince. Těšínsko, 56, 2013, č. 4, s. 17-31.

⁵¹⁸Mezi československé oběti je zahrnuje např. znalkyně problematiky Butova, Lidija A. Golovkova, v článku Čechi i uroženci Čechoslovákii v SSSR. 1920-je – načalo 1950-ch godov.

studium na Právnické fakultě Karlovy univerzity v Praze, ze kterého vyšetřovatelé snadno dokázali vyrobiť obvinění ze špionáže pro ČSR. Byl zatčen 5. listopadu 1937, odsouzen 9. května 1938 k trestu smrti a 17. května 1938 byl zastřelen.⁵¹⁹

Vasilij Markov

byl také Rus, narodil v městečku Cholm v Novgorodské oblasti Ruska. Měl nedokončené vysokoškolské vzdělání a byl starším technikem-fotografem v podniku na snímkování zemědělských lokalit *Selchozaerofotosjomka*. Byl zatčen 26. března 1938 pro špionáž ve prospěch Československa a Litvy, 19. 5. 1938 byl odsouzen k trestu smrti a 23. června 1938 byl zastřelen.⁵²⁰

Felix Tveritinov

byl oním třetím Rusem. Narodil se v Moskvě, bydlel v osadě Novogirejevo v Uchtomském okrese Moskevské oblasti. Vystudoval vysokou školu, před zatčením pracoval jako náčelník projekčního oddělení sanitární techniky na stavbě kanálu Moskva-Volha. Do špionáže pro Československo jej údajně zapojil spolupracovník Ludvík Gagler, ale do Gaglerova spisu to zřejmě až dodatečně zapsal vyšetřovatel. Tveritinov byl 8. března 1938 zatčen, 19. května 1938 odsouzen k smrti a 29. května 1938 zastřelen spolu s Gaglerem.⁵²¹

Josef Hofman pocházel z polské Lodže, ale hlásil se k německé národnosti. Pracoval jako tkadlec v moskevské továrně Markova, bydlel v Moskvě. Byl zatčen 27. března 1938, protože „předával špionážní hlášení o vojenských závodech německé a československé rozvědce“. Byl za to 29. července 1938 odsouzen k trestu smrti a 20. srpna 1938 zastřelen.⁵²²

Alex Berindi

pocházel z města Szombathely na rakousko-maďarské hranici. Hlásil se k Maďarům, ale byl členem Komunistické strany Rakouska. Pracoval jako klempíř a instalatér ve stavebním oddělení *Centrosojuzu*, bydlel v Moskvě. Za špionáž pro Československo byl zatčen 21. března 1938, odsouzen k smrti 29. července 1938 a 13. srpna 1938 byl zastřelen.⁵²³

⁵¹⁹Butovskij poligon. Vyp. 6. Moskva 2002, s. 136.

⁵²⁰Butovskij poligon. Vyp. 4. Moskva 2000, s. 136.

⁵²¹Butovskij poligon. Vyp. 3. Moskva 1999, s. 182.

⁵²²Butovskij poligon. Vyp. 4. Moskva 2000, s. 59.

⁵²³Butovskij poligon. Vyp. 3. Moskva 1999, s. 48.

Boris Sadigurský

byl evidován jako Žid a pocházel z města Belcy v Besarábii, dnešní Moldavské republice. Byl starším inženýrem ve Vědeckém ústavu organických poloproduktů a barev v Moskvě, kde také bydlel. Jeho původ odrážela i modifikace obvinění: byl zatčen 4. listopadu 1937 pro členství v kontrarevoluční organizaci a špionáž nejen pro Československo, ale i pro Rumunsko. Byl odsouzen 23. března 1938 k trestu smrti a 7. dubna 1938 byl zastřelen.⁵²⁴

⁵²⁴Butovskij poligon. Vyp. 5. Moskva 2001, s. 13.

6. Válečné a poválečné popravy v Moskvě

Zatímco na podzim roku 1938 v regionech Sovětského svazu ještě naplno probíhaly mimosoudní popravy v rámci „masových operací NKVD“ (např. na Ukrajině právě vrcholily represe vůči českým obyvatelům), popravy na základě rozsudků soudních orgánů již ustávaly. Poslední soupisy osob určených k zastřelení potvrdili Stalin a Molotov 29. září 1938 a Vojenské kolegium Nejvyššího soudu z nich 3. a 4. října vyhotovilo konečné rozsudky. Od 5. října 1938 až do 19. února 1939 se v Moskvě popravy podle rozsudků Vojenského kolegia nekonalý. Zato od 1. ledna 1939 začala působit tajná politická věznice NKVD, zřízená v bývalém Klášteře svaté Kateřiny v Suchanovce, jen několik kilometrů východně od střelnice v Butovu. Nechal ji tam zbudovat jako „zvláštní objekt NKVD č. 110“ už na podzim roku 1938 lidový komisař vnitra Ježov, který se sám brzy stal jedním z jejích prvních vězňů. Během své devítiměsíční vazby před popravou byl v Suchanovce krutě týrán ve speciálních mučírňách, jež prý umoňovaly na padesát různých druhů mučení. Suchanovka, určená k vyšetřování nejvyšší stranické a státní elity, se stala nejobávanější z moskevských věznic.⁵²⁵ Prošlo přes ni údajně až 35 tisíc vězňů,⁵²⁶ konala se zde i výjezdní zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu. Jako věznice fungovala až do roku 1952, ale v majetku bezpečnosti byla až do začátku devadesátých let, i když již sloužila jiným účelům.⁵²⁷

Represe v letech 1939–1945

Po zastavení akcí Velkého teroru nebylo jasné, zda zavedené „souzení“ podle soupisů obviněných bude dál pokračovat, nebo zda se Nejvyšší soud vrátí k postupům, jež platily do jara roku 1937. Stalin zřejmě dál předával soupisy k rozhodnutí i členům Politbyra; některé se bohužel nedochovaly a jména zastřelených šlo jen zčásti rekonstruovat až podle příkazů k zastřelení. Jindy se soupisy dochovaly, např. podle

⁵²⁵Za nejmírnější z věznic Ústředního aparátu NKVD se prý pokládala Butyrská věznice, v pořadí „obávanosti“ následovalo „vnitřní“ vězení na Lubjance, pak Lefortovská věznice, a nejhorší byly mučírny Suchanovky.

⁵²⁶Jedním z prvních vězňů byl už od května 1939 Dmitrij Alexandrovič Bystroletov, všestranný lékař, právník, umělec, spisovatel a cestovatel, který měl vazby na Československo (např. získal doktorát práva na Karlově univerzitě). O svém věznění napsal vzpomínky „Hostina nesmrtelných“, jež jsou cenným pramenem k historii Suchanovky.

⁵²⁷Blíže k historii věznice viz Golovkova, L. A.: Suchanovskaja t'urma.

rozhodnutí Politbyra ze 17. ledna 1940 bylo ze 457 souzených navrženo k zastřelení 346 osob (mezi nimi známí umělci Babel, Mejerchold a Kolcov). Po dvouleté přestávce se v roce 1939 oživila činnost Komise Politbyra pro soudní záležitosti, která znovu začala prohlížet rozsudky Vojenského kolegia Nejvyššího soudu. V letech 1939–1941 se tyto rozsudky týkaly dvou skupin souzených. Zpočátku bylo nejvíce osob, k jejichž zatčení došlo ještě za Velkého teroru, ale vyšetřování nebylo z různých příčin dokončeno. Sem patří popravy Ondřeje Micháska a Franze Neumanna, o nichž jsme se již zmínili v kapitole o Donském hřbitově.⁵²⁸ Druhou skupinu tvořili noví zatčení, mezi nimiž převažovali pracovníci NKVD z časů „ježovščiny“, jejichž prostřednictvím se Velký teror uskutečňoval. Jejich systematické zatýkání začalo už na podzim 1938, v roce 1939 a počátkem roku 1940 byli většinou zastřeleni.⁵²⁹

V lednu a únoru 1939 bylo v rámci „očisty Moskvy“ zatčeno asi 29 tisíc osob, pokládaných za asociální živly, i když mnozí z nich přišli o stálé zaměstnání z politických důvodů. Dochovalo se několik soupisů osob souzených Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR z let 1939–1942, někdy i s rukopisnými poznámkami Stalina; např. na první stránce výroku Vojenského kolegia z února 1940 o zastřelení tří set „profesionálních banditů“ je Stalinovo doporučení „Postřílejte 600 lidí“. Dodnes se neví, zda tito popravení skončili na Kommunarce, nebo v Butovu. A podobně je tomu i u poprav za rok 1940 a 1941. Až po začátku války s Německem došlo k zásadní změně – Butovská střelnice přešla od Moskevské správy NKVD do kompetence Ústředního aparátu NKVD, a tak se i popravy na základě rozsudků soudních orgánů a pochovávání těl už odehrávaly v Butovu.⁵³⁰ Uvádí se, že v roce 1939 vynesly vojenská kolegia, tribunály a OSO NKVD celkem 2601 rozsudků trestu smrti (ze 66 227 odsouzených) a v roce 1940 celkem 1863 takových rozsudků (ze 75 126 odsouzených osob).⁵³¹ K jistému náznačce cílených represí došlo v souvislosti s vraždou L. D. Trockého (zemřel 21. 4. 1940), kdy lidový komisař NKVD L. Berija vydal nařízení o likvidaci „aktivních trockistů“, vězněných v gulazích.⁵³²

⁵²⁸Michásek byl souzen na prvním obnoveném zasedání Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR 20. 2. 1939 a téhož dne byl zastřelen, Neumanna to postihlo 7. 3. 1939.

⁵²⁹Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 581-582.

⁵³⁰Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 144.

⁵³¹Kudrjavcev, V. – Trusov, A.: Političeskaja justicija, s. 314; Mozochin, O. B.: Pravo na repressii, s. 342 a 350; jiný údaj uvádějí Malko, A.V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 161 (2552 trestů smrti v roce 1939, 1649 v roce 1940).

⁵³²Malkov, A.V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň, s. 161.

Nové represe byly spojeny se sovětskou anexí území Polska a Rumunska. Směřovaly zvláště proti obyvatelům východního Polska, neboť toto území po předchozí dohodě Stalina s Hitlerem připadlo Sovětskému svazu. I tady začalo hledání třídních nepřátel a špiónů, následovalo masové zatýkání a deportace do východních oblastí SSSR a na Sibiř. Je pravděpodobné, že mnohé případy likvidace potenciálních nepřátel sovětského režimu provedly mimosoudní cestou vojenské a bezpečnostní orgány. Bylo tomu tak i při hromadné vraždě příslušníků polské inteligence, jež vešla ve známost jako „katyňský zločin“. Na základě rozhodnutí politbyra ÚV VKS(b) z 5. března 1940 měly orgány NKVD zastřelit 25 700 „bývalých důstojníků polské armády, bývalých příslušníků polské policie a zpravodajské služby, členů polských nacionalistických kontrarevolučních stran, členů ilegálních kontrarevolučních povstaleckých organizací, přeběhlíků aj.“ Usnesení je charakterizovalo též jako polské důstojníky, policisty, četníky, dozorce, úředníky, statkáře, fabrikanty a vyzvědače. „Všichni jsou zavilými nepřáteli sovětské moci, naplněnými nenávistí k sovětskému zřízení“.⁵³³ Byli zajati nebo zatčeni vesměs hned po vstupu sovětských vojsk na polské území v září 1939 a drženi v zajateckých táborech až do jara 1940, kdy byli zastřeleni (necelých 15 tisíc z nich leží na pohřebištích v Katyni u Smolenska, Medném u Tveru a Charkově, asi 7 tisíc bylo patrně popraveno ve věznicích západní Ukrajiny a Běloruska, o osudu zbývajících 4 tisíc Poláků určených k likvidaci se dosud nic bližšího neví). Mezi zastřelenými bylo asi 250 mužů, kteří se narodili na území dnešní České republiky, převážně v oblasti Těšínska (dalších 250 mužů na tomto území v době začátku války bydlelo).⁵³⁴ Je zajímavé, že těchto poprav se v roli katů účastnili i příslušníci popravčího komanda Vasilije Blochina z Moskvy.

K výraznému zostření teroru došlo v souvislosti s válečným napadením Sovětského svazu v roce 1941. Obdobou preventivních poprav politických vězňů před evakuací věznic z přífrontového pásma na západě země⁵³⁵ byla patrně žádost Beriji a Merkulova ze 27. června 1941 o Stalinův souhlas se zastřelením 1 302 zatčených a vězněných osob, které se nacházely ve věznicích Moskvy a jejího okolí. Víme také, že během tří dnů v červenci 1941 bylo v Moskvě zastřeleno 535 osob, většinou podle rozsudků

⁵³³Faksimile usnesení politbyra viz např. Katyń. Dokumenty zbrodni. T. 1. Warszawa 1995, s. 471-474.

⁵³⁴Borák, Mečislav: Katyňský zločin a jeho oběti z Těšínského Slezska. Časopis Slezského zemského muzea, série B, r. 55, 2006, č. 3. s. 219; Týž: Ofiary Zbrodni Katyńskiej z obszaru byłej Czechosłowacji. Opava 2011.

⁵³⁵Zatímco známe již několik Čechů a československých občanů, kteří byli zastřeleni při vyklizování věznic na západní Ukrajině, v Moskvě se nám dosud žádnou takovou obět nepodařilo zjistit.

Vojenského kolegia Nejvyššího soudu. A v době, kdy se fronta už přiblížila těsně k Moskvě, 16. října 1941, se zde uskutečnila největší poprava od dob Velkého teroru – v jediném dni bylo zastřeleno 222 osob.⁵³⁶ Nicméně období Velké vlastenecké války a následujících dvou let po ní stále patří z hlediska zjištění míry politických represí k těm nejméně prozkoumaným. Od 17. listopadu 1941 získala Zvláštní porada (OSO) NKVD opět právo vynášet rozsudky trestu smrti. Vykonáváním rozsudků byly pověřeny místní orgány NKVD, jež měly splnit příkaz do 24 hodin po telegrafickém oznámení popravy. Ze statistických výkazů vyplývá, že v letech 1942–1944 odsoudilo OSO k zastřelení 10 101 osob, v naprosté většině již v roce 1942. Pro Moskvu se doklady o střílení na základě rozsudků OSO takřka nedochovaly, popravy se odehrávaly převážně v jiných regionech.⁵³⁷

Mnohem více dokumentů se vztahuje k činnosti vojenských tribunálů. K těm hlavním v Moskvě patřily už od druhé poloviny třicátých let Vojenský tribunál Moskevského vojenského okruhu a Vojenský tribunál vojsk NKVD Moskevského okruhu. Od roku 1941 počet tribunálů výrazně vzrostl, protože nyní vznikaly nejen na úrovni vojenských okruhů, frontů a armád, ale i u divizí, brigád a jiných samostatných jednotek. Vznikly tak nové tribunály Moskevského vojenského okruhu – Možajský, Serpuchovský, Zagorský, Kolomenský aj. Moskevský městský soud se od 25. října 1941 přeměnil ve Vojenský tribunál města Moskvy se stálým zasedáním v jednotlivých okresech, kde fakticky vznikly okresní vojenské tribunály. Nadřízenou instancí se pro Vojenský tribunál města Moskvy stal Vojenský tribunál Moskevského vojenského okruhu. Se začátkem války role vojenských tribunálů výrazně vzrostla, podstatně se rozšířil okruh souzených provinění (téměř na celé spektrum článků Trestního zákoníku), rozsudky byly konečné bez možnosti odvolání. Badatel A. Roginskij uvádí, že zvláště mnoho rozsudků smrti vynesly tribunály dislokované v Moskvě a Moskevské oblasti v roce 1942, což bylo způsobeno ztřeštěním soudních předpisů i skutečností, že tribunály už rozhodovaly případy i z území, které se nacházelo pod německou okupací. Praxe moskevských tribunálů se tak stala jakýmsi modelem pro činnost vojenských tribunálů v dalších letech.⁵³⁸

⁵³⁶Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, s. 500; Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s.

147; Táž: Moskovskije rasstrely.
⁵³⁷Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 582-584.

⁵³⁸Tamtéž, s. 584-585.

Z této doby mimořádně pohnuté doby nemáme prozatím informace o politicky motivovaných popravách Čechů a Čechoslováků, jež by se odehrály v Moskvě. Jedinou výjimkou prozatím je

Vladimír Goldberger,

narozený patrně v Jeltavě na Třebíčsku v místní židovské komunitě. Byl komisařem pěchotního vlaku a zrovna se léčil ve vojenské nemocnici v Kalininu, když byl 10. února 1942 zatčen a obviněn ze služby německým okupantům a kontrarevoluční agitace mezi sovětskými válečnými zajatci. Vojenský tribunál Moskevské vojenské oblasti jej 17. června 1942 za špionáž a protisovětskou agitaci odsoudil k trestu smrti, který byl čtyři dny poté vykonán. Leží pravděpodobně na pohřebišti v Kommunarce, v únoru 1957 byl rehabilitován.⁵³⁹

Poválečné politické popravky

Válečný stav byl v Sovětském svazu zrušen v září 1945 (kromě Pobaltí a západních oblastí Ukrajiny a Běloruska, kde k tomu došlo až v červenci 1946), ale orgány vojenské justice, vojenské tribunály a VKNS, dále vynášely rozsudky smrti u případů šetřených orgány NKVD, NKGB nebo Smerš. Zvláště časté to bylo u operačních skupin NKVD působících v místech dislokace sovětských vojsk na hranicemi SSSR. Ke dni 26. květnu 1947 byl v Sovětském svazu zrušen trest smrti (nejvyšším trestem bylo 25 let odnětí svobody) a po tři roky k popravám nedocházelo (někdy se uvádí existence tajného oběžníku, který popravky za jistých okolností dovoloval, nicméně to nebylo archivně doloženo).⁵⁴⁰ Nejasné tak zůstávají osudy **Jiřího Raaba**, který pocházel z židovské rodiny z pozdějšího území Československa, žil v Moskvě, a byl zatčen 12. dubna 1948. Přestože v té době trest smrti již neplatil, je Raab v Martyrologu zastřelených v Moskvě a moskevské oblasti uveden.⁵⁴¹

Od 12. ledna 1950 byl trest smrti opět zaveden, a v dubnu byly v Moskvě opět vykonány první popravky z politických důvodů. Mezi zastřelenými byli „vedoucí záškodnické podvratné práce ve straně“ v rámci tzv. leningradského případu, činovníci

⁵³⁹Žertvy politického teroru v SSSR; Zachoroněnije v Kommunarke, spisok po godam; Martirolog rassstreljannyh v Moskve i Moskovskoj oblasti, Muzeum A. Sacharova.

⁵⁴⁰Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 586-587.

⁵⁴¹Viz databázi Muzea A. Sacharova, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=17127>. Jeho vyšetřovací spis (CA FSB, f. 7, d. R-39812) by problém zřejmě nevyřešil, neboť v něm údaje o soudu i exekuci chybějí.

Židovského antifašistického výboru, vysocí důstojníci, kteří Stalinovi připadali příliš samostatní nebo ti, kteří prošli zajetím atd. Avšak většinu zastřelených v letech 1950–1953 netvořili sovětsí občané, nýbrž obyvatelé Německa a Rakouska, odsouzení sovětskými vojenskými tribunály v zahraničí.⁵⁴²

Po vstupu Rudé armády na území Německa soudily německé občany (bývalé vojáky i civilisty) sovětské vojenské tribunály divizí, sborů, armád i frontů, nebo vojenské tribunály v rámci sovětské vojenské administrace v příslušných zemích a provinciích Německa. Nejvyšším orgánem byl Vojenský tribunál Skupiny sovětských okupačních vojsk v Německu (GSOVG). V letech 1945–1947 vynesly vojenské tribunály několik tisíc rozsudků smrti. Kromě toho zde současně působily i německé soudy. Po vzniku Německé demokratické republiky v roce 1949 se soudní kompetence rozdělily tak, že sovětské tribunály si ponechaly právo rozhodovat i o německých občanech v případě válečných zločinů i provinění proti sovětskému režimu (dle článku 58, odst. 2–14 Trestního zákoníku). Všechny dosud zjištěné rozsudky smrti, vynesené nad německými občany po obnovení trestu smrti v letech 1950–1953 na území Německa sovětskými soudními orgány, vynesl jediný tribunál – Vojenský tribunál GSOVG (VT v/č [vojenskoj časti, vojenského útvaru] 48240). Podobně tomu bylo v Rakousku, kde šlo o Vojenský tribunál Ústřední skupiny vojsk (VT v/č 28990). Dohromady odsoudily v uvedeném období k smrti něco přes tisíc osob.⁵⁴³

Téměř všichni byli odsouzeni za špionáž ve prospěch zahraničních rozvědek. Z hlediska struktury patřili k různým sociálním skupinám a profesím, bylo mezi nimi hodně mládeže. Převážně se jednalo o řadové občany. Po vynesení rozsudku se materiály odsouzeného posílaly k potvrzení do Moskvy, kam byli vzápětí převezeni i odsouzení, buď přes průchozí věznici v Brestu, nebo přímo do Butyrské věznice v Moskvě. Tady odsouzené stříleli nedlouho poté, co byla odmítnuta jejich žádost o milost. Není zcela jasné, proč stálo úřadům zato vozit odsouzené k zastřelení dva tisíce kilometrů daleko, když je mohli popravit přímo v Německu, jak se to běžně dělalo v letech 1945–1947. Podle A. Roglinského se orgány MKG SSSR zřejmě domnívaly, že v Sovětském svazu se popravy i místo pochování obětí snáze utají. Dochovaly se doklady

⁵⁴²Roginskij, A. B.: Posleslovije, s. 587-588.

⁵⁴³Tamtéž, s. 588-589.

o téměř tisícovce odsouzených, jejichž těla byla po vykonání rozsudku spálena v Donském krematoriu.⁵⁴⁴

Našli jsme mezi nimi i 27 osob původem z Československa. Naprosto všichni byli obviněni ze špionáže, někteří navíc i z protisovětské agitace.

Ludmila Zwinger

byla zastřelena jako první z nich, už 28. srpna 1950. Navíc to byla jediná žena mezi odsouzenými, a jako jediná z nich se hlásila k české národnosti. Pocházela z Brodku⁵⁴⁵ a zřejmě se do Vídně, kde v době zatčení bydlela, provdala. Víme o ní už jen to, že vystudovala střední školu a údajně byla členkou Komunistické strany Rakouska. Byla zatčena 8. července 1949, tedy v době, kdy byl trest smrti zrušen, a tudíž i svou údajnou trestnou činnost musela spáchat před tím, než ji zákon znovu začal trestat smrtí. Vojenský tribunál to však nevzal v úvahu a pouhé tři týdny po opětovném zavedení trestu smrti, 21. ledna 1950, jí takový trest vyměřil. Až 30. června 1998 potvrdil Hlavní vojenský prokurátor Ruské federace, že její odsouzení i poprava byly nezákonné.

Byla odsouzena sovětským vojenským tribunálem v Rakousku (VT v/č 28990), před nímž se ocitly ještě další dvě osoby z této skupiny.

Zoltán Babak

také nebyl Němec, nýbrž Maďar z Podkarpatské Rusi, kde se ve Veliké Dobroni poblíž Užhorodu už v dobách Československa narodil. Žil ale ve Vídni, kde vystudoval průmyslovku. Obžaloba mu přičetla vskutku mimořádný rozsah špionážní činnosti – měl pracovat pro americkou, anglickou i francouzskou rozvědku. Byl zastřelen 22. září 1952, rehabilitován až v únoru 2001.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴Tamtéž, s. 573, 588-589. Uvádí, že v ruském soupise obětí Donského hřbitova jsou uvedeny životopisy 674 osob deportovaných z Německa a Rakouska v letech 1950–1953 a zastřelených v Moskvě. Viz Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče (Donskoj krematorij). Kniha pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2005; „Erschossen in Moskau...” Die deutschen Opfer des Stalinismus auf dem Moskauer Friedhof Donskoje 1950–1953. Herausgegeben vom Arsenij Roginskij, Jörg Rudolf, Frank Drauschke und Anna Kaminsky. 3. Auflage, Berlin 2008. Autoři v tomto přepracovaném vydání (první vyšlo v roce 2005) již uvádějí údaje o 927 po válce odsouzených a v Moskvě popravených Němcích (převážně z Německé demokratické republiky, ale též ze Západního Berlína a západního Německa), z nichž 4 zemřeli ve vězení ještě před popravou. Seznam těchto osob (Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten...) je rovněž na www.edition-wahrzeit.de/donskoj_liste_web.PDF [cit. 26. 8. 2013]; viz též např. Grimm, Peter: Zum Erschießen nach Moskau. In: Horch und Guck, Heft 59, 2008, Nr 1, S. 18-21.

⁵⁴⁵Není upřesněno, zda se jednalo o Brodek u Přerova, Prostějova, Konice nebo Nezamyslic. Viz Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 498.

⁵⁴⁶Tamtéž, s. 31.

Franz Sellner

byl tím třetím souzeným v Rakousku. Rodák z Brna, který se hlásil jako Rakušan. Vystudoval střední školu, žil ve Vídni a živil se jako šofér u Sovětské naftové správy v Rakousku. Proto jistě nebylo těžké najít pro obvinění ze špionáže vhodnou záminku; 9. října 1951 byl zastřelen.⁵⁴⁷

Ostatních 24 obviněných soudil tribunál Skupiny sovětských okupačních vojsk v Německu (VT v/č 48240). Až na dva se všichni hlásili jako Němci.

Wilfried Heil

uváděl rakouskou národnost. Narodil v Olbramicích na Znojemsku, ale žil ve Vídni. Soudili ho však v Německu za špionáž pro Američany, byl zastřelen 31. ledna 1952. Víme o něm ještě, že vystudoval průmyslovku a býval členem Socialistické strany Rakouska.⁵⁴⁸

Karl-Dragotin Laznička

neměl národnost uvedenu. Mohl být docela dobře Rakušan, když se narodil ve Vídni, ale mohl to být i Čech, jak by tomu nasvědčovalo i příjmení zapsané ruskými úředníky. Navíc pracoval až do roku 1949 jako důlní inženýr v uhelném kombinátu ve Falknově (dnes Sokolov) a byl i členem KSČ. Ale mohl se klidně psát i Lasnitschka a hlásit se k Němcům, protože v době zatčení žil už v Charlottenburgu v Západním Berlíně. A jeho druhé křestní jméno odkazuje někam k balkánským Slovanům. Měl dělat špiona pro Angličany a Francouze, byl popraven 22. února 1952.⁵⁴⁹

Celkem 22 osob popravených v této skupině patřilo k bývalým československým Němcům.

Ernst Nahunek.

22letý student lesnické školy, byl jako první z nich zastřelen 6. 11. 1950. Pocházel z obce Fláje (Fleyh) u Duchcova a žil v Eberswalde v Braniborsku. Byl členem Sjednocené socialistické strany Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED), jež vznikla v sovětské okupační zóně násilným sloučením komunistické a sociálně demokratické strany Německa.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷Tamtéž, s. 417.

⁵⁴⁸Tamtéž, s. 486.

⁵⁴⁹Tamtéž, s. 261.

⁵⁵⁰Tamtéž, s. 327.

Wolfgang Heinrich,

student Vysoké technické školy v saských Drážďanech, byl zastřelen jako poslední, až několik týdnů po Stalinově smrti, 31. března 1953. Narodil se v Podmoklech u Děčína a byl nejmladším z této skupiny, dva týdny před popravou měl jednadvacet let. Kromě špionáže jej obvinili i z protisovětské agitace.⁵⁵¹

Rudolf Zechel

z Přítkova (Judendorf) v okrese Teplice-Šanov byl naopak nejstarším, měl 63 let. I když měl střední vzdělání, pracoval jako topič v kasárnách sovětské vojenské jednotky v Halle nad Sálou v Sasku-Anhaltsku, kam se údajně vetřel jako nepřátelský špión. Byl ženatý, měl jedno dítě. Popravili ho 6. května 1952.⁵⁵²

Mladí odsouzení ve věku do třiceti let tvořili polovinu popravených, někteří z nich jen mírně přesahovali dvacítku.

Franz Merten

se narodil v Nové Vsi (Neudorf) na Chomutovsku a bydlel v saském Johanngeorgenstadtu přímo na české hranici, kousek od Nejdku a Božího Daru. Vystudoval střední školu a v době zatčení byl bez zaměstnání. Byl zastřelen 22. srpna 1951.⁵⁵³

Richard Wildner

pocházel z Aše a žil v Schönewaldu v okrese Nauen v Braniborsku. Byl zámečnickem ve firmě Gressi, jako špión americké rozvědky byl zastřelen 11. září 1951.⁵⁵⁴

Alfred Weigel

byl ze Svadova (Schwaden) u Ústí nad Labem, jako rolník hospodařil v obci Zeppelin v okrese Güstrow v Meklenbursku. Obvinili ho, že byl ve spojení s protistátní Skupinou boje proti nelidskosti, ze šíření protisovětské literatury, z protisovětské propagandy a samozřejmě i ze špionáže. Byl popraven 13. srpna 1952.⁵⁵⁵

⁵⁵¹Tamtéž, s. 486.

⁵⁵²Tamtéž, s. 500; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten... č. 918.

⁵⁵³Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 307.

⁵⁵⁴Tamtéž, s. 91.

⁵⁵⁵Tamtéž, s. 79.

Anton Friedl

pocházel ze Smrčiny (Ermesgrün) ma Chebsku, měl střední vzdělání a pracoval jako zřízenec u Správy textilních podniků města Gera v Durynsku. Za špionáž pro Američany byl 21. 3. 1951 zastřelen.⁵⁵⁶

Günther Hurniak⁵⁵⁷

se narodil v Novém Bohumíně, byl ženatý a měl už dvě děti. Žil ve Wilmersdorfu v Západním Berlíně, zastřelen byl 10. září 1952.⁵⁵⁸

Alfred Heil

byl z Oder na Novojičínsku, žil v městě Brün v okrese Hildburghausen v Duryňsku a popravili ho 9. května 1952.⁵⁵⁹

Ludwig Illinger

z Teplic-Šanova pracoval jako kladeč trub u stavební firmy Bau-union v Berlíně, měl dvě děti; popraven byl 1. března 1952.⁵⁶⁰

Friedrich-Edgar Prautsch

byl studentem Vysoké politické školy, pocházel z Býnova (Bünauburg) na Děčínsku. Žil sice v Západním Berlíně, ale souzen byl za špionáž v sovětské okupační zóně Německa. Zastřelili ho 20. března 1952.⁵⁶¹

Hubert Krejnny

z Teplic-Šanova byl zastřelen téhož dne. Měl dvaadvacet let, v době zatčení žil v braniborském Juterborgu.⁵⁶²

Dva z popravených patřili k tzv. spišským Němcům, jejichž předkové přišli k Dunajci až ze Švábska a pojmenovali tak i své osady u Spišské Staré Vsi.

⁵⁵⁶Tamtéž, s. 483.

⁵⁵⁷Není vyloučeno, že ruskou transkripcí příjmení „Churniak“ převedli němečtí zpracovatelé listiny obětí příliš doslovně a že dotýčný se mohl psát Gorniak nebo původně Górníak, jak je na Těšínském Slezsku obvyklé (převážně tam dosud žije padesát osob tohoto příjmení, zatímco Hurniak ani jediný).

⁵⁵⁸Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 498; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 331; Rudolph, Jörg – Drauschke, Frank – Sachse, Alexander: Hingerichtet in Moskau. Opfer des Stalinismus aus Berlin 1950–1953. Berlin 2007, s. 101.

⁵⁵⁹Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 486.

⁵⁶⁰Tamtéž, s. 195; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 337.

⁵⁶¹Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 374; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 625; Rudolph, J. – Drauschke, F. – Sachse, A.: Hingerichtet in Moskau, s. 113.

⁵⁶²Přepis ruské transkripce příjmení „Krajni“ byl ponechán ve znění německé evidence „Krejny“ (v severozápadních Čechách je jméno Krejný dodnes poměrně časté); Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 421; Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 242.

Wilhelm Alexy

se narodil v osadě Unterschwaben (Červený Kláštor), žil v bavorském Kulmbachu a v době zatčení byl bez zaměstnání.

Johann Friedrich

se narodil v Oberschwaben (součást Staré Vsi, Altendorf) a působil jako překladatel na pracovním úřadě v Neustrelitz v Meklenbursku.

Oba byli vojenským tribunálem 10. září 1951 za špionáž pro americkou rozvědku odsouzeni k trestu smrti, 30. listopadu jim byla zamítnuta žádost o milost a společně byli 6. prosince 1951 zastřeleni.⁵⁶³

Přestože v této skupině 22 původem „československých“ Němců bylo i několik starších osob, věkový průměr skupiny činil 31 let. Přesně tolik měl

Rudolf Drexler

z Novosedlic (Weisskirchlitz) z teplického okresu, který působil jako soudce Městského soudu ve Weissenfels v Sasku-Anhaltsku. Byl ženatý a měl již tři děti, nicméně i jeho žádost o milost byla zamítnuta a 1. října 1951 byl zastřelen.⁵⁶⁴

Josef Löschner

byl z Jiřetína pod Jedlovou (St. Georgenthal) na Děčínsku, pracoval jako pomocný dělník u firmy Oskar Schuster v Grossenheinu v Sasku. I on měl tři děti; byl zastřelen 22. srpna 1951.⁵⁶⁵

U posledních šesti odsouzených bohužel nevíme, kde v době svého zatčení v Německu žili a pracovali, nicméně víme, odkud pocházeli.

Johann Jirschinetz

se narodil v Jenišově Újezdu (Lang-Ugest) u Bíliny, bylo mu čtyřicet a také měl tři děti; byl zastřelen 17. července 1951.⁵⁶⁶ Spolu s ním byl 19. dubna 1951 odsouzen k smrti

Josef Türl,

také rodák z Jenišova Újezdu, který byl zastřelen už o den dříve, 16. července 1951.⁵⁶⁷

⁵⁶³Tamtéž, s.15, 483; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 4, 190.

⁵⁶⁴Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s.155; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 126.

⁵⁶⁵Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 272; Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., č. 481.

⁵⁶⁶Tamtéž, č. 349.

⁵⁶⁷Tamtéž, č. 854.

Karl Kohlschütter

pocházel ze Všebořic (Schöbritz) v okrese Ústí nad Labem, měl 52 let a zastřelili ho 9. ledna 1952.⁵⁶⁸

Karl Kügler

byl z Podmokel (Bodenbach) na Děčínsku, měl 57 let a byl zastřelen 7. února 1951.⁵⁶⁹

Otto Wendler

pocházel z Lindavy (Lindenau) u České Lípy, byl zastřelen 26. srpna 1952.⁵⁷⁰

Erhard Palme

byl rodák z Varnsdorfu-Studánky (Schönborn). Zastřelili ho 24. dubna 1951, měsíc po jeho jednadvacátých narozeninách. Byl už ženatý a měl jedno dítě.⁵⁷¹

K „československým“ obětem perzekuce, jejichž ostatky spočívají na Donském hřbitově, můžeme volně přidat i jednoho moskevského Rusa.

Nikolaj Sergejevič Jerofejev

byl inženýrem. Na rozdíl od předchozích obětí nebyl deportován do Moskvy z Německa, ale z Československa, a soudil ho Vojenský tribunál Nejvyššího soudu SSSR. Odešel sice v roce 1927 ze Sovětského svazu do Německa, za války však přesídlil do Prahy, a tam jej 24. května 1945 zatkl sovětské orgány *Smerš*, jež v duchu svého označení (*Smrt špionům*, Smrt špionům) vyhledávaly na území obsazeném Sovětskou armádou nepřátelské živly. Příslušníci „bílé“ migrace z Ruska k nim jednoznačně patřili. Známe několik set těchto emigrantů, kteří byli těsně po válce deportováni z Československa do Sovětského svazu a mnozí z nich tam zahynuli ve věznicích nebo v gulazích. Soudily je sice vojenské tribunály, ale vynesení rozsudku trestu smrti nebylo u nikoho z nich doloženo. Příklad Nikolaje Jerofejeva je tudíž výjimkou. Žil na konci války v Praze a živil se překlady technické literatury. Nevlastnil československý pas, běženecký „Nansenův pas“ sovětské úřady neuznávaly, takže byl v evidenci veden jako osoba bez občanství. Proč se dostal před soud až za více než šest let po svém zatčení, nevíme. Byl obviněn ze špionáže a kontrarevoluční propagandy, na zasedání Vojenského

⁵⁶⁸Tamtéž, č. 406.

⁵⁶⁹Tamtéž, č. 429.

⁵⁷⁰Tamtéž, č. 888.

⁵⁷¹Tamtéž, č. 596.

kolegia Nejvyššího soudu 21. prosince 1951 odsouzen k trestu smrti a 20. března 1952 byl zastřelen; 28. dubna 1992 byl rehabilitován.⁵⁷²

Těla zastřelených osob byla zpopelněna v Donském krematoriu a jejich prach byl uložen do země na Novém Donském hřbitově. Konkrétní místo uložení ostatků jednotlivých osob nelze zjistit, k uctění jejich památky slouží společné hroby. Hrob č. 2, v němž je uložen „nevyzvednutý popel“ z let 1943–1944, se nachází hned za společným hrobem č. 1, k němuž vedou hřbitovní směrovky. Poválečné oběti represí jsou uloženy v hrobě č. 3, poněkud vpravo na přístupu k dobře viditelnému památníku vojáků z Velké vlastenecké války. U vstupu do prostoru ohraničeného vzrostlými ozdobnými smrky a keři je nenápadné označení „Společný hrob č. 3 nevyzvednutého popela z let 1945–1989“. Je tu lavička a vedle ní vitrína ze skla a kovu, v níž jsou umístěny jmenné seznamy obětí politických represí zpopelněných v Donském krematoriu a pochovaných na Novém Donském hřbitově. Ve středu zatravněného osmiúhelníku s květinovou výzdobou a deskou s nápisem „Památce obětem politických represí 1945–1953“ stojí bronzová socha truchlící ženy.⁵⁷³ Kolem jsou kruhovitě rozmístěny pamětní desky k uctění nejrůznějších skupin obětí politických represí – uprostřed jsou desky na památku zastřelených z Leningradu, pamětní deska vedoucím a členům Židovského antifašistického výboru v SSSR, zastřeleným 12. srpna 1952,⁵⁷⁴ pamětní deska sovětským vojákům – obětem politických represí z let 1945–1951, deska na památku zastřelených krymských vojenských a státních činitelů, deska s japonským a ruským nápisem „Zde odpočívají japonští vojáci“,⁵⁷⁵ desky věnované polským vojenským a státním činitelům aj.⁵⁷⁶ Bývalí političtí vězni tu vztyčili samostatnou černou desku s nápisem „Padlým obětem politických represí 1945–1952“.⁵⁷⁷ A projevu úcty se dočkali

⁵⁷²Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče, s. 166; Bystrov, Vladimir: Únosy československých občanů, s. 80.

⁵⁷³Autory památníku jsou architekt A. I. Muronskij a sochař F.M. Sogojan, odhalen byl v lednu 1996 z iniciativy města Moskvy. Viz elektronická databáze Muzea A. Sacharova „Pamjatniki žertvam političeskich repressij na territorii byvšego SSSR. Rossija, g. Moskva“, <http://www.sakharov-center.ru> [cit. 29. 8. 2013].

⁵⁷⁴Tamtéž. Deska byla odhalena v roce 2004 iniciativou Mezinárodního kulturního centra Solomona Michoelse.

⁵⁷⁵Tamtéž. Deska byla pořízena Všeruským sdružením bývalých válečných zajatců v roce 1993.

⁵⁷⁶Tamtéž. Pomníky věnované brigádnímu generálovi Leopoldu Okulickému, veliteli polské Zemské armády, a Stanisławu Jasiukowiczovi, zástupci vládního zmocněnce pro polská území obsazovaná Sovětskou armádou, kteří byli v roce 1946 umučeni na Butyrkách.

⁵⁷⁷Tamtéž. Deska byla odhalena v roce 1994 z iniciativy a na náklady Moskevské společenské skupiny pro zvěčnění památky obětí politických represí pod vedením M. B. Mindlina.

i popravení němečtí a rakouští občané, jejichž osudy jsme si připomínali. Týkají se jich pamětní desky v němčině a ruštině, první s textem „Památce německých občanů – obětí politických represí 1950–1953“, druhá je věnována „Památce zde pohřbených Rakušane a Rakušanů, kteří se stali v letech 1950–1953 oběťmi politických represí.“⁵⁷⁸

⁵⁷⁸Tamtéž. Na první desce je poznámka, že jmenný soupis obětí se nachází v budově hřbitovní správy; byla odhalena v roce 2005.

Závěr

Už první uprchlíci před bolševickou revolucí a repatrianti z Ruska a Ukrajiny přinášeli zprávy o politických represích nového režimu, jimž jsou vystaveni i tamní Češi a osoby původem z českých zemí. Někdy je šlo jen obtížně odlišit od krutostí spjatých s občanskou válkou, jež po několik let zmítala zemí sovětů a způsobila nezměrné oběti. Seznamy osob postižených represemi se však objevovaly v hlášeních československých diplomatů i později, až se staly na celé meziválečné období trvalou součástí diplomatických hlášení. S upevňováním komunistického režimu v Sovětském svazu byl politický charakter represí vůči obyvatelům země stále zjevnější. Represe postihly i příslušníky tradiční české menšiny a obyvatele českých zemí, kteří odjeli na východ za prací nebo je tam zavály dějinné události. K postiženým patřili starousedlíci, kteří odešli do Ruska za prací ještě za cara a díky svým schopnostem tu získali takové postavení, že je nový režim začal považovat za třídní nepřátele. Do stejné situace se záhy dostali i početní rolníci v českých osadách na Ukrajině a v Rusku, kteří byli kvůli dobrým výsledkům hospodaření označeni za kulaky. Také bývalí váleční zajatci z první světové války a zvláště českoslovenští legionáři, kteří se nevrátili do vlasti a založili si rodiny a životní existenci v Sovětském svazu, byli vystaveni represím. Ty potkaly i emigranty ze dvacátých a třicátých let, odborníky v různých profesích přicházející jako vítání specialisté na pomoc sovětskému průmyslu, členy družstev a výrobních komun, a nakonec i politické emigranty a naivní nadšence, kteří uvěřili heslům komunistické propagandy. K největšímu vyostření politických represí došlo na konci třicátých let, kdy bylo na základě vykonstruovaných obvinění ze špionáže či protisovětských postojů popraveno několik set Čechoslováků. Zprávy o tom se k nám většinou už nedostaly, zmínky o represích tehdy ubývají i z diplomatických hlášení. Po roce 1939 se represe rozšířily i na české usedlíky na územích, která byla obsazena Sovětským svazem, zvláště na Volyni, v Bukovině a Besarábii. V gulazích obvykle končili i četní emigranti, kteří utíkali do SSSR před nacisty či maďarskými fašisty. Za války a krátce po ní pak byli perzekvováni Němci původem z Československa, s koncem války se represe dostaly až na československé území. Mnoho osob, zvláště z kruhů předválečné ruské a ukrajinské emigrace, bylo internováno a posléze odvečeno do sovětských táborů. Podstatně větší počet deportovaných tehdy postihl Slovensko a zvláště Podkarpatskou Rus, která se

ocitla v rámci Sovětského svazu. Mimořádně tíživý byl též osud mnoha desítek tisíc válečných zajatců původem z Československa, i když vojáky nepřátelských armád z pochopitelných důvodů za přímé oběti perzekuce nelze pokládat.

K obvyklým formám politických represí patřilo vypovězení ze země, zákazy pobytu v některých městech a oblastech nebo naopak příkazy k pobytu ve vymezených oblastech na Sibiři, ve střední Asii či na Dálném Východě, dlouhodobé vyhnanství, vysídlení a nucené přesídlení, internace v pracovních koloniích a táborech různého druhu, věznění v pověstných gulazích a jiných vězeňských zařízeních. Nejostřejší formou represí byly popravy zastřelením, nařizované z politických důvodů především mimosoudními orgány. Dosud se nám podařilo zjistit a verifikovat 1 230 takto popravených Čechů, bývalých československých občanů a obyvatel českých zemí. Z torzovitých archivních zdrojů sice šlo předpokládat, že počet českých a československých obětí represí v SSSR půjde do tisíců, hlavně pokud se týká osob, jež zemřely v gulazích, věznicích či ve vyhnanství, avšak tak vysoký počet popravených osob, navíc dosud ještě neúplný, neboť se stále objevují nové archivní doklady, jsme v našem výzkumu nepředpokládali. Vždyť počet osob popravených za skoro celou dobu existence Československé republiky (od roku 1918 do roku 1989, s vynecháním období nacistické okupace v letech 1939–1945) byl dokonce o něco nižší, činil 1 207 poprav, ale z toho jen asi 21 % (tj. 227 nebo 248 poprav)⁵⁷⁹ bylo z politických důvodů (uskutečnil je komunistický režim po roce 1948), zatímco ony sovětské popravy byly politické všechny, takže jich vlastně bylo pětikrát tolik. A můžeme je spolehlivě prokázat, neboť archivní doklady o nich sovětský režim pečlivě uchovával (na rozdíl od jiných druhů represí).

Tato monografie pojednává o Moskvě, kde jsme na každém z pěti pietně upravených pohřebišť obětí politických represí našli několik Čechů nebo Čechoslováků. V parčíku u nemocnice Jauza leží tři z nich, zastřelení v polovině dvacátých let. Vagaňkovský hřbitov ukrývá ostatky dvou osob, zastřelených počátkem třicátých let. Donský hřbitov je místem posledního odpočinku 37 osob, jež zde byly zakopány nebo tu byl po zpopelnění

⁵⁷⁹V předválečné ČSR byly odsouzeny k smrti 433 osoby, ale popraveno jen 21 osob, protože prezidenti Masaryk i Beneš udělovali milosti. Většinu poprav v ČSR nařídily až „retribuční“ mimořádné lidové soudy, jež v prvních letech po II. světové válce soudily válečné zločince, zrádce a kolaboranty (61 %). Politické popravy se konaly jen za Gottwalda (189), Zápotockého (47) a Novotného (12). Trest smrti byl v ČSFR zrušen 1. 7. 1990. Viz Liška, Otakar a kol.: *Vykonané tresty smrti. Československo 1918–1989*. Praha 2000, s. 25, 153–154, 216; do počtu 227 poprav nejsou započteny popravy vysokých komunistických funkcionářů, příslušníků Ukrajinské povstalecké armády, Hlinkových gard aj. Viz Rázek, Adolf: *Seznamy popravených. Vykonané tresty smrti z politických důvodů od 25. 2. 1948 do 29. 12. 1989*. Viz <http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-popravenych-politicke-duvody-48-89>.

jejich ostatků v někdejším Donském krematoriu uložen do hromadného hrobu jejich popel. Devět z nich bylo zastřeleno na konci třicátých let, ostatních 28 osob až po válce v letech 1950-1953; většinu z nich tvořili Němci původem z českých zemí, odsouzení za údajnou špionáž sovětskými vojenskými tribunály v Německu a Rakousku. V lese u osady Kommunarka, v někdejším speciálním objektu NKVD, který patřil ústředním orgánům bezpečnosti a sloužil k odpočinku nejvyšších šéfů NKVD, leží 15 Čechů a Čechoslováků. Byli odsouzeni k trestu smrti Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR v letech 1937–1938. Nejvíce obětí, celkem 64, leží na bývalé střelnici NKVD v Butovu, která patřila Správě NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast. Tyto oběti zde byly obvykle i zastřeleny, zatímco na ostatní pohřebiště je přiváželi většinou už mrtvé ze speciálně upravených věznic a sklepení budov NKVD v centru města. Na pohřebišti v Butovu jsou v hromadných hrobech uloženy ostatky více než dvaceti tisíc osob, zastřelených na základě rozhodnutí mimosoudních orgánů v rámci tzv. masových operací NKVD v době Velkého teroru v letech 1937–1938.

Prozatím jsme se tedy dozvěděli o 121 osobách zastřelených v Moskvě z politických důvodů, jejichž životní osudy byly spojeny s Československem. Je to zhruba desetina z celkového počtu takových obětí zjištěných v celém Sovětském svazu, a odpovídá to významu Moskvy jako správního centra země. Ze stejného důvodu mají moskevské oběti poněkud jinou strukturu, než je tomu v ostatních oblastech země. Byly zde soustředěny řídicí elity, profesní a politické špičky, významní představitelé inteligence, zatímco v regionech mezi obětmi převažovali kvalifikovaní dělníci, řemeslníci a také rolníci, obvykle už v podobě kolchozníků. Jen výjimečně byl někdo z nich členem komunistické strany, zatímco v Moskvě tomu bylo zcela naopak.⁵⁸⁰ Také národnostní složení obětí bylo v Moskvě výrazně pestřejší než v regionech: mezi zjištěnými 121 obětmi bylo 46 Čechů (38 %), 44 Němci (36 %),⁵⁸¹ 9 Maďarů (7 %), 6 Židů, 5 Rakušanů, 4 Rusové, 2 Slováci, 2 Srbi a 1 Ukrajinec.

Naprostá většina „československých“ obětí ležících v Moskvě, celkem 86 ze 121 popravených (tj. 71 %), přišla o život v době Velkého teroru, který v celé zemi způsobil násilnou smrt tří čtvrtin milionu obyvatel a tvoří jednoznačnou většinu politických poprav za celé období sovětského režimu, ač trval oficiálně pouhých čtrnáct měsíců v letech 1937 a 1938. Protože v tomto období už evidence represí v aparátu bezpečnosti

⁵⁸⁰V době zatčení však už byly zatýkané osoby ze strany vyloučeny nebo k tomu došlo zpětně, aby zatčení neposkvrnilo čest strany.

⁵⁸¹Počet Němců a Rakušanů výrazně ovlivnila skupina 27 německých a rakouských „prozápádních špiónů“, zastřelených až v letech 1950–1953.

dobře fungovala a vyšetřovací spisy popravených měly být uloženy „věčně“, dochovaly se v poměrně celistvé podobě dodnes. Část z nich je sice stále deponována v málo přístupných bezpečnostních archivech, nicméně téměř všechny spisy osob ležících v Butovu⁵⁸² a zčásti i na Kommunarce⁵⁸³ se nám podařilo prostudovat, neboť byly již předány Státnímu archivu Ruské federace a zpřístupněny badatelům. To vytvořilo podmínky k podrobnější analýze této nejvýznamnější skupiny moskevských obětí.

Do analýzy jsme zařadili všechny československé oběti popravené v letech 1937 a 1938, včetně jedné oběti popravené již v době příprav k zahájení Velkého teroru,⁵⁸⁴ a dvou obětí popravených až v roce 1939, ale zatčených v přímé souvislosti s akcemi Velkého teroru.⁵⁸⁵ Zjistili jsme, že v roce 1937 bylo popraveno 14 osob, zatímco v roce 1938 celkem 70 osob, tedy přesně pětikrát více. Toto zjištění je ve zjevném rozporu s výsledky Velkého teroru za celý Sovětský svaz, neboť podle ověřených statistik teror v zemi kulminoval již v roce 1937. Jak vysvětlit, že Čechoslováci přišli „na řadu“ s tak výrazným zpožděním? Týkalo se to vlastně většiny osob cizího původu, byť to již dávno byli sovětsští občané. Masové represe probíhaly podle předem stanoveného tematického plánu, „národnostní“ operace NKVD a zatýkání „cizinců“ jako potenciálních špiónů začaly až po obvyklých akcích proti kulakům a kontrarevolucionářům, které dominovaly roku 1937. Teprve když byly vyčerpány domácí zásoby „tradičních“ nepřátel sovětského režimu, začala se kritéria výběru obětí aplikovat plošně na celé skupiny obyvatel bez ohledu na skutkovou podstatu údajného provinění, jen podle vnějších charakteristik, a cizí původ patřil k těm snadno zjistitelným. A protože speciální národnostní akce NKVD vůči Čechům vyhlášena nebyla, postupně je s jistým zpožděním přidávali k akcím vůči Polákům, Němcům, Charbincům atd. Nejvíce jich bylo v Moskvě popraveno v červnu 1938 (celkem 22 osob), a známe i několik „hromadných“ poprav, kdy bylo během jednoho dne popraveno více osob, např. 7. dubna a 13. srpna vždy osm osob, 29. května 6 osob atd. Podle místa pohřbení leží 8 obětí Velkého teroru na Donském hřbitově, 14 obětí na Kommunarce a 64 obětí na střelnici v Butovu.

⁵⁸²Nebyl prostudován spis Antonína Urbana, který se v GARFu nepodařilo dohledat, spis Wilhelma Reichelta, který byl převeden do archivu UFSB Kalužské oblasti, a Alexandra Vogela, který je v archivu Hlavní správy Ministerstva vnitra Moskevské oblasti.

⁵⁸³Prostudovány byly zatím jen tři spisy již převedené do GARFu (Konstantin Buttner, Eugen Cserri, Oskar Hirschmann).

⁵⁸⁴Jan Hraše, popravený 1. 2. 1937.

⁵⁸⁵Ondřej Michásek, zatčený za špionáž 12. 6. 1938, popravený 20. 2. 1939; Franz Neumann, zatčený za špionáž 23. 7. 1938, popravený 7. 3. 1939.

Průměrný věk popravených byl poměrně vysoký, činil 43 let,⁵⁸⁶ tedy ročník narození 1895. Tady se Moskva poněkud lišila od regionů, kde byly oběti obvykle mladší; bylo to dáno specifickou strukturou moskevských obětí, příslušníci inteligence a řídicí pracovníci sotva mohli být mladšího věku. Nejsilnější ročníky obětí pocházely právě z devadesátých let 19. století, tedy od 41 let věku (celkem 9 případů) do 49 let (7 případů). Nejstaršími oběťmi byli Viktor Demetrovič z Martina ve věku 62 let a Oskar Müller z Horního Litvínova ve věku 60 let, nejmladší byl Jan Březina z Kolína ve věku 24 let.

Podívejme se nyní, zda profesní struktura obětí skutečně odpovídala zmíněnému předpokladu. Tento „třídní“ ukazatel byl pokládán za natolik významný, že údaj o něm nechybí u žádného z popravených. Našli jsme mezi nimi jen 16 zástupců dělnických povolání a řemesel – dva zámečníci, seřizovač, tavič, dělník v chemičce, topič v kotelně, skladník, truhlář, pekař, klempíř, tkadlec, strojmůdce parního stroje v elektrárně, elektromontér, obuvník, krejčí v textilce. Častější byla pozice mistra a vedoucího (mistr ve vodárně, mistr v závodě obranného průmyslu, mistr-malíř pokojů v Domě sovětů, předák na stavbě, náčelník dílny požárních automobilů, mistr v autoopravně, mistr v tužkárně), nebo pozice pracovníka s vyšší kvalifikací (např. učitel, starší preparátor v naftovém institutu, dispečer dopravy v milici, hudebník, polární letec, inspektor filmexportu, inspektor masné výroby, inspektor vojenských staveb, zástupce vedoucího správy domu-elektromechanik, politický pracovník Kominterny, tři vysokoškolští studenti, literární pracovník a překladatel, tři redaktori, umělec-krajinář v porcelánce, technik letecké fotografie, konstruktér, dva vědečtí pracovníci Akademie věd, knihovník-kunsthistorik, překladatel a bibliograf, kreslič, dozorčí vodárny, správce budov ÚV VKS(b), pracovník OGPU). Ke specialistům patřili inženýři (hlavní inženýr papírenského tratu, inženýr specialista, zemědělský inženýr, chemický inženýr, inženýr v ústavu průmyslové techniky, hlavní inženýr rašeliníště, inženýr autodopravy, textilní inženýr-kontrolor, dopravní inženýr v metru) a ekonomové (vedoucí účetního střediska Kominterny, starší účetní VCIK, ekonom-vědecký pracovník, vedoucí plánovacího oddělení textilky, účetní-ekonom obvodní domovní správy), stejně jako dva vojenští odborníci (major štábu pluku, bývalý velitel a pedagog vojenské vysoké školy). A samozřejmě nechyběli ani úředníci lidových komisariátů, tedy ministerstev (ekonom na komisariátu těžkého průmyslu, vedoucí laboratoří pivovarnické sekce komisariátu

⁵⁸⁶Věk je vztahován vždy k roku 1938.

průmyslu, náčelník tělovýchovy při Radě komisařů SSSR, zástupce náčelníka výrobního oddělení komisariátu obranného průmyslu, úředník komisariátu osvěty), nebo vedoucí pracovníci a ředitelé (např. předseda kolchozu, ředitel závodu Kompresor, ředitel Gastronomu, inženýr-ředitel sléváren, vedoucí taneční školy, vedoucí agronom, vedoucí obchodu, vedoucí obchodního domu, náčelník spojové služby železnice Dzeržinského, náčelník montáže na výstavbě kanálu Moskva-Volha, vedoucí institutu výstavby svazu spotřebních družstev). Přehled profesí tedy specifickou strukturu moskevských obětí potvrzuje.

Mnohem složitější bylo zjistit, jak se dotyčné osoby do sovětského Ruska vlastně dostaly. V osmi případech se to pro neúplnost dokumentů zjistit nepodařilo. Mezi hlavními důvody příchodu do Ruska lze nalézt tři zhruba rovnocenně zastoupené skupiny. Celkem 22 popravených přišlo až do Sovětského svazu v meziválečném období jako političtí emigranti, obvykle s přímou pomocí sovětských úřadů. Je zajímavé, že mezi nimi bylo hodně emigrantů německé, maďarské a židovské národnosti. Další skupinu 18 osob tvořili potomci emigrantů, kteří přišli ještě do carského Ruska za prací a zapustili zde kořeny. Pouze jediný, nejmladší popravený Jan Březina byl potomkem emigranta, který dorazil ve dvacátých letech už do sovětského Ruska. Třetí skupinu tvořili bývalí váleční zajatci, většinou z rakouské (ale i německé) armády z první světové války, kteří se nevrátili domů a založili své existence v Rusku. Bylo jich celkem 17, ale četní další bývalí váleční zajatci se objevují i ve skupinách politických a ekonomických emigrantů; ti se dočasně vrátili domů, ale později do sovětského Ruska zase odjeli za prací či z politických pohnutek. Skupina těch, co odjeli hledat práci v Sovětském svazu poprvé, ať již v organizovaných transportech⁵⁸⁷ nebo na vlastní pěst (často s ilegálním překročením hranice), čítala deset osob. Celkem čtyři osoby přijely do SSSR na základě pozvání jako specialisté v některé z výroby, na niž zde neměli dostatek vlastních kvalifikovaných odborníků. Dvě osoby se do Ruska dostaly prostřednictvím sňatku, když přijely za manželem či manželkou. Pouze tři osoby byly místního původu i po rodičích, takže je zřejmé, že většina dotyčných osob se sotva mohla zbavit podezíravosti vůči cizincům, jež mohla velmi snadno přerůst v obvinění ze špionáže.

Potvrzují to rovněž údaje o místě narození popravených. Naprostá většina z nich (58 osob) pocházela z území předválečné Československé republiky. Celkem 31 osob

⁵⁸⁷ Např. Ignác Petruch odjel s transportem Interhelpa.

pocházelo z Čech, šest osob z Prahy, dvě ze Sobotky, po jedné z Liberce, Rumburku, Jičína, Chlumce, Kolína, Pardubic, Chebu, Rychnova, Smržovky, Horního Litvínova, Chabařovic, Nového Města nad Metují, Smiřic, Dačic, Teplic, Nového Bydžova, Janova nad Nisou, Pertoltic u Frýdlantu, Písečné u Žamberku, Sazené u Kladna, Vratislavic u Liberce, Lišova u Českých Budějovic a Mezihoří u Chomutova. Z Moravy a českého Slezska pocházelo 12 osob: dvě z Ostravy, po jedné z Olomouce, Brna, Vyškova, Lanžhotu, Víceměřic u Prostějova, Mikulovic u Třebíče, Opavy, Frýdku, Třince a Lazů u Orlové. Dalších 13 osob pocházelo ze Slovenska: tři z Prešova, dvě z Košic, po jedné z Bratislavy, Martina, Trnavy, Trebišova, Nitrianského Pravna, Kľačna, Hodruše a Výčapků. Dvě osoby se narodily na Podkarpatské Rusi, v Huklivém a Buštině. Deset osob pocházelo z dnes ukrajinské Volyně a Haliče –dvě z okolí Dubna, po jedné z Lucku, Charkova, Malína, Michajlovky, Zdolbunova, Zaleszczyků, Krzemieńce a Dolní Jablonky. Devět osob mělo původ v některé z dalších zemí – čtyři v Polsku (v Lodži, Włocławku, Skopaniu a Zawierciu), dvě v Srbsku (Novi Sad a Aleksinac), dvě v Moldávii (v Belcích v dnešní Moldavské republice a v Benderech v Podněsterské Moldavské republice), a jedna v Maďarsku (v Sombathely). Jen osm osob se narodilo v Rusku – čtyři v Moskvě, po jedné v Ačinsku na Sibiři, Glebovce na Kavkaze, Ošejkinu u Volokolamsku a Cholmu u Novgorodu. U jedné osoby místo narození nebylo zjištěno. I místa narození tedy zavadala zřejmou příčinu k možným represím.

A jaké vlastně byly nejčastější důvody k zatčení a tudíž i k popravě? Jednoznačně mezi nimi převažuje obvinění ze špionáže, šlo o celkem 56 případů, a špionáž figurovala i mezi 12 dalšími případy kombinovaného obvinění z diverzní, špionážní, záškodnické a teroristické činnosti. V osmi případech šlo o členství v kontrarevoluční teroristické organizaci, a ve čtyřech dalších případech byly tyto organizace konkretizovány na dvě maďarské a dvě polské. Podobně byla konkretizována i údajná špionážní činnost – nejvíce agentů, celkem 24, pracovalo pro československou rozvědku, 17 pro německou, pět pro polskou, čtyři pro maďarskou, dva pro rakouskou, a po jednom špionovi pro rozvědku holandskou, rumunskou, litevskou a italskou. Také tento vysoký podíl špionáže na vykonstruovaném obvinění svědčí o specifickém postavení Moskvy, kde bylo nalezení takových motivů mnohem snazší než ve venkovských regionech, v nichž byly zdrojem obvinění spíše údajné protisovětské postoje, nepřátelská propaganda a agitace, záškodnictví, spiklenectví a kontrarevoluční teror. Špionážní činnost bylo velmi obtížné doložit konkrétními důkazy, proto muselo stačit vlastní doznání obviněného, pro

něž vyšetřovatelé vyfabulovali patřičný příběh. Kromě zcela smyšlených špiónů v něm obvykle figurovali diplomaté z cizích vyslanectví v Moskvě nebo zahraniční specialisté, kteří v Sovětském svazu už dávno nepracovali, takže žádnou jejich souvislost s obviněnými nebylo možné ověřit. Z životopisu zatčeného byly jako špiónážní podněty vybrány všechny zahraniční souvislosti – cizí původ, rodina a blízcí v cizině, soukromé i služební cesty do zahraničí, korespondence s cizinou, znalost cizích jazyků, přátelství s cizincem aj. Ve většině případů nebylo příliš složité pro jistotu doplnit obvinění ze špiónáže podezřením z přípravy sabotáží a teroristických činů, protisovětskou agitací nebo členstvím v kontrarevolučních organizacích, za něž byly posléze považovány třeba i jazykové kroužky, národopisné spolky a tělovýchovné organizace.

Údaje o době vazby, jež uplynula od zatčení do vykonání rozsudku, nám dávají nahlédnout do mechanismu vyšetřování, na jehož konci byla poprava. Dobu kratší než dva měsíce strávilo ve vazbě jen sedm zatčených, nejčastější byla vazba dlouhá tři měsíce (21 případů) a dva měsíce (20 případů), pak následuje ještě pět měsíců (rovněž 20 případů); z této řady vybočuje pouze vazba dlouhá 4 měsíce (pouze tři případy). Delší vazby byly spíše výjimkou – šest měsíců zaznamenalo jen šest zatčených, sedm měsíců pět zatčených a osm měsíců jen čtyři zatčení, rekordem byl jeden případ vazby dlouhé deset měsíců.

Zde lze zmínit spor dvou znalců problematiky, ruských historiků Alexandra Vatlina a Lidijs Golovkové, týkající se vyšetřování špiónážních případů. Vatlin vychází ze zjištění, že fabrikace vyšetřovacích spisů nižšími strukturami NKVD vždy závisela na příkazech z ústředí. To až do konce roku 1937 kladlo důraz na obvinění z kontrarevoluční propagandy a záškodnictví podle příkazu č. 00447, ale od roku 1938 byl hlavním cílem boj se zahraniční rozvědkou. Proto se v obviněních nyní objevuje místo kontrarevoluční agitace špiónáž, příprava teroru a diverzí. Vatlin to označuje za „nový dech represí“, který byl zaměřen především proti osobám „nepřátelských národností“, politická objednávka shora cílila na odhalení velkých kontrarevolučních organizací nějak spojených se zahraničím – s rozvědkami západních států, s trockisty. A byl zde i technický důvod pro změnu zaměření represí: zásoba údajů o antisovětských živlech (hlavně kulaci, církve a lidé nějak spojení s bývalým režimem) v evidenci bezpečnosti už byla vyčerpána, nové přísuny informací vyžadovaly agenturní práci a na tu nebylo sil ani prostředků. Zatímco obvinění z kontrarevoluční agitace muselo být aspoň nějak svědecky doloženo, vyšetřování špiónáže mohlo být zjednodušené, nebylo

třeba svědků a charakteristik provinění, stačil cizí původ obviněného či jakákoliv jiná souvislost s cizinou.⁵⁸⁸ Golovkova naopak tvrdí, že právě šetření případů protisovětské agitace bylo jednoduché a mohlo proto probíhat poměrně rychle, a šetření teroristické a diverzní činnosti „nacionálů“ jen o trochu déle, ale špionážní kauzy byly obvykle spojeny s obtížným určením rezidentů a špionážní sítě, konspiračních bytů a mnohdy i s komplikacemi ohledně přiznání viny, takže trvaly několik měsíců, někdy i rok.⁵⁸⁹

Porovnání s údaji naší statistiky dává za pravdu spíše Vatlinovi, neboť ve většině námi sledovaných případů (celkem 48) nebyla doba od zatčení podezřelého do jeho popravy delší než tři měsíce, a spíše byla ještě kratší. A to musíme vzít v úvahu že mnohdy se na výrok mimosoudního orgánu čekalo i několik týdnů po předání závěrečného obvinění, a potom třeba i několik týdnů na vykonání rozsudku, takže skutečná doba vyšetřování byla mnohem kratší. Rekordně krátké bylo např. vyšetřování Jana Tessara, který se doznal ke špionáži třetí den po svém zatčení a už čtvrtý den bylo vyhotoveno závěrečné obvinění. Na jednání „dvojky“ a vykonání rozsudku ale čekal skoro pět měsíců.⁵⁹⁰ Také při vyšetřování špionáže Alexandra Fialy postačilo jen doznání v několika všeobecných frázích, zjevně navržených vyšetřovatelem, důkazy ani výpovědi svědků nebyly zapotřebí. Závěrečné obvinění bylo vyrobeno už pátý den po Fialově zatčení, i když pak na ortel a popravu čekal ještě tři měsíce.⁵⁹¹ Podobně k vyšetření špionáže Ivana Gendeje stačil jen druhý výslech (oba se ale odehrály během jediného dne), na němž se doznal ke špionáži, a místo ověření jeho výpovědi svědky či jinými důkazy byl už osmého dne po svém zatčení obviněn.⁵⁹² Karl Nowotny byl vyslýchán dokonce třikrát, ale všechny výslechy se odehrály během jediného dne; nicméně k obvinění z „provádění kontrarevoluční špionážní a záškodnické činnosti“ (a tudíž k zastřelení) to stačilo.

A podobných příkladů, kdy k vyšetření viny zatčeného stačilo jen pár sugestivních otázek vyšetřovatele a doznání vyslýchávaného, bychom mohli uvést několik desítek. To však ale neznamená, že by případy, o nichž se zmínila L. Golovkova, vůbec neexistovaly.

⁵⁸⁸Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 55-56, 58-59.

⁵⁸⁹Golovkova, L. A.: V rodnom kraju, s. 96.

⁵⁹⁰Byl zatčen 18. 3. 1938, závěrečné obvinění vyhotoveno 21.3.1938. Chyběl na něm však podpis prokurátora i podpis obviněného, což prověrka v roce 1962 označila za porušení služebních předpisů.

⁵⁹¹Byl zatčen 1. 4. 1938, přiznal se 3. 4. 1938, že jej ke špionáži pro Německo zverboval soused, 5. 4. 1938 bylo vyhotoveno závěrečné obvinění, které Komise NKVD a Prokurátora SSSR projednala 23. 5. 1938, a její výrok byl proveden 1. 7. 1938.

⁵⁹²Byl zatčen 15. 3. 1938, vyslýchán 18. 3. 1938, závěrečné obvinění vyhotoveno 23. 3. 1938, Komise NKVD a Prokurátora SSSR jej 23. 5. 1938 odsoudila k trestu smrti, výrok byl vykonán 10. 6. 1938.

Našli jsme je i ve vyšetřovacích spisech Čechoslováků. Obvykle však šlo o osoby vyšetřované Ústředním aparátem NKVD a souzené před Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu, a nikoliv o zatčené v rámci „masových operací“ příslušníky Správy NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast a souzené „dvojkami“ NKVD a Prokurátora SSSR, i když v obou případech se mohlo jednat o špionáž. Je zřejmé, že zde působilo jakési povědomí o tom, že důkazy obvinění chystané pro soud by přece jen měly být poněkud propracovanější, než bylo běžné ve vyšetřovatelské praxi nižších orgánů NKVD.⁵⁹³ Už jsme se zmínili o Ondřeji Micháskovi a Franzi Neumannovi, kteří byli zatčeni v červnu a červenci 1938, ale souzení až v roce 1939, dávno po ukončení operací Velkého teroru, takže jejich vazba trvala osm měsíců;⁵⁹⁴ vyšetřování údajné teroristické činnosti Borise Procházky trvalo devět měsíců. A celých deset měsíců byl vyslýchán Eugen Cserri, který se nakonec doznal nejen ke špionáži, ale i k sabotážím a přípravě atentátů; před zasedáním Vojenského kolegia Nejvyššího soudu všechno odvolal a označil svá doznání za vynucená, ale soud to odmítl a ještě téhož dne byl Cserri zastřelen. V rámci „masových operací“ NKVD však takové dlouhodobé vyšetřování neprobíhalo ani u významných osob. Např. vyšetřovací spis Wilhelma Lobkowicze, úspěšného vojenského velitele a učitele taktiky na vojenské vysoké škole sice má přes 350 stran, ale k obvinění stačilo jen několik výslechů a hlavně obsáhlé vlastnoruční doznání, takže byl popraven do čtyř měsíců po svém zatčení.

Vyšetřování vedené Ústředním aparátem NKVD bylo možná důkladnější než šetření masových akcí nižšími orgány NKVD, ale rozhodování Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR o vině a výši trestu obviněných osob, předem schvalované Politbyrem ÚV VKS(b), se v době Velkého teroru nijak moc nelišilo od rozhodování mimosoudních orgánů. Ty soudily většinu Čechoslováků popravených v Moskvě. Nejvíce jich připadlo Komisi NKVD a Prokurátora SSSR, pověstné „dvojce“, jež poslala na smrt 63 souzených. Všechny její oběti leží na pohřebišti v Butovu, s jedinou výjimkou: Oskar Hirschmann je pohřben na Kommunarce.⁵⁹⁵ V Butovu leží i dvě oběti souzené „Trojkou“ NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast, Boris Kučera⁵⁹⁶ a Petr Krič.⁵⁹⁷ Celkem 20 obviněných bylo souzeno Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR, osm z nich leží na Donském

⁵⁹³Vatlin, A. J.: Terror rajonnogo masštaba, s. 28

⁵⁹⁴Spíše než důkladné vyšetřování však délku vazby patrně ovlivnila skutečnost, že v době od 5. 10. 1938 do 19. 2. 1939 Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR nezasedalo.

⁵⁹⁵Důvod této spolupráce mezi ústředním a místním aparátem NKVD nebyl zjištěn.

⁵⁹⁶Pracoval na železnici, proto vyšetřování vedlo Traťově-dopravní oddělení na železnici Dzeržinského Hlavní správy státní bezpečnosti NKVD.

hřbitově, ostatní na Kommunarce. Jeden obviněný (Anton Kostjuk) byl popraven na základě výroku Vojenského tribunálu Vnitřních vojsk NKVD; leží na Donském hřbitově.⁵⁹⁸

Zbývá ještě dodat, jak probíhalo alespoň částečné navracení spravedlnosti těmto obětem politických represí. Je zajímavé, že většina z nich se dočkala morální satisfakce hned v prvních vlnách rehabilitací ve druhé polovině padesátých let: už v roce 1956 to bylo 22 osob, dalších 23 osob přibýlo v roce 1957, pět osob v roce 1958 a dvě osoby v roce 1959. V šedesátých letech už rehabilitací ubývalo – dvě osoby v roce 1960 a 1963, po jedné v roce 1961, 1962 a 1964. V sedmdesátých letech byla zaznamenána jen jedna osoba v roce 1978. Až v roce 1989 se rehabilitace opět dostaly do centra společenského zájmu, bylo rehabilitováno 22 osob. A poslední se uskutečnily počátkem devadesátých let – jedna osoba v roce 1990, a tři osoby v roce 1991.

Sotva však lze nějak nahradit zbytečně zmarněné životy popravených, nebo zmírnit prožité utrpení jejich blízkých, zlovolně označovaných po mnoho let za vlastizrádce a nepřátele lidu. Snad naše stručné připomenutí jejich pohnutých osudů, jež jsme se pokusili ukázat v dobových společenských a politických souvislostech, přispěje aspoň trochu k lepšímu poznání historie politických represí a poslouží jako varování před jejich možným návratem v jakékoliv nové podobě.

⁵⁹⁷Během výkonu trestu v Dmitlagu byl odsouzen Moskevským oblastním soudem na 10 let gulagu, ale Zvláštní kolegium Nejvyššího soudu RSFSR rozsudek zrušilo a případ byl předán Trojce NKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast, která vynesla trest smrti.

⁵⁹⁸Byl popraven pro špionáž jako spolupracovník OGPU.

Seznam zkratek

ALŽIR – Akmolinskij lager žon izmennikov Rodiny, Akmolinský tábor žen vlastizrádců
AMZV – Archiv Ministerstva zahraničních věcí
ASD – archivno-sledstvennoje dělo, archivní vyšetřovací spis
AVP RF – Archiv vněšněj politiki Rossijskoj federacii, Archiv zahraniční politiky Ruské federace
CAFSB – Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti, Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby
CAMO RF – Centralnyj archiv Ministerstva oborony Rossijskoj federacii, Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace
Centrosojuz – Centralnyj sojuz potrebitělskich obščestv, Ústřední svaz spotřebních společností
CIAM – Centralnyj institut aviacionnogo motorostrojenja, Ústřední ústav pro konstrukci leteckých motorů
cit. - citace
Čeka – Črezvyšajnaja komissija, Mimořádná komise, lidové označení sovětské bezpečnosti VČK v letech 1917–1922
ČSIR, členy semej izmennikov Rodiny, členové rodin vlastizrádců
ČSR – Československá republika
ČR – Česká republika
d. – dělo, spis
DTO – Dorožno-transportnyj otděl, Traťově-dopravní oddělení
ed. – editor
edd. – editoři (z latinského ediderunt, vydali, platí pro tituly ve všech řečech mimo angličtinu)
f. – fond
FSB RF – Federalnaja služba bezopasnosti Rossijskoj federacii, Federální bezpečnostní služba Ruské federace
GARF – Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii, Státní archiv Ruské federace
Glavsevmorput' – Glavnoje upravlenije Severnogo morskogo puti, Hlavní správa Severní mořské cesty.
GUGB – Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti, Hlavní správa státní bezpečnosti
GPU – Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije, Státní politická správa
GSOVG – Gruppa sovetskich okkupacionnyh vojsk v Germanii, Skupina sovětských okupačních vojsk v Německu
GULAG – Glavnoje upravlenije lagerej, Hlavní správa táborů, přeneseně též gulag, vězeňský pracovní tábor
IKEM – Institut klinické a experimentální medicíny
Inturist – Inostrannyj turist, Zahraniční turista (cestovní kancelář)
ITL – ispravitělnno-trudovyj lager, nápravně-výchovný tábor
KGB – Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti, Výbor státní bezpečnosti
Kominterna – Kommunističeskij internacional, Komunistická internacionála
KSČ – Komunistická strana Československa
KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu
KUNMZ – Komunistická univerzita národnostních menšin Západu
KVŽD – Kitajsko-Vostočnaja železnaja doroga, Východočínská železniční dráha
MGB – Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti, Ministerstvo státní bezpečnosti
MKAD – Moskovskaja kolcevaja avtomobilnaja doroga, Moskevská okružní autostráda
MO – Moskovskaja oblast, Moslevská oblast
MV – Ministerstvo vnitra
MVD – Ministerstvo vnutrennych děl, Ministerstvo vnitra
MZV – Ministerstvo zahraničních věcí
Narkomzem – Narodnyj komissariat zemledělja, Lidový komisariát zemědělství
NKGB – Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti, Lidový komisariát státní bezpečnosti
NKVD – Narodnyj komissariat vnutrennych děl, Lidový komisariát vnitřních věcí
OGPU – Objediňonnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije, Sjednocená státní politická správa

OO – Osobyj odděl, Zvláštní oddělení
 op. – opis, inventář
 OSO – Osoboje sověščanije, Zvláštní porada
 per. – pereulok, příčná ulice
 POW – Polska Organizacja Wojskowa, Polská vojenská organizace
 PP – polpred, polnomočnyj predstavirěl, zplnomocněný zástupce
 red. – redaktor
 rež. – režie
 RF – Rossijskaja federacija, Ruská federace
 RGAE – Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiky, Ruský státní archiv ekonomiky
 RGANI – Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, Ruský státní archiv nejnovějších dějin
 RGASPI – Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, Ruský státní archiv sociálně-
 politických dějin
 RGVA – Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv, Ruský státní vojenský archiv
 RKKA – Raboče-krest'janskaja Krasnaja Armija, Dělnicko-rolnická rudá armáda
 ROVS – Russkij Obščestvo-Voinskij sojuz, Ruský vševojenský svaz
 RSFSR – Ruská sovětská federativní socialistická republika
 s. – strana
 Schutzbund – Ochranný svaz, dělnická polovojenská organizace sociální demokracie v Rakousku
 Smerš – Smert' špionam, Smrt špionům, zvláštní jednotky sovětské vojenské kontrarozvědky
 SNK – Sojuz narodnych komissarov, Rada lidových komisařů
 SOKKaKP SSSR – Sojuz Obščestv Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesjacija SSSR, Svaz společností
 Červeného kříže a Červeného půlměsíce SSSR.
 SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
 UNKVD – Upravlenije Narodnogo komissariata vnutrennych děl, Správa Lidového komisariátu vnitřních
 věcí
 URKM – Upravlenije raboče-krest'janskaj milicii, Správa dělnicko-rolnické milice
 USA – United States of Amecica, Spojené státy americké
 ÚV – ústřední výbor
 VCIK – Vserossijskij Centralnyj Isponitělnyj Komitet, Všeruský ústřední výkonný výbor
 v/č – vojenskaja čast', vojenský útvar
 VČK – Vserossijskaja čezvyčajnaja komissija po borbe s kontrrevolucijej i sabotadžem,
 Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží
 VKS(b) – Všeruská komunistická strana (bolševiků)
 VKNS – Vojenské kolegium Nejvyššího soudu SSSR
 VMN – vysšaja mera nakazaniya, nejvyšší výměr trestu (poprava)
 VT – vojennyj tribunal, vojenský tribunál
 VVS – Vojenno-vozdusnyje sily, Vojenské vzdušné síly
 vyp. – vypusk, díl (knihy)
 ZAGS – Zapis aktov graždanskogo sostojaniya, Občanský matriční úřad
 ZÚ – Zastupitelský úřad

Seznam literatury a pramenů

Archivní fondy

Státní archiv Ruské federace (Gosudartsvennyj archiv Rossijskoj federacii)

fond 10035, opis 1-2 (archivní vyšetřovací spisy UNKVD pro Moskvu a Moskevskou oblast)

Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoi istorii)

fond 17 (Ústřední výbor KSSS), opis 98 (Komise pro převod bývalých členů komunistických stran v letech

1920-1940)

fond 495 (Výkonný výbor Kominterny), opis 71 (Komunistická strana Československa 1919–1945).

Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby Ruska (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossii),

fond 7 (archivní vyšetřovací spisy Ústředního aparátu NKVD SSSR)

Archiv sdružení Memoriál, Moskva

fond 1, opis 1-4 (Archiv historie politických represí v SSSR 1918–1956)

Archiv Ministerstva zahraničí České republiky

fond Sibiřské archivy 1916-1929

fond Teritoriální odbor SSSR

fond Politické zpravodajství Zastupitelského úřadu v Moskvě 1918-1939

fond II. sekce MZV 1918-1939 (katalogy 1, 2 a jmenná spisovna)

Slovníky, bibliografie

Belenkin, Boris I. – Vasiljeva, N.: Výběrová bibliografie k problematice politických represí v SSSR. In:

Borák, M. (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956).

Opava 2007, s. 125-266

Kraus, Jiří a kol: Nový akademický slovník cizích slov. Praha 2005

Machek, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha 1968

Merhaut, Luboš, a kol.: Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Sv. 4/I. (S–T). Praha 2008

Rejzek, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice 2001

Slovník spisovatelů národů SSSR. Praha 1968

Slovník spisovného jazyka českého. Sv. 1. Praha 1960. Sv. 4. Praha 1971
Velký rusko-český slovník. Sv. 2. Praha 1953. Sv. 4. Praha 1959
Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Diderot 1999
Zalesskij, K. A.: Imperija Stalina. Biografičeskij enciklopedičeskij slovar. Moskva 2000

Umělecká literatura, reportáže

Březina, Jan: Cesta na severní pól. Praha 1937
Dostojevskij, Fjodor Michajlovič: Běsi. Praha 1966 [Spisy F. M. Dostojevského, sv. 8]
Weil, Jiří: Češi stavějí v zemi pětiletok. Praha 1937
Weil, Jiří: Moskva – hranice. 2. vyd. Praha 1991

Publikované vzpomínky

Andrš, Bohuslav: Česká Alexandrovka. Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi. Praha 2009
Aroseva, Natalja: Sled na zemi. Dokumentálnaja povest' ob otce. Moskva 1987
Babka, Lukáš – Bzonková, Radka (edd.): Jen jeden osud. Antologie sovětské lágrové prózy. Praha 2009, 2010
Bobalík, Jozef: Sedem rokov na Severe. Bratislava 2009
Demčík, Jan: Můj útěk do gulagu. Praha 1995
Doleček, Jiří: Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha. Praha 2014
Dufek, Vladimír /ed.): Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Praha 1997
Dvořáková, Zora: Z letopisů třetího odboje. Praha 1992
Fiala, Jindřich: Na frontu přes gulag. Praha 2007
Frišer, Chella: V naší žizni mnoho raz – „tak trudno ješčo ně bylo“. In: Dodněs tjaťotějet . Vyp. 1: Zapiski našej sovremennicy. Sost. S. S. Vilenskij. Moskva 1989, s. 356-439
Goliath-Gorovský, Karel: Zápisky ze stalinských koncentráků. Köln 1986
Hajdur, Vasil: Z gulagu přes Buzuluk do Prahy. Vzpomínky a zážitky frontového vojáka. Praha 2011
Hostička, Vladimír: Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR. In: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. Praha 1998, s. 47-60
Hostička, Vladimír: Vzpomínky volyňské Česky na život na Ukrajině a na Sibiři. In: Za svobodu a demokracii. I. díl: Odpor proti komunistické moci. Uspořádali J. Cuhra a V. Veber. Praha 1999, s. 276-290
Hovancová, Alica: Spoved' odvečeného. Krížová cesta gulagom. Prešov 2002
Jovbak, Vasil: Pravda o 1. čs. samostatné tankové brigádě v SSSR. I. kniha, Kroměříž 1999
Klička, Josef: Krev a slzy. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva. Praha 1942
Klička, Josef: Žil jsem v SSSR. Praha 1942

- Kopelev, Lev: Rusko – obtížná vlast. Brno 1997
- Košút, Ján: Cez červený očištec. 2. vyd. Bratislava 2009
- Košút, Ján: Odkliate: dva príbehy. Bratislava 2012
- Kričfaluši, Michal – Richter, Karel. Účtování s časem. Díl I. – V náručí Gulagu. Praha 2004
- Kupka, Jiří S.: Krvavé jahody. Praha 2007, 2008
- Levora, Vladimír – Dvořáková, Zora: Ze stalinských gulagů do československého vojska. Praha 2003
- Luťanský, Štěpán: Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942). Praha 1999
- Groch, Erik Jakub: Šlabikár päťmestia. Košice 2013.
- Medailonky statečných. Praha 1998
- Pavlič Jiří: Přežil jsem Gulag. Kruh v Podbezdězí 2000
- Petkevič, Tamara: Žizň – sapožok něparnyj. Vospominanija. Moskva 2004
- Polák, František: Cestou ze sovětského koncentráku. New York 1959
- Polák, František: Jak žili a umírali sovětské otroci. New York 1962
- Polák, František: Otroci v sovětských koncentračních táborech. New York 1955
- Nurko, Stanislav: Osem rokov v gulagoch. Michalovce 2012
- Roland, H.: Váleční zajatci vypovídají.... Praha 1943
- Slobodník, Dušan: Paragraf: Polárny kruh. Bratislava 1991
- Tekely, Jozef: Novodobé galeje přežité v letech 1945 – 1953. Poprad 2009
- Urban, Rudolf: Na Sibiř? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů. Praha 1943
- Vilenskij, Semjon – Babka, Lukáš (sest.): Ozvěny Gulagu: povídky a vzpomínky/Echo Gulaga: rasskazy i vospominanija. Praha 2013.
- Zseitlik, Mikuláš: Sibírske utrpenie. Sedem rokov a 40 dní v pekle stalinských lágrov – 6 000 km na úteku. Poprad 2009
- Ževachov, Nikolaj D.: Vospominanija. Tom 2. Mart 1917–janvar 1920. Moskva 1993

Odborná literatura

- Akademičeskoje dělo. 1929–1931 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo děla sfabrikovannogo OGPU. Vyp. 1-2. Sankt-Peterburg 1993–1998
- Andres, Evžen: Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Čechách a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie. In: Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu. Praha 1991, s. 166-170
- Applebaum, Anne: Gulag. Dějiny. Praha–Plzeň 2004
- Baberowski, Jörg: Rudý teror. Dějiny stalinismu. Praha 2004
- Belaja kniha o žertvach političeskich repressij. T. 2. Samara 1997
- Borák, Mečislav: České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003
- Borák, Mečislav: Katyňský zločin a jeho oběti z Těšínské Slezska. Časopis Slezského zemského muzea, série B, r. 55, 2006, č. 3. s. 218-250

- Borák, Mečislav: Oběti „velkého teroru“ v Sovětském svazu v letech 1937–1938 původem z Ostravska. Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska. Sv. 24. Ostrava 2009, s. 9-40
- Borák, Mečislav: Ofiary Zbrodni Katyńskiej z obszaru byłej Czechosłowacji. Opava 2011
- Borák, Mečislav (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956). Část I. – Vězni a popravení. Část II. – Zajatci a internovaní. Opava 2007
- Borák, Mečislav a kol.: Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Praha 2003 [Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, sv. 38]
- Borák, Mečislav: Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů. In: Borák, M. (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. – Vězni a popravení. Opava 2007, s. 117-236
- Borák, Mečislav: Powrót Józefa Gibca. Kalendarz Śląski 2014, r. 50, Czeski Cieszyn 2013, s. 48-53
- Borák, Mečislav: (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Opava 2007
- Borák, Mečislav: Zatajené popravy. Oběti „velkého teroru“ z let 1937–1938 v Sovětském svazu původem z Těšínska a případ Józefa Gibce z Třince. Těšínsko, r. 56, 2013, č. 4, s. 17-31
- Borák, Mečislav: Zmarnowane życie Józefa Gibca z Końskie. Kalendarz Śląski 2013, r. 49, Czeski Cieszyn 2012, s. 88-99
- Březinová, Taťana – Černý, Mikuláš: Návrat zmizelého letce. Pátrání po dramatickém osudu českého polárníka Jana Březiny. Praha 2010
- Bulloc, Alan: Hitler a Stalin. Paralelní životopisy. Plzeň 1995
- Butovskij polygon: 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv poličeskich repressij. Vyp. 1-8. Moskva 1998–2004 (2007)
- Buvina, Galina: Knigi pamjati žertv političeskich repressij v Rossii i problemy učota etich žertv. In: Borák, M. (ed.): Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Opava 2007, s. 90-94
- Bystrov, Vladimír: Osud generála. Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojechovského. Praha 2007
- Bystrov, Vladimír: Průvodce říší zla. Praha 2006
- Bystrov, Vladimír: Sovětská brutální svévole a československý ustrašený králíček. Pokus o esejistický výklad stále nepřiliš známého zločinu z roku 1945. Praha 2009
- Bystrov, Vladimír: Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945–1955. Praha 2003
- Bystrov, Vladimír: Z Prahy do Gulagu aneb Překáželi. Praha 1999
- Conquest, Robert: Velký teror. Nové zhodnocení. Praha 2012
- Curtois, Stéphane: Zločiny komunismu. In: Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha–Litomyšl 1999, s. 13-36
- Černá kniha zločinů komunismu. Zločiny, teror, represe. I. díl. Praha–Litomyšl 1999
- Dělo No... Političeskije žertvy totalitarizma v Rossii. Kazaň 1994
- Děrevjanko, Alexej P.: Političeskije repressii na Dalněm Vostoke SSSR v 30-e gody. In: Političeskije repressii na Dalněm Vostoke SSSR v 1920–1950-je gody. Vladivostok 1997, s. 33-59

- Drbal, Antonín: K dějinám osad Čechovka (Čechi, Čechov) a Stěpanovka v Ruské federaci. Věstník občanského sdružení Exulant, 2009, č. 2 (28)
- Dvořák, Jan: Antonín Vodsed'álek a proces s českými učiteli na Ukrajině. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 7, 2013, č. 4, s. 97-114
- Dvořák, Jan – Hradilek, Adam: Když pochopíte, nebude váš osud tak bolestný. Učitel Bezděk v soukolí totalitních režimů. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 5, 2011, č. 4, s. 89-107
- Đonningchaus, Viktor: V těni „Bolšogo Brata“. Zapadnyje nacionalnyje meňšinstva v SSSR 1917–1938 gg. Moskva 2011
- „Erschossen in Moskau...“ Die deutschen Opfer des Stalinismus auf dem Moskauer Friedhof Donskoje 1950–1953. Herausgegeben vom Arsenij Roginskij, Jörg Rudolf, Frank Drauschke und Anna Kaminsky. 3. Auflage. Berlin 2008
- Fedorov, N.: Strana „Dmitlag“. Iz istorii stroitělstva kanala im. Moskvyy (kanala Moskva–Volga). In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 8. Moskva 2004, s. 219-260
- Golovkova, Lidija A.: Moskovskije rasstrely. Doklad na IX Rožďestvenskich čtěnijach. Sekcija „Pravoslavnaja Enciklopedija“. In: Vestnik Russkoj linii, 1. 5. 2001
- Golovkova, Lidija A.: Suchanovskaja ťurma. Specobjekt 110. Moskva 2009
- Golovkova, Lidija A.: V rodnom kraju. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vypusk 8. Moskva 2007, s. 7-180
- Golovkova, Lidija – Kaleda, Kirill: Butovskij poligon 1937–2007. Russkaja Golgofa. Chram Svjatyh novomučennikov i ispovednikov Rossijskich. Moskva 2007
- Geyer, Michael – Fitzpatricková, Sheila: Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu. Praha 2012.
- Grimm, Peter: Zum Erschießen nach Moskau. In: Horch und Guck, Heft 59, 2008, Nr 1, S. 18-21
- Golovkova, Lidija A.: Čechi i urožency Českoslovakii v SSSR. 1920-e – načalo 1950-ch godov. Moskva 2010. [Článek pro časopis Volja]
- Gruzděv, J. P. – Razumov, A. J. (edd.): Knigi pamjati žertv političeskich repressij v SSSR. Annotirovannyj ukazatěl. Sankt-Peterburg 2004
- Hrubeš, Jan – Kryl, Miroslav: Ještě jednou Jiří Weil (O jeho životě a díle). Terezińské listy. Sv. 31. Tereziń 2003, s. 18-40
- Chaustov, Vladimir – Samuelson, Lennart: Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg. Moskva 2010
- Chlevňuk, Oleg V.: Historie GULAGu. Od kolektivizace do „velkého teroru“. Praha 2008
- Chlevňuk, Oleg V.: Chozjain. Stalin i utveržděnije stalinskoj diktatury. Moskva 2010
- Chram svjatyh Novomučennikov i Ispovednikov rossijskich v „Kommunarke“. Podvorje Svjato-Jekatěrininskogo mužskogo monastyrja. Moskva 2007
- Jakovlev, Alexandr N.: Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu. Brno 2008
- Juščák, Peter: Odvlečení. Osudy občanov Československa odvečených do pracovných táborov GULAG v ZSSR. Bratislava 2001

- Kaleda, K. – Aleksejev, S. N. – Razumov, A. J. – Golovkova, L. A.: Issledovanija poslednich let na Butovskom poligone. In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 3. Moskva 1999, s. 5-16
- Katyń. Dokumenty zbrodni. T. 1. Warszawa 1995
- Kirillov, V. M.: Sostojanije raboty po projektu i perspektivy jego razvitiya. In: Materialy k seminaram-treningam. Nižnij Tagil 2002, s. 4-29
- Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Mytiščinskij municipalnyj rajon Moskovskoj oblasti. Moskva 2009
- Kniga pamjati žertv političeskich repressij žitel'ej Moskovskoj oblasti. Moskva 2002
- Kovalčuk, L. V.: Metodičeskije rekomendacii po opisaniu archivno-sledstvennyh děl. In: Materialy k seminaram-treningam. Sbornik materialov dlja učastnikov partnerskoj seti projekta „Vozvraščonnye imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 54-88
- Kropačev, Sergej A.: Od lži k pokajaniju. Otčestvennaja istoriografija o masštabach repressij i potěrjach SSSR v 1937–1945 godach. Sankt-Peterburg 2011
- Kropačev, Sergej – Krinko, Jevgenij: Potěri naselenija SSSR v 1937–1945 gg.: masštaby i formy. Otčestvennaja istoriografija. Moskva 2012
- Kryl, Miroslav: Jiří Weil - intelektuál mezi Východem a Západem. Slovanský přehled, r. 91, 2005, č. 2, s. 301-308
- Kryl, Miroslav: Jiří Weil – jeden český židovský osud. In: Randák, J. – Koura, P. (edd.): Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století. Praha 2008, s. 245-269
- Kudrjavcev, V. N. – Trusov, A.: Političeskaja justicija v SSSR. Moskva 2000.
- Kulka, Erich: Židé v československé Svobodově armádě. Praha 1990
- Lampa, Jiří: Od včerejška k dnešku. Z dějin dělnického hnutí a Třineckých železáren. Třinec 1964
- Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 3. Sankt-Peterburg 1998. T. 5. Sankt-Peterburg 2002
- Liška, Otakar a kol.: Vykonané tresty smrti. Československo 1918–1989. Praha 2000
- Litvin, A. L.: Sledstvennyje dela sovetskich političeskich procesov kak istoričeskij istočnik. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Materialy Vserossijskoj naučno-praktičeskoj konferencii naučnyh i archivnyh rabotnikov Moskva, 1–2 ijunja 1999 g. Moskva 2001, s. 332- 336
- Ljubimova, K. F. (ed.): Martirolog rasstreljannyh i zachoroněnyh na poligone NKVD „Objekt Butovo“. 8. 1937–19. 10. 1938. Moskva-Butovo 1997
- Makarenko, V. G.: Primeněnije nēzakonnyh metodov veděniya sledstvija organami NKVD v Primorskoj oblasti v 30-e gg. In: Političeskije repressii na Dalněm Vostoke SSSR v 1920-1950-e gody. Vladivostok 1997, s. 83-93
- Malko, A. V. – Žilcov, S. V.: Smertnaja kazň v Rossii. Istorija. Politika. Pravo. Moskva 2003
- Martin, Terry: Imperija „položitel'noj dějatělnosti“. Nacii i nacionalizm v SSSR, 1923–1939. Moskva 2011
- Meždunarodnyj projekt sozdaniya jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij „Vozvraščonnye imena“. Nižnij Tagil 2003
- Michajlova, A. – Budargin, D.: Kompjuternnye bazy dannyh Muzeja i centra „Mir, progress, prava čeloveka“ im. Andreja Sacharova. In: Problemy sozdaniya jedinogo elektronnoho banka dannyh žertv političeskich repressij v SSSR. Nižnij Tagil 2001, s. 58-62

- Mirek, Alfred: Krasnyj miraž. Palači velikoj Rossii. Moskva 2006
- Molitoris, Mikuláš: Rudé odbory v Třineckých železárnách v letech 1922–1925. Těšínsko, 1976, č. 2, s. 3-8
- Molitoris, Mikuláš: Rudé odbory v Třineckých železárnách v letech 1925–1929. Těšínsko, 1977, č. 2, s. 1-3
- Mozochin, Oleg B.: Pravo na repressii. Vnėsudėbnyje polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918-1953). Moskva 2006
- Nazarov, G.: Mify sovetskoj epochi. Moskva 2007
- Nový, Petr: Člověk Jiří Weil. In: Weil, Jiří: Moskva – hranice, 2. vyd. Praha 1991, s. 7-13
- Pisma vo vlast'. 1917 – 1927. Zajavlenija, žaloby, donosy, pisma v gosudarstvennyje struktury i bolševistskim voždjam. Moskva 1998
- Pogonij, J. F.: Sotrudničestvo Upravlenija registracii i archivnych fondov FSB Rossii s otėčestvennymi i zarubėžnymi naučnymi učreždėnijami po izdaniju dokumentov. In: Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka. Materialy Vserossijskoj naučno-praktičeskoj konferencii naučnych i archivnych rabotnikov Moskva, 1-2 ijunja 1999 g. Moskva 2001, s. 16-23
- Polišenská, Milada: Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953. Praha 2006
- Pust' budėt zemlja vam puchom... Spiski rasstreljannyh v 1921–1926 godach. In: Rossijanė. 1994, č. 4-5, s. 132-135
- Požarskij, K. (sost.): Martirolog Poljakov, graždan SSSR na Severo-Zapade Rossii. 1919 (1937–1938) 1953. Sankt-Peterburg 2012
- Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče (Donskoj krematorij). Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2005
- Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, Butovo. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2002
- Rasstrelnyje spiski. Vypusk 1 – Donskoje kladbišče. 1934–1940. Moskva 1993
- Rasstrelnyje spiski. Vypusk 2 – Vagaňkovskoje kladbišče. 1926–1936. Moskva 1995
- Rat'kovskij, I. S.: Krasnyj terror i dėjatėl'nost' VČK v 1918 godu. S.-Peterburg 2006
- Reabilitacija i vosstanovlenije prav žertv političeskich repressij. Sbornik zakonodatėl'nych aktov i metodičeskich materialov. Sost. N. A. Olšanskij, O. N. Jėpančina. Velikij Novgorod 2001
- Reabilitovani istorijeju. Donėcka oblast'. Kniga 6. Kyjiv-Donėck 2009
- Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast' Kniga 1, čast' 2. Kyjiv-Charkiv 2008
- Richter, Karel: Přes krvavė řeky. Československý východní odboj bez cenzury a legend. Praha 2003
- Roginskij, Arsenij B.: Posleslovije. In: Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1935–1953. Donskoje kladbišče (Donskoj krematorij). Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2005, s. 565-596
- Roginskij, Arsenij B.: Posleslovije. In: Rasstrelnyje spiski. Moskva, 1937–1941. „Kommunarka“, Butovo. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Moskva 2002, s. 485-501
- Rudolph, Jörg – Drauschke, Frank – Sachse, Alexander: Hingerichtet in Moskau. Opfer des Stalinismus aus Berlin 1950–1953. Berlin 2007
- Sbornik normativnych aktov o repressijach i realibilitacii žertv političeskich repressij. Moskva 1993
- Snyder, Timothy: Krvavá země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem. Praha–Litomyšl 2013
- Solženicyyn, Alexandr I.: Souostroví Gulag. Kompletní vydání. 1918–1956. Praha 2011

- Specobjekt „Kommunarka“. Chram svv. Novomučenikov i Ispovednikov rossijskich. Podvorje Svjato-Jekatěrinskogo monastyrja. Moskva b.r.v.
- Stalinskije rasstrelnyje spiski. Moskva 2013
- Starcev, V. M.: Vagaňkovskij nekropol. Moskva 1994
- Statističeskije sveděnjaja o rasstreljannyh i zachoroněnnh na specobjektě „Butovskij poligon“ v 1937–1938 gg. (po materialam biografičeskich spravok semi vypuskov Knigi Pamjati „Butovskij poligon“). In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 302-311
- Šljogel, Karl: Terror i mečta: Moskva 1937. Moskva 2011
- Štědroňová, Eva: Weilova Moskva – hranice, významný román české literatury. In: Weil, Jiří: Moskva – hranice. 2. vyd. Praha 1991, s. 269-280
- Těpljakov, Alexej: Epocha repressij: subjekty i objekty. In: Meždu kanunami. Istoričeskije issledovanija v Rossii za poslednije 25 let. Pod red. Gennadija Bordjugova. Moskva 2013, s. 1135-1169
- Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945. Díl. I. Praha 1995
- Ukazatel imen po semi tomam Knigi Pamjati „Butovskij Poligon“ s dannymi o tome i stranice, gde pomeščeny sveděnjaja o rasstreljannyh i mestě chraněnjaja sledstvennyh děl. In: Butovskij poligon. 1937–1938. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 143-299
- Uznicy „ALŽIRA“: Spisok ženščin – zaključonnyh Akmolinskogo i drugih otdělenij Karлага. Sost. V. M. Griněv, V. V. Goreckij i dr. Moskva 2003
- Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. Díl II., Praha 1998
- Vališ, Zdeněk, Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války. Výběr dokumentů z fondů Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR (materiálová studie). In: Borák, M. (ed.): Perzekuce československých občanů, část II. – Zajatci a internovaní, s. 201-324
- Vatlin, A. J.: Archivno-sledstvennyje dela UNKVD Moskovskoj oblasti kak istočnik po istorii „massovyh operacij“ 1937 – 1938 gg. In: Materialy k seminaru-treningam. Sbornik materialov dlja učastnikov partnerskoj seti projekta „Vozvraščonnyje imena“. Sost. V. M. Kirillov. Nižnij Tagil 2002, s. 190-221
- Vatlin, Alexandr J.: „Nu i nečist“. Německaja operacija NKVD v Moskve i Moskovskoj oblasti 1936–1941 gg. Moskva 2012
- Vatlin, A. J.: Ogoň po svoim. Rabotniki stoličnoj milicii – žertvy „massovyh operacij“. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga Pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 7. Moskva 2003, s. 5-27
- Vatlin, A. J.: Sledstvennyje dela 1937–1938 gg. In: Butovskij poligon 1937 – 1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 8. Moskva 2004, s. 183-218
- Vatlin, A. J.: Technologija massovogo terrora. Po materialam archivno-sledstvennyh děl rasstreljannyh v Butove. In: Butovskij poligon. 1937–1938 gg. Kniga pamjati žertv političeskich repressij. Vyp. 6. Moskva 2002, s. 5-23
- Vatlin, Alexandr J.: Terror rajonnogo masštaba. „Massovyje operacii“ NKVD v Kuncevskom rajoně Moskovskoj oblasti 1937–1938 gg. Moskva 2004
- Vávrovský, Emil: Stopami strádání a bojů. I. díl. Frýdek-Místek 1981

„Vernitě mně svobodu!“ Dějateli literatury i iskusstva Rossii i Germanii – žertvy stalinskogo terrora.

Memorialnyj sbornik dokumentov iz archivov byvšego KGB. Moskva 1997

Vert, Nikolas: Terror i besporjadok. Stalinizm kak sistema. Moskva 2010

Vert, N. – Mironěnko, S. V. (edd.): Istorija stalinskogo Gulaga. Koněc 1920-ch – pervaja polovina 1950-ch godov: Sobranije dokumentov v 7-mi tomach. T. 1. Massovyje repressii v SSSR. Moskva 2004.

Verurteilt zur Höchststrafe: Tod durch Erschiessen. Todesopfer aus Deutschland im Grossen Terror in der Sowjetunion 1937/1938. Hrsg. von Ulla Plener, Natalia Mussienko. Berlin 2007

Vinogradov, O. – Lukin, E.: Bolšoj terror v Leningradě. In: Leningradskij martirolog 1937-1938. T. 1. Sankt-Peterburg 1995, s. 5-56

Violová, Lynne: Neznámý Gulag. Ztracený svět Stalinových zvláštních osad. Praha 2012

Werth, Nicolas: Opilec a květinářka. Historie jedné masové vraždy (1937–1938). Praha 2009

Widenka, Ondřej: Dějiny dělnického hnutí na Třinecku. (Vzpomínky a dokumenty). Studie o Těšínsku, sv. 1, Český Těšín 1972, s. 117-169

Žertvy političeskich repressij Irkutskoj oblasti: pamjať i predupreždenije buduščemu, T. 1. Irkutsk 1998

Žertvy političeskogo terrora v SSSR. Kompakt-disk. Izd. 3-e. Moskva 2004. Izd. 4-e. Moskva 2007

Noviny a časopisy

Brabec, Jan: Nejkrásnější v Evropě. [Respekt](#), 2010, č. 50

Knap, Karel: Kdo byl Zdeněk Zikmund, oběť dávné tragédie? Dnes, 1. 10. 2011, s. 10 B

Lukeš, Zdeněk: Škola Bauhausu v Desavě. Lidové noviny 13. 8. 2011, s. 31

Mainka, Alojzy: Józef Gibiec. Zwrot, 1975, č. 9, s. 21-23

Internetové zdroje

Akmolinskij lager žon izmennikov Rodiny,

http://ru.wikipedia.org/wiki/Акмолинский_лагерь_жён_изменников_Родины

Albac, Jevgenija: Palači i žertvy. In: The New Times, Novoje vremja,

<http://newtimes.ru/articles/detail/63663/>

Aroseva, Olga: Proživšaja dvazhdy. Vozvraščeniye iz něbytija. Moskva 2012,

http://modernlib.ru/books/olga_roseva/prozhivshaya_dvazhdi/

Bibliografija knig pamjati, <http://www.memo.ru/library/bkmemory/list.html>

„Butovskij poligon – Russkaja Golgofa.“ Chram Svjatykh novomučennikov i ispovednikov Rossijskich v Butove, <http://www.martyr.ru>

Čerdanceva, Jelena: Vsjo obratit' v prach? In: Sobesednik, 2012, č. 41,

<http://sobesednik.ru/incident/20121112-vse-obratit-v-prakh>

Databáze legionářů. VHA, <http://www.vuapraha.cz/Pages/DatabazeVHA/DetailLegionare.aspx?>

Drbal, Alexandr: České osady Čechovka (Čechi, Čechov) a Stěpanovka v Ruské federaci,
http://www.mzv.cz/public/f0/44/b0/550537_451771_Cechovka.pdf

Federalnyj zakon ot 22.10.2004 No 125-F3 „Ob archivnom děle v Rossijskoj federacii“, <http://archives.ru/documents/fz/zakon-archivnoe-delo.shtml>

Frolov, Michail V.: Butovskij poligon: archeologija rasstrelov. In: Žurnal „Samizdat“,
http://samlib.ru/f/frolov_m_w/butovo.shtml

Golovkova, Lidija A.: Moskovskije rasstrely. Doklad na IX Rožděstvenskich čtěníach. Sekcija „Pravoslavnaja Enciklopedija“, <http://rusk.ruk/st.php?idar=6069>

Figurovskij, Nikolaj: Specobjekt „Monastyr“. Izvestija, 11. 10. 2007, <http://izvestia.ru/news/329601>

Golovkova, L. : Butovskij poligon i „Kommunarka“ 1917–1953,
<http://www.pseudology.org/Abel/Butovo.htm>

Gorodskaja kliničeskaja bolnica № 23 (Moskva),
[http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_\(Москва\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Городская_клиническая_больница_№_23_(Москва))

Gorodskaja kliničeskaja bolnica № 23 im. Medsantrud. Istorija učrežděnja, <http://www.mosgorzdrav.ru/gkb23>

Havrlant, Petr: Známé neznámé poklady zámku Hradec nad Moravicí“, <http://www.hradecinfo.cz>

Chram Svjatych Novomučenikov i Ispovednikov Rossijskich. Pamjatnik istorii „Specobjekt Kommunarka“,
<http://hram-poligon-kommunarka.ru>

Istorija političeskich repressij v SSSR, <http://www.memo.ru/s/63.html>.

Iz istorii Memoriala, <http://www.memo.ru/d/24.html>

Jauzskoje. Spisok po datam osužděnja. Memorial, <http://www.memo.ru/memory/jauza/index.htm>

Jerofejev, Dmitrij: Progulki po Moskve. Donskoj Nekropol, <http://www.weekend.ru/?action=pv&id=372960>

Kafedra teoretiko-metodičeskich osnov fizičeskoj kultury i sporta RGUFKSiT,
<http://tfk.sportedu.ru/content/ideinye-i-organizatsionnye-osnovy-sozdaniya-kafedry-i-sovremennoe-sostoyanie>

Kak pogibla chokkejnaja kommanda VVS, <http://www.100velikih.ru/view1200.html>

Knihovna sdružení Memoriál v Moskvě, <http://lib.memo.ru/biblio/cat>.

Kommunarka (posjolok), [http://ru.wikipedia.org/wiki/Коммунарка_\(посёлок\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Коммунарка_(посёлок))

Liste der in Moskau nach 1945 ermordeten..., http://www.edition-wahrzeit.de/donskoj_liste_web.PDF

Makarenko, Anton Semjonovič, http://ru.wikipedia.org/wiki/Макаренко,_Антон_Семёнович

Martirolog žertv političeskich repressij, rasstreljannyh i zachoroněnných v Moskvě i Moskovskoj oblasti v 1918–1953 gg.. Muzeum A. Sacharova, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>

Mikešová, Helena: Almanach Spolkového židovského reformního reálného gymnázia v Brně 1920–1941. Brno 2012. Viz Židovská obec Brno, <http://www.zob.cz/?q=node/1894>

Minkevič, Taťjana – Smirnova, Vladislava: Konnyj zavod v Drožžino-Butovo. Tajna Rasstrelnogo poligona. In: Zolotoj mustang, 2006, № 1 (51), <http://www.golgmustang.ru/magazine/konevodstvo/524.html>

Moskovskij martirolog. Spiski rasstreljannyh po političeskim obviněnijam v gody soverskoj vlasti, <http://www.memo.ru/memory/preface/preface.htm>.

Moskovskije zachoroněnja: Butovo. Memorial, <http://www.memo.ru/memory/butowo/>

Muzej „Dom na Naberežnoj“, <http://museumdom.narod.ru/>

Novoje Donskoje kladbišče, http://ru.wikipedia.org/wiki/Новое_Донское_кладбище

Olga Arosevová: Moje dětství proběhlo v Praze... Webová stránka rozhlasové stanice Hlas Ruska, <http://czech.ruvr.ru/print/3329030.html>

Pamjať o bespravii. Muzeum A. Sacharova, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog>

Pamjatniki žertvam političeskich repressij na territorii byvšego SSSR. Muzeum A. Sacharova, www.sakharov-center.ru/asfcd/pam

Parlament ČR, Senát, Příloha k usnesení č. 127/06 <http://www.senat.cz/xqw/webdav/pssenat/original/35928/30388>

Petrov, Nikita: Čelovek v kožanom fartuke. Novaja gazeta, Moskva, 21. 10. 2010, <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/10/21/581>

Rasstrelnyj poligon „Kommunarka“, http://ru.wikipedia.org/wiki/Расстрельный_полигон_«Коммунарка»

Rázek, Adolf: Seznamy popravených. Vykonané tresty smrti z politických důvodů od 25. 2. 1948 do 29. 12. 1989, <http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-popravenych-politicke-duvody-48-89>

Rossija konca 19 veka glazami češského fotografa, <http://kailazh.ru/post110023809>

Sajt žitělej Kommunarki, http://www.vkommunarke.ru/viewpage.php?page_id=13

Stalinskije rasstrelnyje spiski, Memorial Moskva, <http://stalin.memo.ru/names/index.htm>

Statutární město Prostějov, Holocaust v Prostějově, http://www.prostejov.eu/cz/turista/o_meste/historie/holocaust-prostejove.html

Těverovskaja, Kira: Chella Frišer. Livejournal, 11. 9. 2011, <http://hava-volovich.livejournal.com/25777.html> Těverovskaja, Kira: O Chelle, <https://sites.google.com/site/hellafriser/o-helle>

Tolstoj, Ivan (red.): Semja Arosevych na foně XX veka. Poverch barjerov – Jevropejskij vypusk. Radio Svoboda, 28. 12. 2005, <http://archive.svoboda.org/programs/otbe/2005/otbe.122805.asp>

Topografija terrora. Rasstrely v Moskve. Adresnaja baza dannyh, viz www.memo.ru/d/3352.html

Vagaňkovo. Spiski po datě prigovora. Memorial, <http://www.memo.ru/memory/vagankovo/>

Vagaňkovskoje kladbišče. GUP Ritual, <http://www.mosritual.ru/mesta-zahoroneniya/vagankovskoe>

Vagaňkovskoje kladbišče, http://ru.wikipedia.org/wiki/Баганьковское_кладбище

Valka.cz, <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/t/15899>

Vasiljeva, Svetlana: Jelena Aroseva. Ja umela radovaťsja meločam. Omskaja Tribuna. No 34 (48), 30. 8. 2012, s. 10-21, <http://www.tribunaomsk.ru/webroot/material/view?id=855>

Vladimir Antonov-Ovsejenko, http://cs.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Antonov-Ovsejenko

Vospominanija o GULAGe i ich avtory. Muzeum A. Sacharova, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=398>

Vozvraščonnyje imena, <http://visz.nlr.ru/links.html>

Vozvraščonnyje imena. Otkrytyj archiv, <http://old.mospravda.ru/returned/>

Wirtualny Sztetl. Baranów Sandomierski, <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/baranow-sandomierski/5.historia/>

Zachoronění na Donskom kladbišče, spisok po godam. Memorial,

<http://www.memo.ru/memory/DONSKOE/>

Zachoronění v Kommunarke, spisok po godam. Memorial,

<http://www.memo.ru/memory/communarka/>

Zyrjankin, Jevgenij: Tridcať tri trojki. Časť pervaja, <http://www.sports.ru/hockey/68874746.html>

Žertvy političeskogo terrora v SSSR. Izd. 4-e. Moskva 2007, <http://lists.memo.ru>

Jiné zdroje

Dokumentární filmy České televize

Zatajené popravy (rež. Petra Všelichová, 2008)

Ztracený letec (rež. Jiří Fedurco, 2012)

Rodinné sbírky pozůstalých po Janu Březinovi, Józefu Gibiecovi, Richardu Kašovi, Josefu Kroulovi,
Wilhelmu Lobkowiczovi

Seznam obětí

Češi a Čechoslováci popravení v Moskvě v letech 1922–1953

č.	Příjmení a jméno	Narození	Národnost	Úmrtí	Pochování
1	Alexy, Wilhelm	1924 Červený Kláštor, o. Kežmarok, Slovensko	Němec	6.12.1951	Donský hř.
2	Aroseva, Gertruda	1909 Praha	Češka	2.12.1937	Kommun.
3	Babak, Zoltán	1919 Velika Dobroň, Podkarpatská Rus	Maďar	22.9.1953	Donský hř.
4	Bareš, Jindřich	1896 Sobotka	Čech	2.4.1938	Kommun.
5	Berindi, Alex	1897 Sombathely, Maďarsko	Maďar	13.8.1938	Butovo
6	Bertig, Mořic	1903 Chlumec (?), Čechy	Polák	19.6.1938	Kommun.
7	Böhmer, Wilhelm	1901 Pertoltice u Frýdlantu	Němec	29.12.1937	Butovo
8	Březina, Jan	1914 Kolín	Čech	16.8.1938	Butovo
9	Buttner, Konstantin	1893 Brno	Čech	25.1.1938	Kommun.
10	Cserri, Eugen	1893 Košice	Maďar	16.6.1938	Kommun.
11	Čmelinský, Vladimír	1890 Glebovka, o. Kuščevo, Krasnodarský k., Rusko	Čech	7.6.1938	Butovo
12	Demetrovič, Viktor	1876 Martin, Slovensko	Srb	16.6.1938	Butovo
13	Drexler, Rudolf	1920 Novosedlice, o. Teplice	Němec	1.10.1951	Donský hř.
14	Fiala, Alexandr	1892 Semiduby, o. Dubno, Ukrajina	Čech	1.7.1938	Butovo
15	Filler, Šándor	1897 Lošonec, o. Trnava	Maďar	20.5.1926	Jauza
16	Frček, Leonid	1904 Włocławek, Varšavská gubernie, Polsko	Čech	7.6.1938	Butovo
17	Fiedl, Anton	1923 Smrčina, o. Cheb	Němec	21.3.1951	Donský hř.
18	Friedrich, Johann	1921 Spišská Stará Ves, Slovensko	Němec	6.12.1951	Donský hř.
19	Frischer, Abraham	1901 Skopanie, o. Tarnobrzeg, Polsko	Žid	16.1.1938	Kommun.
20	Gagler, Ludvík	1897 Trebišov, Slovensko	Maďar	29.5.1938	Butovo
21	Gendej, Ivan	1895 Huklivý, o. Volovec, Podkarpatská Rus	Rakušan	10.6.1938	Butovo
22	Gertner, Eduard	1889 Janov nad Nisou	Němec	10.9.1938	Butovo
23	Gibiec, Józef	1903 Trinec-Konská	Polák	13.8.1938	Butovo
24	Glanc, Emerich	1891 Košice, Slovensko	Maďar	29.5.1938	Butovo
25	Goldberger, Vladimír	1895 Jeltava, o. Třebíč	Žid	21.6.1942	Kommun.
26	Halász, György	1902 Prešov, Slovensko	Maďar	7.6.1938	Butovo

27	Heil, Alfred	1922 Odry, o. Nový Jičín	Němec	9.5.1952 Donský hř.
28	Heil, Wilfried	1921 Olbramice, o. Znojmo	Rakušan	9.5.1952 Donský hř.
29	Heinrich, Wolfgang	1932 Podmokly u Děčína	Němec	31.3.1953 Donský hř.
30	Hirschmann, Oskar	1897 Vratislavice, o. Liberec	Němec	15.3.1938 Kommun.
31	Hofman, Josef	1884 Lodž, Polsko	Němec	20.8.1938 Butovo
32	Hraše, Jan	1880 Lišov, o. České Budějovice	Čech	1.2.1937 Donský hř.
33	Hurniak, Günther	1924 Nový Bohumín	Němec	10.9.1952 Donský hř.
34	Chlupáč, Pavel	1894 Německé Mlékojedy, o. Litoměřice	Čech	21.8.1933 Vagaňky
35	Chmelar, Gejza	1895 Trnava, Slovensko	Slovák	29.5.1938 Butovo
36	Chorvat, Ondřej	1891 Výčapky, o. Nitra	Čech	21.6.1937 Donský hř.
37	Illinger, Ludwig	1924 Teplice-Šanov	Němec	1.3.1952 Donský hř.
38	Jančišin, František	1894 Prešov, Slovensko	Čech	3.6.1938 Butovo
39	Jerofejev, Nikolaj S.	1889 Moskva, Rusko	Rus	20.3.1952 Donský hř.
40	Jirschinetz, Johann	1911 Jenišův Újezd, o. Bílina	Němec	17.7.1951 Donský hř.
41	Kaša, Richard	1895 Pustkovec, Ostrava	Čech	23.6.1938 Butovo
42	Kohlschütter, Karl	1899 Všebořice, o. Ústí n.L.	Němec	9.1.1951 Donský hř.
43	Kostjuk, Anton	1903 Simakovcy (?)	Ukrajinec	8.10.1937 Donský hř.
44	Kratochvíl, Bohumil	1896 Pardubice	Čech	3.6.1938 Butovo
45	Krejny, Hubert	1929 Teplice-Šanov	Němec	20.3.1952 Donský hř.
46	Krič, Peter	1902 Novi Sad, Srbsko	Slovák	3.9.1937 Butovo
47	Kroul, Josef	1889 Písečná, o. Žamberk	Čech	31.5.1938 Butovo
48	Kučera, Boris	1902 Malín, obl. Žitomír, Ukrajina	Čech	26.2.1938 Butovo
49	Kügler, Karl	1894 Podmokly, o. Děčín	Němec	7.2.1951 Donský hř.
50	Lats, Bernhard	1892 Jasiňa, Podkarpatská	Němec	12.11.1936 Donský hř.
51	Lauda, Václav	1897 Zawiercie, Slezské voj., Polsko	Čech	7.4.1938 Butovo
52	Laznička, Karl-Dragotin	1914 Vídeň, Rakousko	Čech	22.2.1952 Donský hř.
53	Lobkowicz, Wilhelm	1893 Frýdek	Němec	5.2.1938 Butovo
54	Löschner, Josef	1913 Jiřetín pod Jedlovou, o. Děčín	Němec	2.8.1951 Donský hř.
55	Marinkovič, Nebojsa	1898 Aleksinac, Srbsko	Srb	9.8.1938 Butovo
56	Markov, Vasilij	1894 Cholm, obl. Novgorod, Rusko	Rus	23.6.1938 Butovo
57	Mašek, Josef	1894 Smržovka u Tanvaldu	Čech	16.6.1938 Butovo
58	Mašek, Konstantin	1883 Moskva, Rusko	Čech	29.5.1938 Butovo

59	Meinelt, Anton	1894 Cheb	Němec	7.4.1938 Butovo
60	Merten, Franz	1930 Nová Ves, o. Chomutov	Němec	22.8.1951 Donský hř.
61	Michásek, Ondřej	1884 Rafalovka, o. Luck, Ukrajina	Čech	20.2.1939 Donský hř.
62	Müller, Oskar	1878 Horní Litovínov	Němec	9.8.1938 Butovo
63	Nahunek, Ernst	1928 Fláje u Duchcova	Němec	16.11.1950 Donský hř.
64	Neumann, Franz	1891 Mezihoří u Trutnova	Němec	7.3.1939 Donský hř.
65	Nowotny, Karl	1896 Praha-Vršovice	Němec	7.4.1938 Butovo
66	Ort, Václav	1889 Sobotka, o. Jičín	Čech	11.4.1938 Butovo
67	Palme, Erhard	1930 Varnsdorf-Studánka	Němec	24.4.1951 Donský hř.
68	Paul, Hermann	1889 Chabařovice, o. Ústí nad Labem	Němec	7.4.1938 Butovo
69	Paušner, Michail	1892 Buština, Podk. Rus	Maďar	13.8.1938 Butovo
70	Pekárek, Josef	1896 Zdobunovo, Volyň, Ukrajina	Čech	10.8.1938 Butovo
71	Percel, Robert	1897 Hodruša-Hámre, o. Žarnovica, Slovensko	Čech	10.6.1938 Butovo
72	Petras, Vladislav	1892 Vítkovice, Ostrava	Čech	13.8.1938 Butovo
73	Petrle, František	1895 Lanžhot, o. Hodonín	Čech	25.3.1938 Butovo
74	Petruch, Ignác	1896 Kl'áčno, o. Previdza, Slovensko	Čech	13.8.1938 Butovo
75	Pilař, Václav	1887 Charkov, Ukrajina	Čech	27.5.1930 Vagaňky
76	Pillich, Vladimír	1893 Moskva, Rusko	Čech	15.2.1938 Kommun.
77	Píša, Johan	1881 Dačice	Rakušan	13.8.1938 Butovo
78	Polák, Viktor	1896 Lazy u Orlové	Čech	18.1.1938 Butovo
79	Prautsch, Friedrich-Edgar	1929 Býnov, o. Děčín	Němec	20.3.1952 Donský hř.
80	Preisser, Bertold	1902 Nové Město nad Metují	Němec	3.6.1938 Butovo
81	Procházka, Boris	1908 Ačinsk, Krasnojarský kraj, Rusko	Čech	16.8.1937 Donský hř.
82	Reichelt, Wilhelm	1889 Liberec	Němec	16.11.1937 Butovo
83	Rod, Antonín	1899 Kvasetice, o. Klatovy	Čech	30.9.1922 Jauza
84	Rohlena, František	1895 Krakov, Polsko	Čech	21.8.1925 Jauza
85	Roscher, Franz	1903 Liberec	Němec	28.5.1938 Butovo
86	Sadigurský, Boris	1899 Belcy, Moldávie	Žid	7.4.1938 Butovo
87	Sellner, Franz	1925 Brno	Rakušan	9.10.1951 Donský hř.
88	Semrád, Stanislav	1893 Michajlovka, Volyň, Ukrajina	Čech	19.3.1938 Kommun.
89	Serkal, Boris	1906 Krzemieniec, Volyň Ukrajina	Čech	4.12.1937 Butovo

90	Scheffel, Rudolf	1910 Rychnov	Němec	7.4.1938 Butovo
91	Schmidt, Karl	1897 Praha	Němec	28.5.1938 Butovo
92	Schrott, Adolf	1891 Olomouc	Němec	20.6.1938 Kommun.
93	Süsmilch, Vladimír	1894 Sazená, o. Kladno	Čech	8.3.1938 Butovo
94	Schüchel, Rudolf	1899 Rumburk	Němec	3.11.1937 Butovo
95	Skvorcov, Alexander	1900 Ošejkino, obl. Moskva, Rusko	Rus	17.5.1938 Butovo
96	Stern, Georg	1892 Prešov, Slovensko	Žid	13.8.1938 Butovo
97	Sýkora, Julian	1908 Charkov, Ukrajina	Čech	20.6.1938 Kommun.
98	Šapiro, Jindřich	1907 Jablonka Dolna, o. Turka, Ukrajina	Žid	4.12.1937 Butovo
99	Ščepanjuk, František	1894 Zaliszczyki, obl. Tarnopol, Ukrajina	Čech	4.6.1938 Butovo
100	Šimáček, Ferdinand	1892 Mikulovice, o. Třebíč	Čech	23.6.1938 Butovo
101	Šok-Borecký, Gustav	1897 Bratislava	Maďar	14.9.1937 Donský hř.
102	Tessar, Jan	1897 Víceměřice, o. Prostějov	Rakušan	13.8.1938 Butovo
103	Titiner, Mojžíš	1902 Bendery, Podněstří	Žid	7.4.1938 Butovo
104	Toužimský, Antonín	1895 Praha	Čech	14.6.1938 Butovo
105	Tveritinov, Felix	1882 Moskva, Rusko	Rus	29.5.1938 Butovo
106	Türl, Josef	1919 Jenišův Újezd, o. Bílina	Němec	16.7.1951 Donský hř.
107	Urban, Antonín	1906 Nový Bydžov, o. Hradec Králové	Čech	7.6.1938 Butovo
108	Uvíra, Rudolf	1897 Opava	Němec	29.5.1938 Butovo
109	Valchař, František	1890 Praha	Čech	20.6.1938 Kommun.
110	Vašata, Karel	1888 Smiřice, o. Hradec Králové	Čech	14.6.1938 Butovo
111	Veselov, František	1896 Praha	Čech	21.4.1938 Kommun.
112	Vogel, Alexander	1888 Vyškov	Němec	16.11.1937 Butovo
113	Weigel, Alfred	1922 Ústí nad Labem	Němec	13.8.1952 Donský hř.
114	Wekk, Josef	1893 Teplice	Němec	7.4.1938 Butovo
115	Wendler, Otto	1929 Lindava, o. Česká Lípa	Němec	26.8.1952 Donský hř.
116	Wildner, Richard	1928 Aš	Němec	11.9.1951 Donský hř.
117	Wolf, Leopold	1889 Nitrianske Pravno, o. Prievidza, Slovensko	Němec	9.8.1938 Butovo
118	Zechel, Rudolf	1889 Přítkov, o. Teplice	Němec	6.5.1952 Donský hř.
119	Zikmund, Albert	1886 Jičín	Čech	25.4.1938 Kommun.
120	Zof, Václav	1889 Dubno, Ukrajina	Čech	20.6.1937 Donský hř.
121	Zwinger, Ludmila	1916 Brodek	Česka	28.8.1950 Donský hř.